कय्यटभाष्यटीका
भाष्यप्रदीपोद्योते
चतुर्थाध्याय =

३३

नं. ३३ म

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः

(सूत्रोद्द्योतः)

॥ कैं०टी०॥ चिवुर्ला ॥१॥

चतुर्थाध्या·

कै॰ ३१ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ आप्त्राः तद्धितसमावेकेवलानामेव स्याद्वेनां प्रयोगः स्यात् तत्राह परश्वेतेति । नन्वेवं धौत्वादेरपि स्तुरत
त्राह समस्तपार्थेति । सवक्कसोदिरयस्यादिप्रतान्से वधयोग्पार्थस्यामिधापिनीमितसर्थः । ननु सम्पारव्यात्स्तत्रमासपेन
१ दाक्षेपोनष्टक्तौतत्राह समस्तिवेति । स्वतदादयं वसीनिर्दिशेस्तस्मादितिमदि भावषयापरत्वंनोमेन हि तत्सेत्याद्यात्याततति
तिभावः । प्रतिपादनपरत्वापितिापरश्वेतिसत्रस्येतिशेषः । ननु वचनांतराप्रयेरावचनांतराक्षेपोनष्टक्तौ तत्राह समस्ति
वेति । योसवाच्यार्थयोः संवं धीयोर्य इत्यर्थः । प्रकृत्याक्षेपद्वतितिसाकाक्षत्वादित्यर्थः । प्रमापपतिप्रकृत्यासहत्वा
र्थमितितिसमस्त्वग्नुतिभावः । अस्ततीहितिः । सजातीयाधिकारांतरारशीनेनपर्वाधिकारनिवृत्तिरपुनेत्यर्थः । नन्वेवं विशेष
विहितत्तसमासस्यो त्वथा । स्तुरतत्राहवासमहूपेति । ननुव्याख्यानादेवपूर्वाधिकारानिवृत्तिः सिद्धेस्तत्राह प्रथमवेति । न
तुवदं तरवाप्यक्षि पायेक्षकारकवोधकतास्यादिनां हश्वेति धातोनैमित्तिः । ततोविधीयमानानांतयात्वासंभवाद
तत्राह तत्रपपयेति । प्रकृतिभानाक्षेपेयपथास्त्वप्रकृत्यर्णपेक्षकगोक्रमीदागमिधेपेत्नारपट्ठप्रयंतेतयास्त्वारयोपि
स्तुरिति योजना । यातियदिकाद्वि धौतुप्रकृत्यर्णपेक्षकर्मीभसंभवादनान्याजयास्तीकाद्रतिभावः । नन्वेवमपिधात्वर्थ ला॰ १
स्यते त्याभावात्कथप्रस्तुतिरितत्राह । साधनाग्रपेति । यथातदाग्रपेरात्वस्वसरव्ययातिउत्तयास्यादयोपि स्तुरितिभावः

ननु स्यादीनां त्यादीनां च बाध्यबाधकभावो युज्यते तत्राह । कर्त्रादिष्विति । यथा सम्बुद्धौ सुः कर्तरि तृतीया यथा त्यादीनां
कर्मेति तृतीया यथा त्यादीनामपि तिः स्यादिति भावः । धातोरिष्यनन्तरं त्यावपि यासम्बन्ध इति संबध्यते एवं स्वमिमानः
सिद्धं नाशयमाहतिबुद्धिमिति अत एव तत्राधिकारः संबध्यवासन्नविधिरपि नेति भावः । ननु कर्मादौ विधीयमानाः स्यादयः क
र्माद्यभिधायिनस्तिङ्‌ । तत्कर्मादेः सङ्ख्यात्वेन नम विषयं तौ स्यात तत्राह कर्मादय इति अर्थ । कर्मकर्मादीति बहुव्रीहिः । ततः क्रिया
म पदेन कर्मधारयः । नन्वेवमेकत्वादिष्वविमर्थेषु संख्याया तत्त्वान्तस्य तत्राह । पद इति अत्र पक्षे प्रथमायाः विधि
ध्यावचनग्रहणादिति । ग्रहणमिति गम्यता हि संख्यावचनशब्दैर्नोच्यत इति नाप्यप्रज्ञाः प्रकृत इति भावः । प्रकृतान
देशात्प्राप्यपि मुख्यपार्थिनं चेति । एकस्य कर्मणोऽर्थक्रियायाः एकपदे सम्बन्धाद्यपेक्ष्यमाणयेनामिप्रेतेन साधनद्वयेन संब
धो न युक्तः शास्त्रेऽव्यवहारे तथा कविरहस्यादिति भावः । भिन्नसाधनानामिष्यापितो दिति । सत्यप्ययोगे निशेषः । एकक्रि
यायेक्षः एकक्रियायामनेकसाधनान्वयबोधजननायाये सम्बन्धो यं सम्बन्धं तत्तयोर्नैयुक्तमित्यन्वयः । ननु पुत्रीयति
मासाविक स्याद्द्वायाः शब्दरूपताव्येन कर्मणाकर्त्रा च संबन्धो हयदुः स्यात्तत्राह पुत्रीयेतिन चैवंति ऽत्र एव साधनेऽ
त्याश्रयः सुत्तत्राह अनभिहितेति अत्र चेदं चिंत्यम् एवं तिपश्चेत्याद्यैर्क्रियायाः अपि कर्मत्वाद्वितीयोक्तेः एवं समाधिर्यत्र इति

कै.वि.
२

नचौत्सर्गिकमेकवचनमयुक्तं । नकेवलाप्रकृतिरिति निषेधेन प्रत्ययकेवलप्रकृतिप्रयोगो न प्राप्नोति तत्र तत्र हि तावदपि स्मत्र
नत्म इत्नो मानाभावात् प्रकृतित्वं व प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं । एतत्सधिकाराभावात् विहितप्रत्ययां तरा
नपेक्षितसंख्याकारकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं न वेदं तदवच्छिन्नमिति नैतद्विषये तन्निषेधप्रवृत्तिः । अव्ययेभ्यस्तु अ
व्ययादाप्सुप इति लापका त् केषांचिदुत्पन्नावावस्थिकायामौत्सर्गिकं तदेकवचनं भवति प्रत्ययति रूपसिद्धाप्यादावप्यर्णांन
रतद्विताना ऽ सुप्रकृतित्वमिति दोयेनाप्याप्रकृतित्वान्नकेवलेत्यादिनिषेधप्रवृत्तिः । सुपपादादन्तीपापेकव
चनंत्वात्मानभिधानान्नेतिभावः । अतएव तु स्मिन्द्वे । तमितिस्त्रेति ३ । अहणं वाऽऽन्यार्थः । ननु क्रियायालिंगाभावात् आह
पयेति । ननु कारकद्वारा संख्याकार्यवत्तद्द्वारेव लिंगकार्यमस्त्वित्यत आह नचेतितितद्दे । तोपस्याव्येक्रियायाः द्रव्यधर्मसं
ख्यायाः परंपरया गोपि न तथा लिंगेन संयोगः । विचित्रस्वाछन्दः शक्तीनामिति भावः । मि एते आरोपित संख्यावतो भव
ति । तदाश्रयस्य सत्वं घटो लिंगाख्योपमेदस्तत्र नारोप्यत इति शेषः । क्रमस्य विछन्द स्मृशतिः कलिंगं मिश्रेद्वप्रत्ययोम
तिवद्यत इत्यन्वयः । एवंप्रकारः स्वाभाविकत्वाच्छास्त्रेनाचारव्यायते इत्यर्थः । अत्रैतत्त्वरस्थास्यावधनगतसंख्यायाः राम.
क्रियायामारोपेगतित्दे । ए संख्यायाः प्रकृत्यर्थस्वान्वयः । आरोपमलतमावकर्तृरप्येवत्वप्रतीतिः । शब्दशक्तिस्व २

भावाच्चत्वप्रसक्तिः क प्रत्ययवाधसाधनगतावाचा(र)वनात्स्वाक्षत्त्वारोपः तेन भावे। नहि वचनाघायाघ्रांप्रदानुमतत्वम्
कारीनदेवासंख्यावगमस्तस्याभावेपि बहुवचनं तत्वस्येवाह तथापिकाः शष्पंत इति यथा· तत्र हि उपमानबहुत्वा
द्बहुत्वर्थिवहुत्वावगतिः अन्यथा तत्र वहुत्वोपादानव्यर्थं स्यात्तस्य तेन क्रियायाः संख्यापामयोग्येवेति प्रशंसतेन चैवं
पचनः कल्पमित्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः संख्याप्राप्तिद्धौत्तत्वात्तस्यैव वचनानुसांवृत्त्यार्थमितितिन दोषः नहि प्र
थमायां एव नात्स्यात्सामत्त्वमिधानादित्यादि पंचमीवः स्वनि। अन्तस्यैव स्वगाघु तत्तिरेकत्वा दिनानुमत्त्वात्त्वापित
नानुसंख्याभावादि सुत्वं पदिसंख्यापाः स्वमप्यस्यार्थं कत्वादिवन्वचमत्त हानौ त्वत्वापि तत्रैव स्यादिति वेषं स्यं उन्नयवं
हक्विं चप्रचितिवन्मधेत्यादौ हि तीया वारत्याप्रसंख्याभावादिस्येवगन्तुं पुत्त्वनत्त्व तदादितितद्भेत्याप्चमीतितिज्ञाकेत्रीगतापा
उत्तत्वेपित्रि यागतापा अनुक्ते तत्स्वकर्मा घुभावादिति नो लेमि त्रिपि कंमं जुष्यं यं दुःष्वं॥ ननु क्रियायाइति· शाद्वाशक्ति
स्वभावेनाख्यातो या क्रिया यातस्य योगादिति भावः॥ नपुंसकत्वमिति· नपुंसकत्वमेव नान्यल्लिंगमित्यर्थः। स्त्रामान्य
तोहष्येवेति· विमंतननलिंगयोगि क्रियात्वात् यथापचतीति स्वंरूपे लानुमानो नेत्यर्थः। अन्नेनेवेति लिंगाभावेत्यर्थः न
नुतिंडः तार्यं स्यापत्यादिनाकवंयोगेतस्मा हप यैवेति सर्वनामसवमस्त्रोपलिंडः· ता पीक्रियावार स्तेनन संवेध संमवाहुति

भावः ननु प्रातिपदिकार्थे वोपसर्जनीभूते त्वगवेधानं व्यर्थमत आह तान्तुविधानमिति । ननु सतो निवृत्तिरसत्त्वापत्ते अप्रकृतत्वादिति भावः
कै. टी. ३ तदन्तात्स्वार्थतत्फलं च प्रत्ययलक्षणात्सिद्धिरिति बोध्यं । लोकात्प्रयुक्तमाह अनुबन्धापयोगाद्यादौ ननु आत्मनुविधानादेव षष्ठीबोधे
समिभातः नन्वेवं तस्याप्यसिद्धिमासौके मर्थसमर्थविभक्तिनिर्देशो तमाहात्मनस्येतिलिंगमसत्त्वभूतत्वादिति । त
स्याहिसत्त्वभूतमर्थं प्रतिविशेषणत्वं नहृष्यमिति भावः । शत्रन्तरेति षष्ठ्यन्तस्य बस्यापत्यमिदं योगात्मकद्व पदद्वयस्य
इति भावः । अप्यथापिकथंचिदिति भाष्यमप्रयुक्तमवादस्माच्चैकेवितुमिति अनेति ज्ञापकं नेति । तात्पर्यं यो भवंती ते
वेसामान्यापेक्षं भाष्येऽशस्यपदस्येति आदिशब्दः प्रकारवाचीत्याहः वाक्यार्थस्येति कारकान्वितत्त्रियेवाक्यार्थेवा
क्यार्थ इति भावः शक्तिः कारकं भावस्येति फलत्वादिति । नेत्रतिअं । तस्य स्वो त्वेनयोगो गोज्ञीतने नेत्यर्थः । तदेवं स्यादिविधौ प्रकृत
तरलं भवात्परिशेषेण प्रत्ययमातिपदिकलक्षणे बमशक्तिरिति स्थितं । ननु तथाभेदात्सोपे नतत्स्वत्वात्पदद्वयमिति
णत्वादिकमपि तेषां सिद्धमतआह शब्दनेति भाष्यकार इति । ननु वार्तिकक्रतः । तेनोत्तरवार्तिकवकारः करणार्थ इति
भावः । वक्तुमुत्तरवार्तिके वशब्दो वार्त्तिकक्रतापि तदर्थे प्रयुक्तः । इदिदासितपाठतया च वार्तिके फलोत्तरक्र राम. ३
पत्वे तात्पर्यं भाष्यकारः । सूत्रपत्तो संवं व्याख्यानमपोचितमेव मत्वा वाविगोपं । उदाहरणमिति । ननु सामान्यादिप्रत्ययस्य

तिभावः ॥ संज्ञेति । येन विधिरिति सनेनेतिभावः ननु चैते दधिकं रामा वेविशेष्यासंनिधानात्कथं तदन्तविधिरत आह
ग्रहेति । स्वविधिकारे गोत्रार्थः दर्शवतीति । यः सामर्थ्याक्षिप्तस्योपादानं नाम्ब्रूयग्रहणमिति तमपि ग्रहविशेषणत्वमुपगम्या
व्यपदेशत्वमेकदेशो दर्शयति द्रव्यार्थः परमार्थतत्तत्रापि ग्रहणमत नीत्याह शोध्यतिति । ननु पसेरानन्तुमहती
इति पतेषु उह्रूपमिस्यादिनाप्यमनुपपन्नमत आह पदार्थ इति तद्धितेह नोपरस्यासप्रपस्यार्थमहतिरभिधत्ते
नदत्विन्नत्वांर्थे प्रतिपादयति श्वाशये मेनादिसर्थः सषष्ठ उह्यं पुरुषमादिसर्थे पुवर्तीते तद्व्यपदेशप्रतिपाद
कमिस्यर्थ इत्यनेनानुपादितिन पुंसकस्यपुंस्त्वमनेनसामानाधिकरण्यमपुंसकमत आह यावद्गावदितिति । ननु
तद्धितान्तावित्यर्थः ननु संख्यावाचकैः स्वादिविधीनामिकयाकत्वाद्रूपमात्रमरीत्यामन्तोधीत आह मकरणेति । त्रिके
स्वार्थे द्रव्यलिंगं रूपे चानुकेपीतिस्वार्थे द्रव्यलिंगकरकेरूपे सर्थः चानुषेवेति । स्वार्थे द्रव्यलिंग संख्यारूपेत्र चानुक
शब्दार्थः ननु वाच कत्वे पक्षेपनाख्यह्रूपमेकृत्वाविद्धवनीतहितिसाध्यमनुपपन्नमत आह वाचकमप्लीति । घीनकत्व
पक्षे एवानुभाव्यत्वरसः अत एवनत्स्यायविशेषणत्वमेवेति वो धं भ्रंगानां मीति । एकसंनिधौ पाठे हि तदेवपद
वस्याहितिभावः एवं च पस्मात्मसमविधिरित्यत्र विधियहहणतपस्यप्रसमपविवोमदेनार्थ नो गावधितयाम्यपलांत

कै.टी.
४

गादिसंज्ञासिध्यतीति अंज्ञार्थसूत्रं न कार्यमिति स्थिते फलितं नरमाशंकते यच्छपोश्च इति न तु मध्यमपदलुगिति वचनात् स्फुटयन् स्फुटले
लुगापादन्तरमत आह यच्छपोरिति । ननु कर्मसद्भावादिव्युत्पत्त्या नाद्भुतं न्यायानी यदुक्तमतमत आह अत्र न रजित्वधेस्फुटनकं सोन
मिधानादिति भावः । ननु पक्षद्वयोरेव लुक् स्यादत आह यक्षद्वयोर्लिङिति । अथो लागीकारणाद्वस्तुकालसिद्धेरत आह अत्र द्विधा
न वंपर्थस्यादिति भावः । विकल्पस्य लक्षणे दोषद्वय इति धे पं अथ पनुरूप्य फले माह तत्र हि स्यादि । नं न साधारणधर्मेण स्फुटां
न च द्वयोरपि यस्य पक्षस्य साधारणो धर्मो न त्वत्राह द्वयोरिति । तस्य स्वाप्याप्तिपदिकस्य द्वयोरादिविशेषणत्वे न सम
स्य पोप यास्यादिति वार्तिकार्थ इति भावः मतमपार्थेति । भाष्ये कस्मेतानीतिकिं शब्दः क्षेपेना सम्प्र कस्यापि पिद्धं ता हि
द्रापमतिपदि कस्येवेतम र्थ इति भावः ॥ अधिकारादिति समर्थः पदविधिरित्येतेद्धिकारादित्यवकुं एतत्संप्रत्ययविशेष
समवेन कल्पना वकाश इति भावः न चैतेद्धिकारादपि समेहित त्वाविशेषाद्ध समर्थविशेषणता स्वेव स्पुरत आह त
द्वपादानसामर्थ्यादिति । माप्रकमपो जनातितु अगवतारवड्ढेला स्येविति भावः । द्वयोरिति मीतिश्रादिना समर्थ्य
नां समर्थनमादि स्यापि अन्यथा कृतव र्णानुपूर्वीकेत्वसामर्थ्यस्य सवं त विशेषणत्वेनान्तोरवेति भावः द्वयोरिति
श्रादिनासमर्थानां समर्थनमादि स्यापि अन्यथा कृतवर्णानुपूर्वीकत्वसामर्थ्यस्य सवंत विशेषणत्वे मानोरक्रवं ना राम
४

नवइत्यत्रग्रोकारसहितस्यतुकानिइज्ञोतदूयासिद्धिः स्यादितिबोध्यं॥ ननुग्रामस्यसायमितिमाद्दोवारितार्थः ष्ठि
तेऽर्थंवङत्वंगमवेदनेनाह।मकरस्याद्विसाढेतिभेदः एथ्युपस्थितिः संख्याविशेषबोधित्वादिः। व्याख्यातः इन्ता
वृत्तत्वेनवाक्येसत्त्वेनेत्यर्थः विशेषस्थितिताद्दशः अस्तुविशिष्टः शोऽपिकृतासत्त्वानतावकीनादेवमिवारातद्
तिभाव वस्त्रतोऽपिज्ञोढित्वादिनाममानमेवः स्वरूपर्यतावछेदकरूपेणानेकव्यक्तिभानंतत्रतत्कोधूनापेदं
वाक्यमन्दस्यपतेनत्वेषविग्रहइतिबोध्यंमयबैति। निरंशहइसनेनकेऽपिनेति संहद्वसत्रमाषायामितितुइते
र्मोव्यछ्छेषिमायमित्याहुः सर्वस्यतुपीति। सोवरससमीनांतदंतससमीत्वेनमत्स्यपर्याः सर्वकार्यत्वाभा
वेनेनतुमतेतस्याभासेपपपलक्षणेनसवंतत्वंबोध्यंअनंतरंनापीति। पापंतुरंननिमित्तविनाशकसे
वस्तुकेवलत्वबोध्यकः अरुणतव्यहपरिभाषाबलात् स्त्रीकाराचवस्तुपश्चहस्तफलतद्भावेहिसर्वत्रानेन
धुरन्तेवेतुहस्ताद्दित्वाभावात्तन्नापत्तिरितिबोध्यंननुशिष्टस्यैकस्यवेशकद्ग्रहस्तवेतिकिंसर्वस्यतुपीत्यने
नेत्याह।व्वेशइति।अनुस्मरणंतस्यावेशसंतेनसयोगसिद्धिः।वाजीपक्षमिति।वाजीशहोपक्षप
योयोऽस्मारपवोपव्याभाप्येहृदूयहरोवेतिपक्षपुशवः हवशङरः स्वक्षेतितिनिर्दिशातदकङ. तरवापमधुस्यत्राप्ति

कै.टि. ५

भावः। अपूर्वं नलोपजादिपाठोऽव्यर्थं इत्यत आह अजादिविधिरिति हलंतादेवेति। एवकारो भिन्नक्रमः हलंतादपि हि नस्याप्यवे
वेत्यर्थः। न च विशिष्टेऽकारं तादृशमिति स्मोपस्थितीति तत आप्राप्तिः अंतरंगत्वा न लिङन्तत्वात् अजादेव विकृतशब्दादेवास्मिन्निति।
एवं चाव्यवहितत्वात् नलत्वेऽपि नानाभावेन नाकारं मा हस्वस्य तुल्यकृतिति भावः। देवविकृतशब्दो दगो विनिपाते प्रयुक्ते
स्त्वार्थः। भाष्ये नस्मात्स्त्रस्य इति। कअस्यां तोदं त एवमेव विषयो देवविशं देवविशो। पादि स्याेगाविषयो न ह
लंतत्वस्यार्थः अनेऽनाति यस्संगो वारितः। एतेन हलंतेऽस्योपि विधाविधिभाष्ये मतं विं प्रतिपत्तिस्थितेः। अविष्ट
तीत्यस्यक्तिमित्याकांक्षानामाह। अप्राप्तिपदिकत्वे यीति। भाष्ये ९ हरादाद्युक्ति। छ यदि ह द्वस्यत्वो के पिक्षवि
त्वयोगानीकारे बाधकाभावेनाकारं तादेवमत्वपः एवं चतहचीतिस्त्वं न का यो नितिभाव स्य वेच कुविकाव्या
पान पिस कृपहीस कृपा हे यीः। अत एव भाष्ये प्रमा लोहृपसहितिफले शुजिमादिति इति च हो षेषु उ अंतं स्ताघ
तो कः पुनरित्यादित्यस्य भाष्यरीत्यासत्वेन यह्वीतिस्त्वात्कोपि तव्यत संप्रहणानुरुक्त्या यान त्वधमिति
त्वविंतभाष्ये बृहदाजेतीति वा वादिशानिशादेर पुप्रलक्षणामिदं। तंह प्रग्रहणं एवेति विधिश्च्यग्रहणाय एवे
त्यर्थः। अत एव भाष्ये प्रमा लोहृपसहितिफले शुजिमादिति इति च हो षेषु उ अंते स्तगाछेना। कः पुनरित्यस्याविशे रा.म. ५

षाभावसामर्थ्यं न विवक्षितमित्याह तद्धितेति · भाष्ये एवं च तन्मात्रे नैतत्सिद्ध्यति भाष्यादि तद्धितेति सिद्धं न च समासविधावपि सु
केति भावः । अस्य प्रोक्तमन्यमिति · तदन्तस्य तत्रापि प्रयोगाभाष्यं विना स्याः परिभाषायाः प्रातिपदिक तत्रैवाप्रधाना
ना लिंगविशिष्टेति देशाद्द्रस्य धर्म इति बहुव्रीहिरुक्तं पद इति स्त्र भाष्ये यस्मिन् भविष्यतीत्येवं च समासो न स्यादित्यत्रं तं
न्त्वात्तत्त्रकः प्रर्व उ· वितेन न्याये नो गरप इत्व स्यात् सिद्धिर्विषय इत्य मत्वेन तत्र लुगादिन स्यादिति सामान्यं धर्मा
वस्थ्य केस्याशयः त दयि भाष्यमतन्त्र मानमितस्मेव रः परिभाषास्त्रीकारे दोषानुमदाव यानि श्रुति स मसंग इत्या
दिसूत्रपपाठत्वा च सं भगवानाह परत्वादिति · उक्तौ च काशोदात्ते पद इति ईकारे तसइति · तस्मात् भीपत्वे नासिद्धत्वात्त
त्वलोतिष्वि लोपाभावे स्त्रेरयोनइ एकारलोपे च समाप्तौ सधिः भाष्ये तु च अनवाप्ति लोप एवेति · अस्मात् इत्यत्रं च त
न लोपे सिद्ध इति दिलोपइत्यर्थः महाजर्य इति महतीत्यपाय स्थिति समासे स्त्रिया इति तु च त्वे आत्वमप्यमेवेत्यर्थः इ
ति श्राप्रदानं तु १ ए मासो नीत्यर्थः । अत्र पत्यापूर्वी न रप इत्य समासे संघातग्रहणं तथा सूत्रार्थव्याजेन इत्यप
व द्धिनि · वत्योगो मस्योपस्या इति विग्रहे स तत्प्र हतोरिघत्वा इह इगो मं तोस्या इति · ईकारान्त पूर्व इति · ततः
पूर्वीनिस्याका कारिव तोगीतिस्त्र त्रेरयोरात इत्यर्थः इगिर वामितत्त्रोति पुवी रन्या काविति स्त्र तात्स्त्र त्रमपिग नीत्वा

6

सै. टी.
६

स्वार्थस्योक्तत्वादिति बोध्यं दोषोऽप्यपितामहस्ते दोषा इति मद्गता इत्यर्थः एतावता त्वद्गतानि समासप्रयोगे वेति ग्र
न्थेषामपि दोषाणामस्त्वादित्यभिमानः पितामहोबाधात्तहनहि मे बाह्यत्वादि अग्रा रंभेष्वकस्मान्तरमाह दोषाः स्वत्वपी
ति अत्र दोषाभावादिति भावः ननु स्वाप्रत्ययो हन्ते पि मातामहादिकत्वमाश्रित्य परत्वान्निर्दिष्टः स्यादत आह स्तीो
ति मतान्तिगन्वयाधिकारस्यासत्त्वादिति पाठः। वाक्यमतियोग्यपेक्षत्वादिति तदपेक्षमत्र योग्यत्वं श्रुत्यापेक्षमा
तस्मिन्नेवेति तत्वादिदं विहितं गृह्यत इति भावः स्वार्थमिति स्वार्थेऽष्टप्रभृतिभिस्तं समवेतं तेन स्वार्थेनान्वितमित्यर्थः
विभक्तिः कारके यतः कर्तृसमासान्तानपेक्षमाणः एवं तत्रापि षष्ठ्यर्थकर्माकांक्षाभावात् ततः प्रियादि ष्वष्ठवनीतद
स्त्वष्टः पुंगवद्भावः इति शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावादिति भावः ननु उत्तमकर्मणिनोक्तत्वेन प्राप्यत एव
त्वादेपितृत्वमवचनीयत्वं तावन्मात्रस्येति तात्पर्यतत्त्वस्य प्रतीतेन्तु समस्तन्तरंगत्वादेव एवं स्त्री समर्थे वार्थमेवपा
यन्नहणामिति भावः। भाष्ये तत्र समासान्तप्रदेशे बहुत्वतः एवं तत्र कोदोष इति काविन्तोपपादः मध्यस्थान न्वपा
त्वबहुपदकत्वे समन्तरं वा समर्थपः तत्र समासहणो हन्ते समासान्तेषु हे व इति तदर्थः ननु स्वत्वशेषपीडितशेषा
नामस्त्वेतन्नु यपन्नमतमाह केण इतीति ननु उपवर्तितरेयत्तत्वान्नि त्वादिदिशितिं पत्वं तत्र गौरमतमाह तात्पर्ये नीति एवा

रामं
६

नाति कार्यस्य वैकल्पिकत्वापादकत्वेन स्वमाहात्म्याभावः परस्मिन्निति स्वतन्त्रत्वजातिरिमी भावस्य योगासंगतिः वी
कल्पेनेति। एवं च। न दस्मा वेदीर्घत्ववरणीयमस्तु। तान्त्रिकतो वस्पष्टं गीकार्य इति भावः भाष्ये दीर्घान्तरमाहात्म्यं तस्येवे
तितस्य सर्वत्रेति। तत्स्य पार्थत्वात् तत्त्वात्मत्वीयं त्मीत्वं प्रधानमिति भावः। सर्वं स्येवेति भेदं हंत्र यत्नादि कं विनानद्रव्यस्य
स्वान्तमकं यी नापि भेदहेतुं विनास द्रव्यरूपः प्रधानोऽर्थः शब्दाभिधेय इत्यर्थः एवं च निरूपाधव्यपदेशाभावाद्दउ
पाधिकतो व्यपदेशत्वान्निमित्त एव प्रकर्षः उपाधिरपि प्रकर्षकर्षादिहि तत्स्वत्वतत्त्वरूपं रितगुणप्रकर्षो बोध्यः
पाय्यागोतर इत्याह नैः एवं गुणादिरेव प्रकर्षप्रधानं तद्भावस्य द्रव्यस्वभावत्वात्त्वं सर्गो भूमोत्सनिमित्तं एव प्रकर्षः
यथा शुक्लतरं रूपं अतिशये नशुक्लमित्यर्थ इत्यादि बोध्यं। त्मीत्वं वति द्रव्ये इति माति यादिकविशेषणत्वादित्यस्य
ते रथविशेषणत्वादित्यर्थ इति भावः स्वार्थिकत्वापि प्रकृतेर्किमायातमतमत आह तत श्चेति एवं नप्रकर्षा श्रयेति गु
णप्रकर्षस्तेत्यर्थः गुणागतप्रकर्षस्य द्रव्ये आरोप इति भावः अंशे हि षडजेपि आधो देऽबोत्स्येव स्वाहतनुः पौ क्षमि
ति भाष्ये कथं कांक्षिके त्वयिमभाष्यानुस्यानायतेरज्ञामतास्यानेनेति। विमति विधायप्रक्रिया इति। अर्थस्तत्राहिंग
त्वा नाश्रवणात्मीमस्य पानां नहिं गत्वमिति भावः ननु प्रकृतिकं कालितरे मा दित्यात्मकप्रकृतिके एवं दद्रागां तरह्

कै.टी. नेवीजन्माइत्यकालितरेस्पादेतितिति॰ पक्षीक्तेनस्वार्थमनिधाये स्वादिनाम्नःसंतस्वार्थिकत्वेमा नादित्तिभावः ननुकास्विके स्वादे
वर्षितेनैवन्यायेनातेत्वात्स्त्रीमत्यवःस्वारजेग्न्याग्स्वरीवेतिस्वार्थिकेवलस्वार्थेग्रसंतस्वार्थिकत्वान्नेषांतत्रवनत
७ न्यायावसरइतिभावःइतिनशब्दात्परत्वात्कतिति॰ ततश्चवर्णादिनुदन्तादितिडोमङ्गारीनस्यान्तामितिभावश्चस्वा
तादिकस्यत्विति पाठःकनइतिपाठेसंज्ञायांकनितिबोध्यंननुववेनानरस्त्रीकारेणववनमस्यास्थानमप्राकसतश्चा
हन्नवस्थेतिजोहितात्कनापरत्वेनस्पासेलिंगबोधकमस्यबाधनंवेतितरथः प्रतिपदेति॰ अनवकाशात्वेस्पसेवत
स्याबाधकत्वमपीजकत्वाच्चिरमिरंपरत्वादितिवकुमुचितंतपसिकापमिक्केव्यादितश्चसंतस्वार्थिकेकतिनमर्वस्ये
व॰ववनाभावानरपनमन्स्यमस्तपनरस्याभावाव्किंतेतिकेन्येवस्मन्मतेपिङ्गपग्नहणमतंतस्वार्थिकानाप
तिहतमेवग्रत्वार्थीलोहितादिनिववनमेवस्यापकंस्वेस्याप्रग्नहणंतेकालितरेस्यादनुरुन्यापीसङ्गार्थकथनमे
वेतिनसत्वमाश्यपोषिरोधःनवझीतिकेस्यासेवकनितिहतेपिवन्नीभागेवरांरनुदान्तादितिडुनारेपकावहिर्वविनन्या
येनसमुदायात्स्त्रीमत्ययेतेनैवोक्तमध्यामधोतडक्सजेदिस्याङः त्रियांस्त्रास्त्रमलिङ्गरभावेपिलोकमसिद्धयपनु रम.
दोषविष्यतीसतश्चाह लोकेवेतिस्वभादिकव्याप्तिः ऋकुंस्यादिवतियारिपपर्यः ननुपदपिलौकिकस्त्रीत्वजातिमह ७

णे दोषस्य तथापि जातित्वस्य बाधकात् साधारणस्यानुकं सादिव्याहते सव्यभिचारणमस्तीत्यत आह नवेति । सामा
न्यविशेषरूपत्वजातिविशेषरूपत्वयोरिव पर्वः सिद्ध्यतादिति एतेनाकृतिरत्र हेतोः स्वेन स्वासिद्धेत्वेन नव्यो तत्समु
क्तेः॥ तत्स्वरूपान्तरमपि नास्तीत्याह नवेति सो वा विभागस्य नुसारेणैव समवायिकारणं संभवति स तस्य समवायो नव्या इत्यत आह तत्र व्यक्तिं
ति । विशेषविषयत्वादिति स्यात् विशेषविशेषयमयत्वस्य पक्षेः । एवं समानादिति अपि यैलोकवाक्येन सदवहारः अत्रैव सदवहारोऽस्तीर इ
ति भेदः । लोकानां येन शब्दार्थो लोकतो नस्य तु प्रतीतेः । अव हारोऽपि वाऽस्य अवहारोऽपि परंपरे स्पष्टेः । तन्वर्थीभवति कारणे
सिद्ध्यमिथ्यानैयायिकं कारणमत्र इत्यत आह विधिष्टेति । प्रसंगे नेति । ननु तन्नार्थत्वं सिद्धिरिति भावः । एतेनाव्यवस्थापयोरेकत्वादित्यप
सिद्धिसिद्धिसिद्धिस्वयत्वनिमित्तमनुपलम्भनानाविधिसिद्धत्वरूपं त्वोदिशब्देनावसीयते प्रसज्यते रूपस्य स्वार्थः भाष्येऽवस्थापया
कारमाह रूपं त्वीत्यादि ननु तत्त्वीत्वावस्थापयस्येयं त्वो साकरेणोपपद्यतोऽतत्त्वात् इत्यत आह शीघ्रगामित्वेति शब्द क्रादि शब्दत्वादिति भा
वः । सा त्वीत्यादौ नराधीनं विधिवादिति स्यादाहित्यपा नानुपपत्तिरन्यथात्वानुपपत्त्या साद्विवक्षया व्यवस्थापनानादिति । आदि
नाम रूपा कर्मत्वादि । लिङ्गमिति तस्मादनुमितिजनकमिति नार्थः इत्यत आह नेति । ननु तन्नादि संबन्धस्यास्त्वापि दृष्टेना
दाहरूप नादाविति । आदि नातिशयः लिङ्गमतिपत्ति पर्वे कमिति । पर्वकमिति तत्त्वार्थिकत्वात्तः षष्ठीसमासः तत्र न क्रमि

दै.टी.
८

तदर्थः लिंगवत्तिवत्तिपदमिति पाठे तन्मते यत्तिना सर्वं कतिसन्न ननु कुं यो मतिशपितज्ञानाद्यभावात्कृपत्नी त्वमनस्याह गृत्स्या
पीतियोन्मादेरिति आदिना संख्याकर्मत्वादिः लिंगमितस्यानुमितिज्ञ नकमिति नार्थ इत्याह ज्ञानेनेति। ननु ज्ञानादिसंबंधस्याप्य
पि दर्शनादाह भ्रमादाविति आदिना निशयः लिंगपदमिति पत्तिपूर्वकमिति पदं कमिति पूर्वकमिति स्वार्थिक ज्ञान. धेतदर्थः। ननु
ज्ञानादीनामननुगतत्वात्तन्निमित्तानुगतमस्यपदप्रयोगयोरयोगो तत्राह अनेनेति· जातिविशेष इत्यन्योत्यादिकं त
त्रानुमितिम इत्यलं दर्शीयतिज्ञानाद्युपक्षणेनाऽनामितिवहुव्रीहिः समन्वयः अवगमः। इत्यादीति आदिनागृह
क्षिपादानातीनां संग्रहः ज्ञानादि स्यादित्युक्ते न शब्दगतं ध्वानुपिरशब्दार्थयोः एवं न दर्यानन्त्यात्यादिसंजतकं
कवो धर्मं ज्ञानादीनां अतत्कत्वादेवमाभ्येयतन्द्वद्धयतरवसीयतद्रस्तु ज्ञानं त्वाव्यहि स्वस्वतो मयच्छेदे तन्दार्थयोमदेः अ
तीयते अंतरशाह्ः सदृशावाचीत्याह लिंगेति अनेन साहश्यहेतुरुक्तः तेनेति लिंगवत्त्यासाहश्यग्रहणेनेत्यर्थः
मति पदन्यायमिति। तामातिकानां स्त्रीवेषः धारिणव स्पर्शनादित्यभावः निरस्य योगेनानुपिदेशांतरमाहक्रिशब्द
पनेवेतिनन्तुज्ञानातिशयपीगादेवनन्तत्वमतनस्याह ज्ञ नेति· वालायाः केशवपनेनतत्संबंधोपि नास्तीत्यर्थः ननु
ज्ञानकेश्यग्रहणमप्रपयोग्यादेरूपलक्षणाम्रित्युक्तमतोन दोषइत्यतआह अश्वास्तीति· लक्षणाविर्यः। दाहादि
षति आपकत्वमपिवोध्यं· इति· पद्यपितन्तुप्रशब्दः स्त्रीत्वसमानाधिकरण्यायापि तद्र्ष संज्ञायामपि संगोगोष्यः तत्र राम.
८

सकृच्छब्दाद्यावेशेऽप्यन्तर्लीनत्वात् तदनन्तरमेकैकेति लिङ्गवत्त्वेन स्मृतिः एवं सर्वस्य शान्त्यादि इत्यन्वयः। लिङ्गवत्त्वे हेतुमाह स
त्त्वेति सत्त्वलक्षणत्वं कथं लिङ्गवत्त्वे साधकमत आह लिङ्गेत्यादि लिङ्गत्वात् तद्व्याप्तिकारणतापादनभावेऽसत्त्वेति न
चाविर्भावानन्ति सर्पं पुष्पं पुनः सदिति भावः। तदुक्तं विमर्शव्याप्यादिविज्ञानस्पन्दनवहिर्भूतं करावनः स्वसमसमस्त्वभिव
त वैरूप्यानुभवनादिति अत्र तदनन्तरं राचेनेतु तथा सर्वः प्रपञ्चो वहिरसत्त्वे वेतिसत्त्वपाति। प्रपञ्चितं चैतत् स्वाभिः प
रमार्थसारे यो नेतानत्रैव मन्तुरुभगवता शेषेण। स्वगतस्थाने स्वरूपे रामाऽसःतीनार्थस्वरूपेणानन्यास्तिभासो
पत्नः प्रतिमासमानान्यरूपेणास्तत्वे स्मादन्तत्राह स्वगेतिविपासापर्योपादह स्माथाद्देनने स्फुरन भावनावशान्तु
स्फुरत्वेन प्रमितिभासमानामरूपरीतिविक्रोस्वतन्त्रइति भावः स्वरूपरीविकाशादेन रीवक्रिरतां तु धर्मधरभावेन तन्मत्र आकाम
तत्सर्गाकारपुनीतिजनकमाउथं तीतन्त्रयामस्वगात्मरूपिनाइति भाषेस्वगाद्भउपलक्षणं सर्वं तदिति। प्रमोषाच्चेनन
नीहर्षेरवद्भूतिभावः इदं च वैशेषिकादिमतानुसारेण अत्र स्मरणाभावं दर्शयति न हीति। अनुभवः सहशावसत्त्वं तत्रय
हरणादिसंस्कारोद्बोधस्य स्मृतिहेतुरिति भावः अद्य इह वर्षावशादपि संस्कारोद्बोधेनानाद्दोसंसारे तेषामपि दर्श
नेनवतन्त्रापिस्मरणासंभवाच्चिन्त्यमितननापानंत्रलैः पूर्वानुभूतनानारूपतनापाः प्रमोषाणां गीकारान्नजत्र नमात्रस्मर

कै॰ टी॰ ८ रासंभवः। किं च ज्ञलस्यस्मरणोपि नस्य तद्देशस्य त्वमसद्देवभासत इति भाष्याशयः। अचिंत्येति। अनाद्यविद्यारूपमिथ्यावास
नावाशाद्धि त्यर्थः। अदृष्टविशेषवशाद्धि त्यर्थ इत्यर्थः। स गन्ध इत्यास्मतद्विषयमहमरीचिकास्तुस्ति त्वनि भी संस्त्वमे वि
हरणोति। बुद्धिरित्यादि। असति तु तेन बुद्धिरित्यर्थः। वीजं मिथ्यावासनादि अव्यपदेश्ये भ्यः। अचिंत्येभ्यः हेतुभ्यः। मिथ्या
वासनाऽदृष्टरूपेभ्यः कारणेभ्य इत्यर्थः। तारकादिषु॥ तारकाद्यध्यः नक्षत्रमित्यादिषु अवेतनेषु। स्वस्थोभ्यः कुमारी
त्यादिषु बहिर्विद्यमानेभ्यः लाने केशादिभ्यो हेतुभ्यस्त उक्तनखवहिरद्व व्यवस्विंगहेतुकोपि भेदो भेदव्यवहार
इत्यर्थः। शब्देन सम्यक्ज्ञानमिथ्याज्ञानाभ्यामाविदितस्यार्थस्याविशेषेणाभिधानात वेतनेषु देवदत्तादिषिव अवे
तनेषु तारकाद्युष्यतहत्र्यादिषु लिंगमतीतिरविरुद्धेति भावः। प्रतीतिमात्रे रोवचशास्त्रीयकार्यनिर्वाद इति तात्पर्येति
राकरोतीति मगनस्यादिदृष्टांतेनासतोपि लिंगस्य वस्तु दोमिथ्याज्ञानात्कमत्वख्यविषयतामुक्त्वा तत्से वशाद
यो धृतोकानत्रासत उपलं मेशशविषाऽराद्दरपुष्पत्वाद्यमिति त्याशयेनासत्वं निराकर्तुं व्यमम का रांतरमाहित
त्यर्थः। तत्र तत्रिप्रकारं तं तयो क्त्रातत्रुतं दृष्टेत्यादिना वस्पतिक्रियामस्पक्षलावादिनत साधारणपापादित्यागति दृष्टां
तत्वेनोक्तमाष्येतल्कृतंकां पठितवादिक्षि विद्धिति उभतात भतं गधादिवदित्यर्थः। अंडतंत्री त्वादिकं जकं सनके श राम॰ ९

दिः अनिर्वचनीयवादेनापि न निर्वाहः अनिर्वचनीयस्याप्युपलब्धिदर्शनात् किं च नानिर्वचनीयस्य ख्यातिरस्त्वसमा वा
दिति संख्यमस्त्रेरागात्तन्निरासात्. तस्य लोके क्वाप्यदर्शनादिति न दर्थिः अत्र स्वात्वमाधेऽस्त्वन्तुमगात्त्वघरागवादिसेवे
ज्ञनत्वनिर्वचनीयं जितस्तुज्ञे. किं च सतत्वमेदसत्वमसम्बेदेव सत्वमित्यमयदहयनायमिनत्वमिरिक्तत्वे. तत्र सत्वमधिष्ठान
गतमारोपितं पारमार्थिकेत्वदर्शनमसत्वं वालवे. अत एव घरमार्थसारे भगवतासत्समिवद्भुगरसत्संम्सलमसनीरिदं
तयोर्नेमादिनोक्तं. तत्र सत्वमधिष्ठानवृत्तगतमारोपितमिति सत्वमिषेसनेनस्पष्टमेवोक्तं एतत्र परमार्थसार
व्याख्याने मयं वितमिति तोधां शशविषाणादिवदिति. अन्यथा तेषामपि संत्वस्यादिति भावः इदं तु पलब्धिं दर्श
नयोर्व्याप्त्युपलब्धिं शङ्कते अभिमत एके. अशीद्गिति लोके मदित्दमित्याह. मायते के नेत्यदिति. यतो नोपलम्भं तेनऽ इदं के
नमानेननिरर्शितं मदिति प्रपंचमत्येमानाभावात् सतदारोपं लमदृश्यं वस्तुपारोग्याप्रयुक्तं च यदि सत्रदानुपलंभे किं
कारकमिति भावः अंधकारेति आलोकस्य सहकारित्वादिति भावः अन्यो गर्भेरन्धपारगो सैर्व संप्याहकशनिहीन
नाम वस्तुगतमिति मिराद्दिदोषेरावत्क्रागतस्तोप्यदोषेरातस्याभारकालगतसोप्यदोषेराचविषयागतेर्ति. मनः
सन्याधिरपितत्सहकारित्वादिति भावः ननु यकृतेनु पलब्धिकारणासोप्यगानुदयेरवा नूननेत्यतनत्राह सोप्यसे

णानुद्भवेरूपा न तेन तस्य ग्रहः सौक्ष्म्यस्येति तदुपपादयति द्रव्यचक्षुरिति योग्यतामर्थेनेति भावः। एवं चास्मद
कै. टी. नामिन्द्रियशक्त्यभावेन सूक्ष्मार्थस्य कालादिव्यवहितस्यार्थग्रहणाभाव इति भावः। यद्यपि सर्वदर्शी नञामिमल
१० र्व इन्द्रियं तथाप्यस्मदादीनामिन्द्रियस्य वस्तुः शक्त्यप्रकाशसामर्थ्यात् इति न देशकालस्वभावविप्रकृष्टानां प्रत्यक्षं
योग्यतामालेन चक्षुरादयः सन्निकर्षैः सन्निकर्षैः संयोगादिभिरेव सर्वप्रत्यक्षं योगजधर्मस्य व्यक्तुमसामर्थ्यादिन्द्रियत्वम
नस्य गुणत्वादित्याशयेनाह योगिनोऽसिद्धेरिति। अयमर्थः सन्निकर्षादिरूपधर्मः सतामसतां चेति सतां विप्रकृष्टादीनां ग्रह
णासमर्थत्वेन अनुपपन्नं योगिप्रत्यक्षम्। एवं च स्वतः दिश्येदुलिंगसम्बन्धस्य सन्देहे एवं न सत्तानिश्चयः प्रत्यर्थः लिंगाद
मानमिति। स्मृतेरनुमानमेवोपायेनानुमानं हेतोर्न पक्षवृत्तित्वं स्मृतत्वादेस्त
रकालत्वं बाधनिश्चयो नोनन्तदर्शनेतरसत्तोमानमवेतर्थः। ननु व्याप्त्यालोकेपंगगानेन ज्योतिरनुमानमनया
हास्मा कामान्त दृष्टिवेतेन कस्यचित् कार्यकारणतो निश्चितेन ह्यविषयानुमानान्ययोगोत्तरस्थितः। अयमपि लिंगपदं दर्शयति
शेषत्वं नतत्रमोः कार्यकारणाभावग्रहणात् कार्यकारणप्रवीसितिसामान्यव्याप्त्यादिना कार्यकारणतत्कार राम.
णलिंगानुमानं स्यात् तत्र तत्र एव प्रमाणं तत्त्वहीति। इतरदिति लिंगकार्यस्थानेन लिंगानुमानमित्यर्थः। साधु १०

लिंगकार्येणालिंगसत्त्वानुमाने लिंगसत्त्वज्ञानेन च तत्साधुत्वज्ञानमिति समन्योन्याश्रय इति भावः। लिंगस्वरूपविवि
क्तेति: लिंगस्वरूपेणाविविक्तं रहितं प्रत्यक्षबाधितं तत्साध्यत्वेनेत्यर्थः। एवं च मानसप्रत्यक्षबाधितमनुमानमिति भावः।
न्विन्द्रियदोषेऽप्यनुपलब्धिरित्याशंक्याह इन्द्रियेति। अन्यथा शशविषाणादावप्येवं स्यादिति भावः। समस्तांत
रवासितेति सवचनमानां तदनिष्टेत्यर्थः। माषेस्वेन्द्रियविरोधः स्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः अनुमानेन वस्वे
न्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधिनानुमानेन भवितव्यमित्यर्थः। अन्यथा: प्रत्यक्षानुमानयोरनुमानस्यानन्यथासिद्धत्वप्रबलत्वा
भावेन प्रत्यक्षेणाबाधप्रसंगोचितं दूषितं तात्पर्यं कार्येणालिंगानुमाने दोषांतरमाह माषेति तद्वचेति नववनद्याना
दिलिंगानि नोपलभ्यंते तेनाह लिंगाप्रयत्नेनेति। माषेऽप्यवयवस्य प्रयोजितिस्थितं नतु तत्र सर्वलिंगानुमान
मसंभवत आह उपलिप्तेति सर्वलिंगासंभवात् इति लौकिकसर्वलिंगासंभव इति अर्थः। तेषां परस्परविरोधेन वि
विक्तविषमाप्रवास्यानादिति भावः। माषेतस्मादिति सल्लिंगं नोपलभ्यतयेति तज्ञ मतशक्यं प्रत्यक्षविरोधात
न्तादिभविरोधात्। नाप्यसद्रूपलभ्यतेऽनुपपि। सतोनभवतीति विरोधात्मकत्वादिरूपयाभावानुमानाबाधः। अ
नुमानेन सत्त्वनिश्चयाभावात्मायाबाधेतन्ने प्रासिद्धेरादिति मासिद्धयत्त क्रस्यादित्यर्थः। सारस्यमन्ताव

छमेनाहस्वरूतांतद्गतिरुतेनसारवश्यशास्त्रानुसारित्वंव्याकरणस्येतिस्म स्वपतिस्फुटपरिहारेणोति। नोकेन्यानत्वे
कै. टी. वस्थ्यादिशब्दाः लनकेशादिमन्तुहृषबोपिग्रस्पष्टास्त्रेपोगेनतैः तंस्यानवस्तगावुद्धोतेइत्यर्थः सत्रः मत्स्य
तत्रंमंतिराक्रदेति। सिद्धेतस्येतिसकारस्येतिपाठांतरंवाहुल्लकादितिसर्गन्वपियातेहुस्यतिस्यादित्वस्या
२२ केरणांतरेरणानांषसंघातरूपमितिगर्भपदेनतन्कारणांशद्धेत्योगितपुत्रतेः तंरलानपदार्थमाइतिरीमा
वहतिसंरव्यानवसगः पांतनीपनपिलक्षणत्वद्गमाहसाम्यावस्येतिनन्वेतासामवस्थानांसर्वत्रसतेम
स्वस्वेराकृतोनोपलंभोतथ्याहस्तादृतिशङ्कृतोवनस्वशब्दज्ञनमतीतिविवक्षास्वेत्यर्थः। पद्यपिवक्ष्यमाण
न्यायेनसर्वेवृषदर्थषिनायाह्लाल्यपिकेनेविछडेनकस्यविदेवम्यापनमित्यापिशङ्कोगोवरादृसतेनोच्य
तेमाध्येग्रंसाम्यमनीतिजानातिकेकवचनेनलेलादि। सर्वस्यजगतः सुखदुःखमोहात्मकत्वात्तत्कारणत्वेनसत्वादी
निपरिकल्प्यते। प्रकृतिलिङ्गुराणामिकामहत्स्त्वेवा अवुद्धिरूपेणापरिणामतेमहदहंकारादिना अहंकारस्य
गंधतन्मात्रस्पर्शमात्रात्मकंचनत्मात्रादृशोदिषणोनिनबह्वपरिणामः पृतनस्वसत्वाघात्मकाः शब्दादिम राम.
स्त्रपविष्याद्याद्याम्नायपरिणामंते। तत्रपंचानांपचीवनुगणितार्थः॥ तेषांरांतेजः स्पोवायुः। एकस्मान्नमः। २२

सत्वा

एवं प्रकृतिः सर्वस्य पांशु॥ नृषभोगापवर्गौ पुरुषस्यैव प्रकृतिर्नैव विविक्तः केवलचेतनस्वरूपो निर्गुणो ऽसौ पुरुष इति
सांख्यसिद्धान्तः। प्रकृतिरचेतनापि चेतनस्य पुरुषस्य भोगापवर्गलक्षणमर्थं साधयितुं अनादिरदृष्टादिसहका
रेण ईश्वरेण प्रवर्त्यते इति च सेश्वरसांख्यसिद्धान्तः। संघातपरार्थत्वात् शरीरादिसंघातरूपमित्यर्थः। ननु नचा
त्रिविधमित्यत्र वाक्ये सर्वाश्रयस्तेषस्य सामान्यकारणमिति भाष्यकारोक्तव्याख्यानमिति सेश्वरसांख्या
नामाचार्यस्य पतञ्जलेरित्यर्थः। गुणानामप्यद्वैतमिति पतञ्जलिनिमित्तयोगभाष्ये सर्वथा व्याख्याति सर्वाश्रयस्ते
षस्य सामान्यकारणमिति स प्रकृतिरूपमित्यर्थः। अव्यक्तादि स्वरूपव्याख्यानं शब्द
प्रवृत्तिरेतिप्रकृतिशब्दार्थः। अतः सर्वाश्रयो भगवत्स्वरूपमित्यर्थः। नत्वव्यक्तानामाविर्भावतिरोभावयोः भावाभावलिनत्वे
मध्ये वक्तारानुपपत्तेरिति सापेक्षो धर्मः प्रकृतस्य प्रकृतस्येव कारणत्वमप्रसिद्धमिति रूपस्याविषयत्वादित्यर्थः। लक्षणम
प्यसिद्धं रेतः परंपरया शब्दादिरूपेणापरिणतं दृष्टव्यमित्यनुमानविषयत्वमित्यर्थः। शब्दादिगतसांशत्वाद्यनादिता
तानेत्यं उपचारो भाष्यसंस्थाने प्रसव्यगुणत्वे हि तद्रूपं प्रकृतस्य प्रत्याहितादादि तन्मात्राणि तेषां तिरोभावा
दितंमवादिति भावः। सत्त्वसाधर्म्यात् तत्सत्त्वात्सत्त्वसंसृष्टं रजस्तमः कार्यमात्रस्य ज्ञानत्वेनेतरसो ऽंशः पाकादृशो ऽलिङ्ग

कै॰ टी वहारमिति बोधः । घटाद्याभासादेरूपादीनां तु स्वदृश्यं वमां ह ज्ञानकृतयातिशयं स्वतन्त्रज्ञानमेव प्रमातापाः स्पष्टं तथापि त्कथन
मूर्गा सर्वज्ञत्वकार्यमनुपलब्धिज्ञानमिति बोध्यं । एतेन शब्दलिङ्गमेव लिङ्गमिति न योजकेऽपरोक्षमनः स्वभावा कथनस्याभाष्ये
वैयर्थ्यापत्तेः । वक्ष्यमाणे चरद्गुति । वायाकाशयोरेवं रूपत्वाभावेन नाविरुद्धनविवक्षितनाविरुद्धमर्थः वायाकाशयोरितिरद्
१२ स्वरूपलक्षणां तेन लक्ष्योपि । न च्चापि रसगन्धयो रभावात् न च व्याप्ति संस्थान प्रसवगुणात्वं सर्वत्र कथमनेनाह भाष्ये
प्रवृत्तिः स्वलक्षणमिति । प्रवृत्तिशब्दितं लिङ्गसामान्यलक्षणं तु सामान्यादि कृत्या सावित्रि कृत्वा चकताह सर्वं परार्थ्या
पिवमिति । रूपरसादिसर्वपदार्थेष्वर्थः । इदन्तुपलक्षणं सर्वकालव्यापित्वस्य प्रवृत्तिः स्वत्वपिनिमेयनेनांशो
मतचोभयं सर्वत्रैमनेनापरश्चितमिति बोध्यं । भाष्येन हि हेति रूपादीनामपि कापि चिद्रवस्थासत्त्वीपयेकावि
द्धे तेइति आविर्भावतिरोभावो सर्वतेऽस्यर्थः आविर्भावादीनि अदिनाति रोभावस्थितीनि स इति निमत्तं
वृद्धि सर्वत्र च भावात् । तथा न हि रूपादिनाभाष्यैरश्चितं । न तु रूपे परिणामानं प्रत्ययमानकथयद्रूपधाश्च
तिश्वैतन्यमिति लिङ्गत्वयपोग इति शाकतेष्ठ रूपो यथा । यो तित्वमे पूर्ववक्ष्यतिभोगपवित्रगुणानामकवत्सर्वमपि
जाद्युपर्थः अपरमा वः भोक्तृत्वावस्था पाभोगपवर्गा शवलितमेव वैतन्यं मतोपमेतदेव च वक्रमङ्ग तेगो च रमेवं वगछ
राम॰
१२

निपुणष इति वचनस्य लिंगत्रयोपपत्तिगरिमा। महदिति स्तीति। अत्र सत्त्वरितमिनां गुणानां परिणामविशेषाणामहङ्कारेणा
महत्तिः परिणामः इति सामान्यलक्षणमिति तात्पर्यम्। अथवा साम्यावस्था विभोर्वा विकृतये त्यादिधर्मविशिष्टेन चाविर्भावः
उत्त्वं तिरोभावः सोऽत्र स्थितिं तत्त्वानां मूलकारणत्वं। अत एव स्थितेः सेश्वरानपरत्वे व्यापित्वेन लिंगं सर्वेषा
मनपुंसकमहतः सात्त्विकः तं दर्शयति महदितिमं तदिति पदानां सम्भिमसिभिः ततं सर्वं दानविशुद्धं तेन
तः सर्वार्थाः महदिति नातद्रूपत्वेऽपि स्वयोगेन तद्रूपमिति महदिति मतद्रूपमर्थः सततमस्मिन् तेन सांख्यादिकं तत्त्वमुक्तं
वाचस्पतिर्वेति एवं च तेषु प्रधानेषु धीवृत्तवान्ः सा द्रूपसंसर्गानादि पठ्यते परिणामः हितत्वकपालविषयत्वाका
राव ग्रहणे वशब्दगावल्यादिरिति भावः। अपरिणामधर्मिणो बुद्धेर्लिंगयोगमुपपादयति। पश्चेति विविदिषुरूपेणाके
वलवेन सा रूपेणागत्योर्नियोगिमिति विशेषः। अमेषां मात्रायाऽनविषयात्मयः सर्वपदार्थावभासः विषयाप्रयाद्
निधाना संगतः। अमेषां प्रवृत्तिरित्यतेन पोनस्त्याद्दिस्यात्। अनुगतीव। अनुगच्छतीव। रक्ततः परिणामभावे
पिण्डवत्परिमाणस्यावलितत्वेनैवमहत्तत्वमोऽस्यानित्यमव्यवस्थानिता सोऽपि विनादिमानिति भावः। ननु एवमस्य तत्त्वान्तरत्वा
कारवर्जनं चैतन्मेयमितिविवादित्वात्तत्वमानं दर्शयति तेनेतितेनवुद्धिरूपेणासं कांतेनमोगपत्वात्तेन। भोक्तु

क्षितिरूपेपि सति विषयाकारेण हि ज्ञानं भेदेन गृह्यत इत्यर्थः यथा घटज्ञानं पटज्ञानमिति कालभेदेति ज्ञातस्यातिज्ञा
कै. टी. नरूपत्वादेः तस्य चैतन्यमात्रस्वरूपस्य देशस्वरूपभेद इति स्वरूपतो देशतः कालतो वा न कश्चिन्नास्य स्वरूपभेदस्य
स्याविषयत्वस्यार्थः ननु स्वस्वरूपस्य भोग्येन संबन्धात्कृतं भिन्नत्वमेतस्य क्वाप्यस्ति इत्यत्र चैतन्ये भिन्नत्वे चेतनम
१३ नमचेतनेषु संक्रान्तमिव द्रष्टव्यमित्यत्रत्यं पदं प्रतिबिंबकमपि संक्रान्तिः प्रतिबिंबमात्मनेत्यर्थः यथा दर्पणो मुखादिग्र
ह्यतेन च जडत्वम् तत्र चाभिन्नत्वं तन्मयमपि दर्पणस्थानीयेषु सत्त्वादिगुणमयेषु बुद्ध्यादिषु अतः करणादिषु सत्त्व
धर्मेत्यत्र स्वच्छत्वातिशयवशेन तत्राविद्यमानमपि संक्रान्तमिवेदं दृश्यते तेन तत्संक्रमविशिष्टान्तःकरणस्य द्रष्टत्वेन सर्व
पाकारसमर्पणात् इत्यत्र इति श्रेयुत ... तत्ते मतिविचारमेषां भवति भवति चिद्रूपेणानुभवतीति लिंगयोगमिति तदेवा
तिबंधनमिति भावः ननु जातेर्निर्धर्मकयामवति धर्मयोगात्कथं ज्ञातिः सामान्यमित्यादिलिंगयोगोऽनन्वयाद
सामान्यमपीतिन तद्यथानुगतानुवृत्तत्वादि जातिरितिपक्षे इदं जातिसामान्योस्तातास्तातोजोधक
समवायसिवसंबधपार्श्वतेन न मतिपदिकत्वं तत्पालिंगयोगोपीत्याह मतनेत्रितिपरिणामस्यार्थः ननु
स्त्रीत्वादेः स्त्रीत्वं तत्र परयोगात्तत्पंस्त्रीतिसाधितिनत्वाह समानाधिकरणेति परिणामस्वरूपस्यापि संस्थानादेः पा राम.

रिग्रामांतरसंभवेन सलिंगतोपपन्नेति भावः लोकव्यवहारेति उणादिसूत्रोक्तविशिष्टलोकेत्यर्थः किं
चिद्देवेति लिंगविशेषरूपं निमित्तमित्यर्थः शास्त्रशक्तिश्चेति व्याप्तिरिति भाव अव्ययं जीवंतनर्थी तत्र षष्ठ्यसमयोग
तिपातनं यथा तक्षणाच्छेदनादयने कश्चिद्यासंनिधाने पितक्षणाभान्वितस्मात्तक्षापदमिति व्यवह्रियते। अंतर
त्वविदं वृक्षतत्व तदा हस्तात्वात्स्वांतःनिरूपपदभावपदस्पष्टलिंगहृदः तेषि शाः शब्दार्थेषु व्यवस्थित्वात् समासान्तत्वेने
ति शीघ्र तेषां समयोगे पवक्लिङ्गं नर्मिगतानामेति तत्र षष्ठ्यस्मात्लिंगमित्यत्र नियमः पश्चवचयेयांश अंनापहल्लिंगमनुपारायश्चि
ष्टाः साधुत्वावगमपूर्वकं धर्मजनकत्वबुध्या प्रयोगं कुर्वीतेति तेषांतरेव लिंगमितितनिपातः सिद्ध इति भावः तेन सार्थे
प्रगवानाह। तस्योपावितितस्योपाविमनवविः मतिपादने इत्याह लोकतइति प्रसिपादनेतिः शदेनवीधनं। तेनास्याति
गस्यशाकतम्य बोधविषयतोक्ता क्रिमेतः दिम व्याहस्त्रीपुमानितिमादिमाषोपुरोवेति पुगशाहेनलिंगमनुव्यतेस्वंचाति
दिप्रपमानविहरूपवकार्यभावइति भावः। अष्टि न चैतादिति पतन स्त्राविभोगादिरूपलिंगंतस्योक्तौ लोकतो नामेसे
नचैस्तस्य मनेऽपि कृपाठव्यतइति नसंतव्यमित्यर्थः श्वावार्थं इति वार्तिककृदुक्तेरित्यर्थः। तु नः पदिष्यतीति। तस्यापसमि
तिस्त्वेइति वेधांतन्नाथवार्त्तिकार्थत्वाहलिंगव्यवस्थामाश्रित्य लिंगस्य रूपं संस्थानमसवाधिलोक्षैवेतियुरणानामन्व

तत्

15

स्यादित्यं गमित्वप्रयुगमेसती सर्थः भाष्येशं ह्यान्यत्वमेव प्रकारांतरेण ताव एव वान्यत्वाद्भुति । एवमपि शब्दान्यत्वमिति
कौ॰टी भावः नास्य प्रयोग पत्ति पक्तिः फलं विचारस्य कित्वहिं परमं तन्निरास इत्याह प्रवृत्यपीति अविवादिनमपि अग्राविर्भावत्या
१५ दिनाऽज्ञात मपि रमणी पराद्वस्ताग्रातीतं तिंतमाम्नि मशब्द एव तत्स्य शीनानं नास्य विचारस्य प्रयोगमपातिप
त्तिः फलमित्यर्थः । तस्मात्वसौ त्वादिना प्रतीयमानं तस्मान्नादिकं लौकिकं तस्माल्लौकिकत्वेन स्वतन्त्रस्त्वौ इक्ष
ऽप्रमाणि तस्मादिव्यवहारानुपपन्न इति तस्यापि लौकिकत्वप्रमाधनेनालौकिकत्वं निराकृत मिति भावः । तस्मौ त्वो
पत्त्वक्षितेति व त्वतः त्वौ तत्त्वं यदूर्ध्वं तन्मात्र वाचिनः नतु त्वौ त्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः अग्नि हतस्त्वौ त्या
त्मति पदिकादितौ तस्य पक्षलदे तिशेषः । पुह्लतर्थौ पसर्जनेति पवपि त्वौ ता अपदू पस्याहुत्वादिसंभवस्त
पापिमधानार्थस्य स्पं स्वत्वायाववनेन माधं तस्याहुत्वा प्रभावइति माव । चेद्र संप्रमाणमिमाषपिप्रमाणत्वाग
स्तपापधर्मिं रणारे पात्ताधर्मिमाधायः । शब्दारोना हूलपादियः रणानामित्यर्थः अग्र वस्याद्भूति । एवं च कस्यार्थ राम॰
दर्शनत्र अवस्या तम तानां गुरणानां वृत्त्यात सर्वेराहृत्व इन मेवस्यादिति चोदनौपमित्यर्थः सतिवेशास्येतिरूपा १५
दिसंधात त्रपस्य संस्यान विशेष स्येत्यर्थः अग्र भेदेति एकत्वे सर्थः अवेस्या विशेषस्येति अग्रवस्याच भेदेपि भेदस्यापि

सत्वात्स्वगतैकत्वमेवेदमर्थः। नन्वितरयोरपि पक्षयोरनेकसमवायानुमतिस्स्यात्तत्रापि पक्ष्यत्वेतिचेन्न समा
नाधिकरणपक्षे मूर्त्तत्वविशेषवर्णपक्षे वेदमर्थः। अनेकसमवायित्वं यथांधकारत्वानुगते इत्यकर्म इत्येतत्पक्षाभावे
मरीचौ नंतरोपारानेनतद्रूपेणैव स्फीत्वाद्योतनेनमन्ये नानारोपारानमिदमर्थः। नरं नानकशेषितिः यानकवेनु मानिवादि
के नोक्तेपि स्फीत्वेऽपि पुरस्तिरविनहेतिभावः। स्फीसमानाधिकरणादितिपक्षेपि योनकत्वेतितिवी ध्वं स्फीत्वो
पलक्षितेति अन्वपक्षे स्फीत्वं द्रव्योपलक्षणमितिनद्रुपलक्षितव्यस्तरणामन्तशब्दस्वरूपेणैः परं नरोपला
क्षितवहिर्गतं सैवार्थस्य स्फीमत्वपानानास्थानीनमितत्वात्तस्यादितिभावः। नतुमनमिपुमितमत्र णप्यादिहस्तो
नउलकेइतिहस्तो दुर्वीरइति वे न पतितवद्रूपे सरणमहस्पातरणत्वानहस्तेतनघापिलक्षेलक्षणास्येति नायेन
स्मरजैः श्रावपनाद्येशैमोभजनस्यानानितेतत्त्वापिदशः सस्याचनाक्षिस्मर्थमिभारनइमिस्थासामिधनेम
निपारनेतनिमितं मयोगेपरादिछुम्मस्नापमानेषुनरोषदृतिशेषः रोषामाव मेगोपपादपानिदृइतियोतनंमु
नात्वं विशाचनानहृत्विष्मजमयोनिनमपुलकं इव मानपमनेमातनविशेषः योनन्यादिमइतिनिमितं भावेष
इसकत्वे भइमिष द्रुस्त्व्ककानंलिंगाभावानपक्षहृपेतन्नकर्णप्रमितिनाशायः मेरनिपनत्वात्सं रव्याम देः। स्फी

मत्यपइति । स्त्रीशब्दस्य योगाभावेऽपि सविशेषविशिष्टे मिथ्यादेः क्रियाकारकादेर्विवक्षितत्वात्तस्य सामानाधिकरण्यमिति भावः । निवच पक्षे यथाश्रा
कौ. टी. न्तस्य पदिषु स्त्रीमस्य पलत्यात् स्त्रीशब्देऽपि स्यादत आह स्त्रीशब्दे लिति पदाये क्षामा स्यादिति । तद्ध्यायेवामेवादि सपि वोध्यं । सामा
१५ न्याविवक्षया शब्दस्य योगादिति भावः । अथेति सामान्ये सर्वविशेषाणां तत्र भावात् अवास्तवयापादि स्मितं किमिति भावः । परस्य शयेस्त
रणादिति । स्त्रीशब्दान्तोऽपि सतितत्सामानाधिकरण्यात्तदधिकारस्य स्त्रीमस्य पेत्त्वात्स्वशयादिति सिद्धेः । तत्सामानाधिक
रण्यात्वस्य शब्दात्पुंस्पदस्यार्थः साधुवृत्ता नानुपपत्तिरिति हि तत्रेतराभ्यस्य द्रव्यकृतादिविरुद्धं प्रणीतमत्र संस्थाने इति त
द्विशिष्टस्त्रीयावकादिरर्थः । अनेनाश्रयपक्षे स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वमेवेति सविशिष्टत्वेन तु शब्दस्यादीनां द्रव्यविशेषणत्वाद
श्रयणात्लिंगादिषु तं तत्सामान्याधान्यान्तेद्रव्यतु स्त्रीत्वप्रधानं सामान्यत्वात्तद्द्रव्येगुणत्वम् तत्सकृतस्यार्थत्वादिति क
थं गुणधर्मीणां प्रधाने सति पतिरिति संकृतेपयदीति । अमेदविवक्षायामिति सामद्रव्यस्यैवाप्रधानादिमनेनान्वयः
स्वाभाविकत्वाद्विवक्षायामर्थसाधारणत्वात्स्वर्गइति भावः । द्रव्यस्यैवेति नकदाचिदपि प्रधानेन स्त्रीत्वस्य गुणत्वमिति
भावः । निमित्तसामानाधिकरण्यमिति द्रव्यस्त्रीत्वविवक्षानतस्यास्त्यातिकदाचिदिति भावः । सर्वेद्रुतयाज्ञादीनां यास्त्री राम.
त्वमेतावयवतारेति सूत्रे भाष्ये अस्त्रावयोनते स्त्रीत्वेद्रव्यार्थ इति केयटः । अकर्थं संगतमुक्तिविंसंस्रोयमिति नोति । गुणामा
१५

त्वस्य मन्त्रपार्थक्येविधिद्धेलोपवादिनातेऽङ्गत्वं मन्त्रस्याभिधत्त इति स्थितं तत्कर्तृत्वं ग्राम्यपशुमेदेन प्रतिपद्यत इति न हन्तसंस्कारादित्वा
मद इत्यर्थः अत्रैव पक्षे भाष्यस्थाऽर्थसंगृह्णाति वचनेदंभात्तेन साध्य नाऽपन्न हि गुणप्रधानभाव विनिपर्य्ययेऽस्योपयोगः संभवो वाच्य
वत्तत्वे मन्त्रपार्थ्यस्य प्रधानमेवेति न भाष्याशय इति दिक्. भाष्यशब्देन धर्मीमांसा च मुख्यमन्त्र इत्याह स्मृतौ त्वस्येति। निर्मन्त्रपेतुमन्त्रे
ति निर्मन्त्रकत्वार्थं फलितं. विधिविषये निर्मन्त्रपेतु मन्त्रेऽस्मन्वयः कथं तु नरिविधिरूपस्य कर्म. णाऽत्याभ्यन्तरत्वमतोऽत्र इहस्य वेति इति
श्वेत्यर्थः एककर्मविनियोग इत्यादिवाक्यमेकमेव स्मृतौ त्वमिति त्वस्य स्वेन प्रयोगासंभव इत्यर्थः अभिधानं पापाद्विति. धातु
तोऽभेदवगतेऽस्ति भाष्य. भेदसाधनापद वेकमिस्यादिभाष्यं तेषामवछे. स्वरूपादिविधिति. लिङ्गस्यानुमानगरस्य तत्र सुपपा
दयतिस्तुवेति. ति स्यादित्यादित्यत्र इति स्तुत्या घात्म कस्तत्वादिपरिणामद इत्यर्थः एवं च गुणनां प्रत्यनुमेयत्वेन तत्स्यादित्या
मात्म कल्लिङ्गस्यापि तत्त्वं न अप्रकृतेरपीति गुणनां प्रकृतिरिविधर्मावादिलिङ्गं तत्त्वात्. सरस्वत्यंशवं शुभ देवेरपि गुणपरि
णामत्वात् अत्रापि गुणविधर्मवादिस्तत्वादिन्द्रियोपयोग इत्यर्थः स्तुतः समाधिरिति. स्वस्याध्यवसायनेनो व्याप्त इत्याभावः। भा
ष्ये संशयव इति किं मात्मकं दर्शनं तवानस्यात इत्यर्थः। भाष्ये पेरणेभावाद्विति ते धर्मोऽन्तरा स्वरूपत्वासामान्यात् स्मृतौ त्वत
स्यादित्यिगुणस्य स्वरूपयोरप्यमिति तिलक्षणं तगुणमिति भावः इदं न दिनीतित्वनुगुणात्मकत्वाद् इत्यमिति लक्षणामित्यर्थः इ
दं वेतश्वास्त्रभावोपयोगिद्रव्यलक्षणामिति बोध्यस्मृतौ त्वस्यापातित्विकी षाडिदि दृवेत्यर्थः भाष्ये स्मृतौ त्वेनाभिहितानि

कै. टी. १६

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

रा. १६

दिति न गार्थं प रात स ज्ञानि। अद्ध स्य भामा यीति विवक्षिता न रा अक्षे सेवेति दि क्ता। अंत रंग त्वादिति। स्वं चाउक्तोपि
अश क्लिपः प्रतिषिध इति प्रश्न इति भावः। नि हि अस्य भेन नशा ते नापि द्व ति क हि प्रश्न प्रत्याद्धि तिता से पि। आमी इति।
स्तित्रिभा व्यु इति नाया नुप्र नी अक मातेस्या प्राप्त स्या दुस्त स्य ल ग्रामे इति। न द विवक्षी तैवेति। अविवक्षा यां हेतुः स्त्री
त्वाभावः नवेद्वा ज्ञाने द प्रत्री न रं गेट पितनः स्तपि समो से वत्नी न स्पद पो निह स्पी गा स्त्रि षि धो जाता। वेवपदेव
स्यानी ति तिता मी ज्ञाति वचते ने स्य ते अग्रा इः। अस्य नीति। स्न स्वंवीविंसिः प्रामी ज्ञाति गा स्त्रि म हा अह द्वा इम तिषेधा न का
शान। न चान र्थक त्वत्र अक्ष न प्र द्वा व युति न रं नेमा स्य मा वा इन र्थकः प्रतिषेधे धःम हा अद्वा वप द अ दृशा द्वस्या न र्थ
र्थके न रं ता रा पः प्रालि इव ने तिनि ब भा न वे व ष्यी नु द्वा एम ना तिरि स्य स्या स्तु नं रा वे व ष्यी नु द्वा र च्चे। व स्तु गो पो हि न ह
नी अ द्वा न द्वि व स्ता की ता मि मा न वि ग स्य पा कु कु दा डा स्व वि अ म्न श ने न स मा से न नः स्त्री त्व विवक्षा यां निषेधे स ति ज्ञाति
ल क्ष गो ड्री ष मा अ दि ति न र पं न त न हा अ द्वा इ अ द्वा स्य थं गा ने वे ति भा ष्या श पः भा ष्ये म ह ता व ने ति। म त स्य व वि
धौ म तिषेधो प ल क्ष णा मिं इ। उ गि इं ता नि इ पी ति म व च्छे इः शं त्र न इ म भि मा ये रो इ। उ गि इं ता इ पी ति ठ डु मे। पा दः न
नु गो रा इ पा बा न म इ च्छे डे डी पा मा छं न ते डी पी ति भा छे म ह नी से न क पी न म प छा मि य न म्रा इ। गो रा इ षि ति। न

कै.टी. नुगीतादिष्वादेनं तद्वचनमेवमस्यास्यापत्यमिति वेत्ता· अथ न्यायं सावयवकृत्वादिस्याद्‌ः विभक्तीति· कृतोऽनरमपुषसंख्यानस्या
हः अनुपसर्जनेति भाष्ये जातिरिति चेति· न विधीयेऽहसति अस्यहस्वविस्यस्य कारणेऽनद्धि प्रीषणं जातिरिति समस्याभावात् अनयो
र्विषयविभागेन स्यादिति भावः· साधुत्वमिति स्पष्टं वर्तीति नेस्यादिति भावः· नन्वजाद्यन्तद्वातिपंचम्याकप स्त्रीविशेषेस
१७ नञ्‌हः· अजाद्यन्तद्वृतीति· नन्वेवमात्‌कस्मादिति नस्यापीते सनञ्‌ाह· मस्या सपीति· सामर्थ्यादिति· अजाद्यन्तमातिप
दिकवर्ज्यं गतस्त्रीतंमतिपादनेनतद्‌सम्ब्लेतेवमस्यपेनयाकते कल्पमिति भावः· न हीति· समुदायस्यतामिविशेषणाद्वि
तेनञ्‌द्धस्य सने र्थमनस्त्रीवर्तते तामावादिति भावः· न कं विशीनुन्नापकानरमेनुसतेयः· अत्र नञ्‌ मिति नञ्‌नुवीन
संकृत्तमविमान्‌ जातिरते· स्मातिमकलेनमान्‌ तातीपन्याज वादिमाद्धसम्बजिनत एवशंवसम· तीमाद्धराक्षत्रि
यवैश्यः· क्षत्रियावैश्यशूद्रस्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रवेतु जंश्शूद्रां तु सधर्माणः सवेपश्वसद्धाः सम· ताद्धत्रि सम
तिरपि तेषांम द्दत्यारोपमलिकेतान्यथा स्पम्‌ तोतरकल्पनेगौरवं स्यान सम· ताव पश्वंस· अत्दाविवाहउक्तेऽनः· शब्दा
नाद्याश्चिस सवेत स्त्रीत संकताहस्येवणप· मसंगद्धस्मह मध्ये स्याद्वयकं जातिमत्त्वयश्चअशद्धशद्धिनसमासस्वत एम.
नुशब्दाद्वेन समासेद्युतिनमाञ्‌उक्तरोषउक्तरीत जातिरितिवाद्वयकमेवेति भाषानामर्थमतस्वभाष्यकतानेदं १७

प्रत्याख्यातमित्याह । [illegible]
[illegible] मित्याह । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तिरस्त्वन्यदवो यथा उरीवुस्मतेः सा कृतस्या तत्राह इशोपि तत्रायागवेति भावप्रशमः सा एवेते एवेति शक्ति द्वितीयेन स्तोपि तद्रूतिशेषः
सर्वं हि मतास्यानेन समफलतामवज्ञिः तस्यैव मधात्तो ऽसिति अर्थमतत्राह अप्राप्तेति तिनाकामं देवेनेति भावः वशस्य इतिक्रा
कै. टी. रसमेवोरसार्थं इति भावः भाविनं वेति ट्वीपिहतेभाविनमिस्यर्थः नत्तो मस्त पापस्येति भावः तेनापि ट्वीक्षमवतीति इर्यं वि
१८ स्तत्राह यथा ने उगि स्वामि सच्चन लोम स्पावि वसितं तास्म ज्ञायान सालेः अतप वीपदेशिकं सांवी सावमहायाति इ
शिकं सांवी साहराहरत्तं माघोरत्नं तुगि तत्रैवति अहस्यादिति वाक्यं अन्यथोगितो सम्पतोय योगः स्यात्तय्व चव् ता
या सांची साम्वसार्धं वेति अन्यो वनोरच नन्वनिपाङ्गुतत्र स्वकथमङ्गुस्य प्रतङ्गुक्तमनत्राह स्वव्रुस्वाति विनङ्गे
नकमितमतपसम हि ईसवाविगानम स्पवितिपातेनातङ्गु स्पतिपक्षेपिनैरर्थे सालदोषातत्राह नावश्यामिति इसाश
येनाङ्गुस नत्वमिवीकमिति भावः अनपेक्ष्येति अनपेक्षावनेसमाङ्गुणिकतात्तिदितिवार्धं पत्ररीति ति सङ्गतमीयत
नशीलाः सज्ञामप्रद्मोलाविदिपतेनचनस्पातमार्थ यते मन्त्रार्थः तत्र दीर्घात्रुसीतिनिषेधाद्विवीकुतमीतत्राह ।
वाच्छरसीति । नन्वङ्घोधीवर्षीपसोतिवहुव्रीहोश्रंतरंगत्वाज्जातपोऽपि कर्त्तरपीः सतिषेधस्यवचनेना साकं त्वाङ्गुप राम.
मसंख्यानं वर्ष्मेत्यत्राह वहव्रीति यदि वेति इदं वाक्य कमितिनवाङ्घ स्य नवक्ष्यामः इत्यस्यानंतरमिति तिपथान्यासे १८

सेऽप्यनुपसर्जनादितीहन संबंधनेबहुव्रीहावनंतरस्यानुपसर्जनस्यातेनवानस्मृतिभावः ननुवचनेनवचनमप्यस्यास्यान
ग्राहतेनानुपधेतिङी सविकल्पः स्यादिति प्रतिषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलतीति भावः बहुराजानाविति। एकवचनेप्रतिषेधेऽपि बहु
पत्नी राजानावित्यत्र नमुनादन्तेत्यनेन ङीबितिन्नमनउपधेत्यनेन विहितेङीपि रमात्रमनेन विधीयते इत्येतन्नित्यर्थः पर्यायसंख्यान
मितिबहुव्रीहिरित्येतन्न-परिहारः उपधाललोपिनोवेत्येषः ननुषुनुपधेतिङीपिकल्पे नियोगेनवनोरचेत्यनेनरादेशस्यो
पिसिद्धेर्बहुव्रीहेरप्युपसंख्यानेव्यार्थकतोभावेऽङीसंनियोगेनेति कथंचेत्यादिङीसन्नियोगेनेत्यर्थः ननुकथमप्युक्ति
अस्संनियोगेनैवेतन्नङीप्राप्तियोगेनापरत्वाद्गौरमातृग्राह्यमपररत्नान्तरेति वचनेनेति वचनस्याप्यर्थत्वेनेत्यर्थः भाष्ये किंतु न
कारस्यांङीविति न्यूनचेत्योपसंख्यानेनचकिमितिमानांमितिङीसंनियोगेनरो विधीयते पर्वतेवङीमोकि न विधीय
तेइत्यर्थः अवर्णविधानेवनितस्यैवस्यादितिभावः नचः पूर्वपसंख्यानमिति वनोरचेत्यनेनरबहुव्रीहेर्नेतोऽर्थः उपधालो
पिनोवेतिन्यासमावेइतिशेषः ननुपञ्चदशगामिनि। नहितवनियोगहसामननुपञ्चदशगामिनीत्यत्र हसोनुकनत्र
हगामिनिविवक्षायामितिविधेरिति। ननुपञ्चदशगामिनीत्यत्र बहुव्रीहौ कथं नसमासान्त इति भावः
तिभावः। नबहुव्रीहावितिश्यावाचार्येहेशीयोक्तिरित्यपिवक्तुंशक्यं। नोभावितिपूर्वपस्युक्तिः वार्त्तिककारस्यानानापर्वपद्वी। ग्रा

कै·टी· वार्थमाह न तर्हीति तस्यैवान्वयप्रतीत्यनन्तरमत आह यस्मिन्निति नः निर्वर्त्तयतीति विधीयतइति रूपं स्फुरति विरत आह नत्वहो इति ननु
१८ स्विद्यमानस्य तु रूपान्तरविशिष्टापत्तिर्हि तन्नेष्टमन्तरस्यैवादिरुक्तीनन्तरमत आह प्रत्यभिज्ञायतेति विषयपेक्षायै प्रतीतिस्वं
या कुलदेवतादेर्गोत्रेण वर्ण्यते निबन्धः तदनुविधिस्तत्वादवद्गुणवत्त्वस्य क्रियावद्गुणवत्त्वात्मिकायाः स्वरूपस्य नार्थसाधारणस्यैव तत्र
प्रवृत्तौ मानान्तरागोचरः स्यात् तेन चापरः प्रकारेण प्रमाणान्तरेद्वतेरेव तत्र प्रतिपुरुषाकुलाचारादेरप्रमाणाहितिरेव तत्र परमा
र्थेऽपि नामावगमपाठे एवं चैतन्मन्त्रस्मामाता पादहृदयीवस्थामिति तत्र नयोपेदावभावतिरोधानान्नोत्र हुश्रीहरिस्तत्कथा
स्तु प्रथमपौर्वि विधयनमादिप्रापरागेव प्रश्नीत्र यदि वा लिङ्गपदानां कर्मिमाहिरोदैवपदे नोक्तमितिवैधर्म्यावभाषोगाभ्याम
न्यपविधेरसंभवाशाहमीनास्येति ननु तत्र स्वैवलाभस्यावतत्र आह द्वयोरपीति स्वातन्त्र्येनाधिकारद्वयस्य प्रत्यभ्यान
पक्षे प्राह स्वपेक्षणत्वादिति ननु संभवति कविषयत्वेविषयमेदे न प्रवृत्तिनेस्यादतआह पदिपत्रेवेति भाषेऽपरमसि
विधाभ्यां सत्रे इतिप्रमातरस्यान्वहस्तावकमभेदे नान्तरस्यानोवहुव्रीहिरितिनस्याविषयेऽहीमनुस्मानार्थमितिभावः तद
पीमितिनवेऽवतनुस्मानार्थमितस्थानेऽभ्यासमेवेति सम्म सतिवामान्तरस्योपाहणाद्रुत्स्यषीः विधारद्वतिमरूकर्तवि वारोप
योगिविचारं तरमितस्थीः ननु द्वयोरपितयोः प्रम्या व्योनेस्तुपरीत्यादेस्वावकाशपोऽपि पर्मतिविधयोरनुपपत्तोपिनद्

तिङ्रीयद्बहुराजेस्मादेवाधकः स्यादन्यत्राहृदइदमेवेति· इदंचोनिविष्टेडीपोनुमतयेस्मस्मैवचस्त्रनन्तपथाः तोपिनप्रभे
ताल्लिपमायेजिवहुरा जेस्मादेडीयमनिवेधाः सिध्यः सुपर्वेस्मादेवटीवमावः सिद्धइति भावः नतुयजिविष्टेडीप
कथमस्यानेदमस्युत्यानेऽतत्राहत्रमतरस्यांग्रहणेनाच्चमेनेतिभाष्ये नवकारादृति· निसोनत्पथेति विधिसिद्धाधनार्थः
विधिनियमसंभवे विधेरेवन्यायपत्वादिति भावः। तस्मादितिप्रनतुपधे सस्यानियमत्वा यमिन्नपर्थः प्रत्ययामन्तरस्यन
रस्यांग्रहणावीधिनविशि मः सुपर्वेस्मादेवपिस्मादिति भावः विध्येयेभाविवातानियत्नेनकस्य्रिहिशेषइति भावइसेत्यानन्त्य
चेति· प्रनतरत्वादिति भाव स्मन्हेष्यो ज्ञेविसनेनैवेतितियमाप्युस्यानरनुगारह्यत्वादिति भावः सनेनारपीतिप्रव्रहु
व्रीहेवामेयामानाविस्मादेडाविनामतरस्यामितानेनयावमभेदेनानुक्तामसानोडे गस्मामांस्मादिति भावः स्कन्दा
केतननरनुक्ताः संभवाद्वासमेदस्याग्रयपवकद्रस्मादशयेनाहि ग्रस्थवीति सवच्छिनविभावपातुनैतस्माधेविनुशास्त्रं सन
द्तस्यस्यसवधेनहेतुपथ्यायपतेः न हानावीति· डायमलोपसमस्यारस्यपर्वत्वदीर्घतेवृद्धतेवृनयनत्वादिति भावः। न
लानावृतिपहनामिति· नयंतोनरपंदकद्रस्यथीद्गति भावः वहु वचनंमपोगवाहुस्मामिमायेगानवहिलोयेपपमा
वालक्षयंसंमसारस्यपर्वेस्मादिति भावः। नचेनानावृतिपहनामिति· नयंतोनरपंदकद्रस्यसंबंधेनहेतुपथ्यायपतेः नहाना

वीति। तापत्रितोपयत्संसारस्य पूर्वतरदीर्घत्वेनत्वेनपतत्वादिति भावः। न च तानात्मज्ञानि यन्तानामिति। न यतो तस्य परस्पर

र्थ इत्यभिप्रायः। वस्तुवस्त्वनेन योगवान् स्यादिति प्रायेण न तु दि। सो ये परमात्मा तत्कार्यं संसारस्य पूर्वेत्वमनेनश्राह्यपरमेति दि

कौ.टी. र्घमत्वतिनिमित्तं संसारस्य त्वेनरूपतां गतत्वं चोपपाद्यति स्मृतव दितिहृतयज्ञेत्यत्तारं मत्स्य मर्थो नारदविधाववनि देश

१० मत्वजिति भावः। एतेन वन्ताद्देव वसंसारस्येत्यत्र ग्रन्थेनोधा। एवं च पौर्वापर्यत्व वस्तु प्रीति तस्माद्यत्नवत्त्वे न बोधकत्व इति

पीनं तरमितिपदार्थः। नाभ्यासादीनां संसारस्येत्यनुकूलः। सोपस्मा भीमापालि हृत्वेनकपंननानत्वमितिवेत्यात्मानमनसत्ता

मद्धृदशेषिण पेपाम्प्र यत्तात्म्य ग्रन्ति कृत्वाम हति निन्दार्थी स्मालिद्धवत्स वेदपदार्थविशेषमात्रात्व वस्तु सर्पानरेदृति सर्व

नाधाप्युत नत्वृजि भावः। अनुपलब्धा स्त्रीपमितस्तुत्यो न च किं न धात्वीदुमित्यात्मान संसारस्य परवस्तुनामिति हृदि

मत्वात्मप्रमाति दिग्धमितपादी वर्णनिवेधवैपर्थ्यी प पादिकांशिर्ध प्रालिप्सु पपादपति न चाव पवैतिलु तु वइश द्योति

हिति जदाश्रयोऽपि परमनुक्तं पेनमामो तीति निषेधो व्यर्थ इति भावः। न न्ववप वानुदात त्वमाश्रित सर्वत्र नातु गपद

नहृत्या तावात्मनेपरं हृत्व नहृदि स्वपिस्मारत्नेश्वार्त परवपवदिति कार्यकार्यप्रयोजनकेतिमितं पपापरमापदत्तो श्रार्थया राम.

तु के श्रापस्यैवे जत्मिपालेनके वलेन चारितार्थ्यमितिभावः। नो नवंनरंतविधि नास्मारत्नेश्वाहनरं जेति। इत्येति महत्वर्थंतो १०

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

२१

श्री.रा. स्त्रीलिङ्गानामभाव एवेति बोध्यं । ननु बहुप इति बहुव्रीहौ ह्युपसंख्यानेन सिद्धमिति भावः । ननु पारिभाषिकौ घसंज्ञे नग्रह

२१ णितं ईन

राम.

२१

ऽतत्स्मीयस्य प्रमेयत्वादिति यस्मात् माभासादिदं सर्वं चित्तत्स्मात्स्मीय इति सत्त्वे सति परिदिति तत्सं वदते इमे चैतत्त्वं अन्यथा स्यात्

कै. टी. च हरणस्यैव तद्येष्मा चक्षुष कृत्वेन ऽस्मात्तत्र स्यमाणविरोध इति दिक् ॥ नन प्रवेति चरणोऽवयवस्य प्राप्तियद्दिक्स्या

त्मतु हृदयस्य चावान्तत्वाचाव्यतो ऽ प्रालिरवैतिंकं किं तुविंम तं मध्या वेनतद् नविधिश्रा पते तु नाप्ति प्रसमसंवाद्येव

२२ इत्याह प्रदाक्षिति विधीयत इत्यनेनतदेतदिति शेषः ननु इति कुं मकारीशस्यादित्यधीः न ज्ञाते तु कारीशस्यादित्यधीः सम

पि प्रधानेन नन विधीशंकते न नु कदाचिदिति । नियम प्रति बोधे नेति । अप्रमाणं नियमे नाधिकस्यैव व्याहृतिर्नतु स

न स्यान्न न सवस्य स्वापत्तं पुवेन पी अस्या व्यादित्येव सति इत्तं न त्वान्य कुशिङ्कः इयदेवेयन्नात्रेतिस्याद्वैवत्तं नास्त्या

ये मात्रं ऽत्रादिति शिष्ठः प्रवं चत्तचित्तचिरोधेनआवर्त्सेवसंत द्दैन्या घो न तत्त्वेना व र्त्तरिति न्व सतापि प्रधानेनतदं

नुविधीयस्मीमनसमेनतदादिनीयमामाकुमेनैकार्थी मनस्या । इति सकृच्छापत्तेनानत्वया कृत्यं तगीतेकारीशाद्देसाह

वं त त्वामा वा चलमुत्पादे च स्मादिभविष्यतीत्यत्र अत्र हृदयम् प्रवंति । नदास्यपरा तु अर्थे गे वे दृश्य निषिद्धभितं श्चैवितु

कुंभकर्मकोऽ स तत्रकुलत्वात्क्रियामप्रपरंवं धित्वेविवक्षितेसामासो सम तु हुलक्रियाश्रयसंवंधित्वविक्षायांश्रयतप राम.

येतनस्यापियद्यतो वोरितत्वा चसमवेदे वा च पवानुस्मातिमेक पंपीमावेपि । समुद्दाया र्थैनैकार्थीमावे सधानावपता थैना २२

पितस्य दुर्वारत्वात् तद्ध्वनितं चेदं येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये पीतिमत्त्रैवनितृपितं सूत्रं तं तु नवचनेन तिमिनकोटौ मविछं किं
तु न्मापयामलमिति भाष्याशयः नत्रग्रहणे द्विरोषः नकृतो दाहरणोस्य छन्दस्वरदोषस्त्वपदं कुंभकारणोतिरूतमा कुंभकारीति
तदाणितिनिपुंस्ते इत्यनेन पूर्वपदात् सुरूपमितिनचाण्णियाणीति नस्यस्य यमारणाविशेषणतायाः साधुत्वं तेनानुपस
र्जनादिति यावर्स लंभवेन ज्ञापितेपि कथं यादित्ताप्य मतेनैव हिपाणिनसस्यतत्तं निविशेषणतायामप्रवृत्तिज्ञापनात्·
तस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणतायाप्यन्याय्यत्वाच्चस्वभकृत्सर्वीर्थत्वान्वयात्· स्पं वृतुकुरुवरेति·पावसंप्रसिद्धं
किंचैवंसति स्त्रापिशालेरपत्यमिति आपिशल्या इत्यनुपसर्जनादिति नुपस·यमारणाविशेषणतापेयोत्स्याइः भाष्ये तात्पर्ये विति
ज्ञातेरित्यनुवर्तमानेपा कुकरोतिति ङीषिधाने इत्यर्थः भाष्ये तस्य वमात् स्य ज्ञातिवाचकत्वादित्यन्वयः ज्ञातिवाचीति·
श्रौपधि ज्ञातिवाची सर्थः ननेवं ज्ञातेरस्त्री स्यस्यानुपसर्जनाधिकारे पाठो व्यर्थ इत्याह बहुकुरुचरेतिरूपं कृत्वेति भाष्यस्यो
दाहरणविषयत्वं भ्रमं निराकर्तुमेतिनास्तुमेति· इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थ
स्य प्रथमे प्रथममाह्निकं टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः तत्कृत्वात् तेषाउकार इत्येति· प्रत्ययस्वरेणाक
त्वस्य मध्योदात्तत्वात्· अक्षकृदिति धातो·सानुबंधकत्वात् कटिस्तत्र इतिवद्धिर्मतविभक्त्यपेक्षोपेक्षयाद्विस्त्रकिव

नै. टी.
२३

पेक्षत्वाद्द्वैतरंगः द्विशब्दस्येति द्वित्वसंख्यापातस्याप्यत्र स्पष्टत्वेनार्थः प्रसंगेनेति. ननु प्रकृते रजोमहत्त्वानुपपत्तिप्रयोजिति
कासेनार्थः स्पष्टत्वेति स्वस्वपरमाणौ द्वैतीभावं स्वत्वहेतावत्रधारणासंतानभवि द्व्यणुकार्थः अणुत्वादिपरिमाणस्य महत्त्वनार्थद्व्यणुक
उत्पत्तेरिति अद्दृशो द्वीति. अनुभूतिमहत्त्वं नार्थमेतत्त्रसरेणुः. नेति. विभाषाभेदप्रयोगेति तत्रत्वात्त्वित्वितिपक्षेद्व्. ननु लोपार्थी
वित्वमतत्त्वाद्द्वयस्यैतीति स्वं चेति शब्दस्यार्थमाहपर्यतद्व्यत्वादित्येतीत्यनन्तं नेति पक्षतोऽश्वात्तरशीर्घ्रस्पनेन. ननुत्त
रपापि द्वंतयोरत्र रत्पदत्वपोस्त्वमात्तरश्मात्तडुरात्तदंतितद्व्यर्थः पञ्चस्वभावामिति पक्षे तिमापक्षितादेरसुगुणपलक्षणं
मापक्षितादिविमर्शोपादानादीवादिद्व्यामेवसाधुत्वेनयोरुपतपाधिकारादिति भावः. वैरुपं व नुपनपानादिमतां
प्रस्वामेवेतितात्पर्यं. जौ स्थितानादिति भाष्ये हि हेतावितरार्थः नन्वौत्स्यात्त्वप्रमाणार्थत्वेनातित्वमस्त्वेवेसमतत्त्वाद्द्वव
ति. ननु भणितावामपि तु पौ गादेवत्वैस्यात्रस्पष्टत्वं नात्कथं नातित्वमतत्त्वाद्द्वअनेनेत्यादि. न वर्माद्द्वि. स्यादित्यत्रेस्याति
महत्त्वात्तत्वं नौतिरवकाशमन्त्वात्मकुत्तीनः कथं परत्वेकिरतत्त्वस्तापरत्वेति. ननु तत्त्वस्तात्तत्तु न पीत्वपस्वरतमङ्गतिर्द्वयः
सिद्धेस्तपस्त्वात्त अर्थमतत्त्वाद्द्वन्तत्वागोत्यादि. स्वरेविधौ वक्ष्यति उनन्तंतागायुगनापि मोनञ्चद्धीप्याद्युदात्तत्वं दीर्घत्वेनोत्त — रा.
नत्वमितिविवेकः ॥ नञ्तौ स्वरे त्यायपि वपसत्त्वारिपात्मयोः स्वारत्त्वात्स्वपवेतिपक्षत्वं. अपत्येभवद्वतिसत्त्वमातिपदे — २३

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

फै.टी. ये न रत्नामोनगृाहरुद्धेति स्वर्गचैतन्यस्यत्वाधकवि बपे यी ति नच्चार्यः ननु चाप्पीपलिंगाविरीवियणी भाषापाषक्सासिद्धेः सर्वत्रा
गहरगं व्यर्थमेवेति चेन्न ग्रतरुत्सधिकारारिति दिक् माष्ठोपर्वीनरैतन रे ना दे तिपर्वी नोहि नादेः शाक नानः उन रः कणपा
२४ दिः शाकन्यादिरि त्यर्थः नन्वेवमपुपस्यान माव स्प कं के नेकाराव यो मं छोपरि नस्पशकं तस्पागरा द्ध पादपिमध्युमन्ता
रतगृाहनत्रे कतत्स्येति प्रेतशब्दः समीपवाची पदांतत्वात् तो गुरा द्ध नस्पप्रासेगहशकं धा दीति स्वरम्मि पानामिति घ
मी रे नद्धेसकामनद्धंसके नेत ने नापि निषिध्यति तथा पि करणवादि मद्धते तालधारयो नेरमे जोपमर कामराध्र नापोक
शेषद्धनि षष्ठी नतुस्वद्भवद्धी त्योरिति भावः कौरमपां ननु पर्वेत्र नधि नग्रहणमनर्थकम्यानास्क्रममासेरपरतोऽ
नत्त्वपस्येति नो केतगृाहमत्र पादेति एवं वतधि नग्रहणमेवैतदर्थस्यज्ञापकमित्यर्थः शेषेषिद्धति दुर्द्वं नभाष्ठो पद्धे
रणस्यकमपरनज्ञापनेन नतुत्थमनिमसवस्येहकारं गतिर नगृाहरुद्धरुद्धवेति नाघवमेव उद्धशीधमितिप्र त्पयीति
वमलिपे मी सीति वार्तिकसंमतत्वादिद्धमेव उक्तं ननु व पीवि पवत्वे नववमे धेवो धकत्वपोनैतन्नानित्व पीना मीतिरुन
केन नगृाहनैयामिति वा सपीवनस्याविरुपेवपो नै पां नरुमितिमितनामिति भावः पनष्ठरमनि वा घान्तिवाक् रम.
वेभाद्धपेसोऽमतिनेराहविशेषणमिति प्रकरणादिन्नापेसार्थारम्गादिन्त्वमकरणाद्धद्धत्वाभावति क्विनेपाते तिगम २५

नद्द्वितान्यर्था· नन्वेवंवपोवगतौ ज्ञी। यस्मादेहे न स्वम्राहृतत्स्वोति· अग्राविभास्ये संबंधादिति· गुरुषास्सं व पोग संबंधादि
ति भावः अत्रैसतिका दिति स्वाभाविकादित्यर्थः सहि स्वाक्षान्त्सबंधः अथ संबंधइति गुप्ति नस्सेवमद्रतिसिद्धत्वेनक्षि
पामपि नदेवेति भावः स्वाहृत्वर्षादिति यस्मात् अथ संबंधस्तस्याः येस्याः संमयोगश्चात्र संबंधादित्यर्थः शब्द संबंधस्येति
शदे न संबंधो यस्येति बहुव्रीहिः समासान्तरं· मकरणादि· विशेषणेनेति· मकरणादिना अथमवमोविशिष्टापाः क
र्मीत्वमतीतिरिति मकरणादि मा अथ थवमो रूपेणाविशेषणीनं संबंधादित्यर्थः भाष्ये पदान्कार्ये त्वमिस्यादि· अथ
पार्थ्ये पदे पपदार्थधात्वर्थाभ्यां विशेषितत्वस्यातद् विशेषणाकमत्वमार्थस्य सामान्यतो यो नरं मकरणादितोव
पः मतीतिरित्यर्थः उत्तानाशयनतिरतु विनर्के नित्त्ववतीतिबोधादिति भावः एवंच हुव्रीत्यर्थी अपदार्थी यतिपदार्थ
विशेषणाकः अथ संवृध्यते नतो नतेरं मकरणादिनः स्वाभाविक कृत्स्नपदत्वाद्गौणौ विविलेति विशेषणमतीतिरिति· द्वि
गवर्थीद्वन्द्वस्यापि निमित्तमत्रस्यार्थद्वन्द्वर्थः समासान्तरं· मकरणादि अपरिमाण· नहि तत्तु मे येति· एवं हि समासा
देनस्यादिति भावः अत्रागतनान्ते तेन वेशद्वति न्यायेन सवीविनइति तात्पर्यमात्रेणोति· द्वन्द्वमात्रमात्रकाम्यां कीर्तिता
हुपीरादेकार्थोः समासाहारद्वन्द्वि वार्थः परिमाणवाविव्वादिति विशिष्टोदीवां अथ अस्य हत्तरेवा अपरिमाणमद्रनोत्तानतप

ऽगत्वतइति भावः विस्तारदर्पः परिमाणविशेषो यस्य पीनस्य शपस्य एवमेव हृद्वृत्तिर्हि ननु लिंगाधिकारेण कारेक्षिप्रमाणे मस्तोभा
कै.टी. द्रुमाणकथसोनद्वः द्रुमीति नच्छ्राद्रुकथसोनद्रि· ति· नच्छेतिवत्सस्मिन्निति वैशमनोत्वासमिकत्वादस्त्रीपानापत्तिः ।। अ
२५ थैवमपरिमाणायादन्यद्गणोत्वसपा मतिपदेकपरिमाणायापाश्रप्यसहनेऽस्य नम्राप्यमानामारापादेवनद्रः· नत्वेते
रूपतत्रहधनुषद्वति कस्मात्सांनेति कपद्रपसमात्सांते स्पर्धः द्वावजेति· अवस्थासमाद्वारेणाक्षविशेषविषविषय
स्य इति भावः ।। अनवकाशं स्पर्धे इति वाक्यमावस्यापादं रूपः सद्रुमानदं नस्येव हृद्वृत्तिर्हि त्वाद्दृ धीनवहृद्वृत्तिर्हि स्माव इति भावः
नवः ननु नदिह सावकाशोऽपि विति वत्सप्तेन हि द्रुतिविभाषेति कृतवत्सतत्वात् हठयोक्तिवति· नहितत्वसतादृति नव
द्रुतिविरूतेनेदं नस्वाव हृद्वृत्तिर्हि त्वाभागात्वहृद्वृत्तिर्थकगानत्वाभावनर्थं नव हृद्वृत्तेहेः रूपविसर्पपिकें यत्नात्मामिनेव
लिंगविशिष्टपरिमाणपातत्वमिः नपावपरिमाणपान्त्वी मतपसमभिव्याहारेमानि पदे रूत्वनद्याधीयामशाणि
नमस्यपविशिष्टेनिदेशो वोधनेवाच्यं समासां नविधौ लिंगविशिष्टपरिमाणानेनोनेड· पाद्मानि पदिकादित्तिसूत्रमा
ष्येत्ररूत्वेनभिनदंमासेऽपि लिंगविशिष्टस्य नदन्तग्रहणे नैवपूर्वपदिनसमासप्रदत्तनात् समासांतविधावदवयव हृत्तोस
व्येत्ररूत्वेनप्रत्यय वत्प्रमाणाम्भावा ... पो· फलेविशेषमानावाचसमा ... नदंतो राम.
२५

नास्तीति तद्यन्न प्रसज्यति स्तुवन्तो न तस्य पदं इति भावः ग्राग एव कर्मो हरिः स्मर्तव्य इति सः कथं भाष्ये परत्वादित्युक्तम्
त्वादं तरंग त्वादित्यर्थः दाम हान हि घटं इति फलानुकूलत्वेन कृतेरपि सर्वधात्वर्थत्वादिति भावः भाष्ये वेतनेयु
योति कृत्याघारोयेरा मयोग इति भावः एवमेव रमयोग छत्री साधुपपत्तिः एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानि कृतेरपि
सर्वधात्वर्थत्वादिति भावः। भाष्ये चेतनेयु योति कृत्याघारोयेरा मयोग इति भावः एवमेव रमयोग छत्री साधु पपत्तिः
एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानिवृत्तौ वोत्तमा हशावा वमानेति भाष्ये शालापादं साति स शनः इत्यशोर्थे कथं समयोगे रा
माप्यमिति सत्त्वः। महाप्यनेन्याघातुरं वत्नव्यमिति हापनीतो योव हुश्रीहि लवुपलिंगास्य एव डीपः प्रकृतिः शि
षेः स्मृजन्यर्थो भाष्यकारस्यात्र भाष्ये संबोधित्वसहोपि तापलाप कृत्विरति तामिं इति पाश्चंतर्व मडीव
ति। लोककव्यवहारादि हशस्य यो गस्य म हमां। ग्रातरवाचेडीवपंस्वेति भाष्ये उक्तेः तत्वाहि। ति हृत्वश्चे ति पास्तिकन
हि त्वं न नुमन्ठ सुमितिहरुहारा डीयो इवा त्वेनकथं मानुग्रहरताव मन श्राह नुग भावस्वेति। भाष्ये उक्तमेव स्तामाम्ये
नोपसंहरणि इतरात्किानिषमेदीत एतत्क्षिानिषमविशेषेवेडूस्य र्थः नकृपरोहारता कृतस्माहस्माउ एव त्वे इतिपाउनी। पति

शब्दस्यापि तन्मात्रस्येत्यर्थः । प्रत्यासंपादनशीलो यागविशेषस्य संस्कारपतिशयार्थस्येति । तत्सेवायत्तिनिमित्तस्यौदार्यस्येत्यर्थः । स्वर्गोपस्य
वै. टी. भावेनेति स्वरूपमात्रमेव संयोगे सतिपदेश्वर्यं चित्रत्वात् सत्यान्तत्विपितं तत्र वर्तमानतामतिशय इति ॥ इत्यर्थः इति भावः । पक्ष
२६ फलस्वरूपादि ... सर्वस्वामित्वं भाषीयावोर्थः । सहावित्तकारादित्ति मद्भिलक्षितसाधनत्वान्न स्वर्गकर्मत्वेवं
लं ... विकारे भावीयात्म्यप्रत्यनीति मीमांसा सा पासम्बद्धकर्मत्वादिति पस्याधिकारत्वस्य कर्तृत्वादित्यर्थः । ननु शब्दस्येति
यावदश्रावान्तस्येतानधिकारित्वस्यापि तत्परामितिभावः । ननु वं वमहापक्षे बुभुक्षुत्वात्प्रत्यधिकारे सतीति वेन्न । श
ब्दस्येतस्यासन्तद्धर्मस्येत्यर्थात् तत्सतत्मस्वरूपत्वात्मेवतेषाधिकारइतिमलिकस्मात् स्वाहित्वश्रमीति । श्रुतिसाक्षिकत्वाद्
गतीमित्तसाक्ष्यपादित्यर्थः । इदं मुपलक्षणं गांविधानं तद्विनाऽसिते वांसम्बन्धपांसरं ... भाषास्यात्मानेति सहेव
तत्रैदेशमाधिरित्विवतन्नतिति । तथाप्यसर्वस्यापि नकारः स्यादिति भावः । नरा इत्यन्तोति तन्नवपतिशाद्वे इति मत्वप्रयः । विधौ
सह तद्विधिमतिषेधान्न ... विशेषणान्तपासवमर्शनानन्दनुपसत्तैनादिस्यापितस्येव विशेषणात्मिति भावः ।
ननु वेदवलीलाद्वपितमात्सत्वमसर्वं तन्नव्यावृत्तीलात आह समर्थः । यमस्त्वेने इति वचनात् तत्त्व उपसर्गेनपदस्वपदके स राम.
मासे ह इत्यर्थः । श्रुतस्वात्तिपलोपापिरपत्तिः । सकौवेमानानां वाचश्रुतस्वेवमत्यायत्या नारंभयोः सनफत्वनान्यायत्वा पाः २६

पतिरिति स्वाश्रयप्रतित्वं तत्स्वरूपत्वेन । तदेव । यत्संभेत्याति यदि कमेव । सर्वं ग्रहणेन वेत्ति । विशेषणं तदस्मन्वयंगः
। नतु यदृच्छया साधैसमानसमानाधिकारणं सर्वं संपूर्णत्वादिदमागतः सर्वत्वाभावेन यदृयोन सामान्यस्य ग्रहणं हृदयंगमं
इत्येतिः अनेन स्वरूपे नापि सर्वतः स्वयमविषयीनं तद्विषयनित्वे धारणं सामर्थ्यो ह्येति । सर्वं सर्वति विशेषणाना
सर्वादित्वाद्यर्थः । विशेषमानपदार्थे य एव सकलसमस्तकेवलपरिमाणैः । आगतः । यत्कारणं रूपादयवत्सर्वस्व अयमभिधारीति तात्पर्यं
लक्ष्यानुसारिव्याख्यानाचानुसर्जनादित्यपि तद्विशेषणानां पुरस्तादनुपपत्तेनादिति यत्त कृतः । अविशेषे
ता सर्वविशेषाणामनन्तरं योगानां यह एव सिद्धिर्भवति तकरोति । नयपदार्थे लक्ष्यानुसारिव्याख्याने नेतिभावः । नन्वर्थधर्मस
लिंगस्य तुल्यतो संभवः । आगमादेर्यैः । संनिधौ गम्यवां संभवागम्य आद्यलिंगमथेति । यच्चपीति । सन्निधौ गम्यमानादि सर्वत्र
तपापेउमपौरुषयवाचादिति भावः । अस्मान्पदस्य धर्मिवाचित्वं प्रपञ्चयति अग्रचानुकट्टन्य द्रव्यरूपोत्तिविशिष्टस्य
सर्वः । एकार स्वरूपाकल्पनीति विशिष्टतया । गुणान्यः । यद्गुणित कतिपये तिविशिष्टः । नत्वं तरगानपीति नावेन तु गवित्त्य
रूपं मे वाससंजीनत्त्वाहमनुपलब्धनेति । समानसंख्यातनानि सिद्धविनाशकाविधिविषयः । नयपदार्थेन च्यायः । सपम
लक्षणेन सत्वादिति भावः । पविशिष्टिसत्वेऽप्यन्यत्र स्मतउद्देश्यो यो वाच्यः । सत्वस्य अविपरिणामे फलाभावादिना

श्यः इति परतन्त्रत्वमिव लक्ष्यते तस्य परत्वादुक्तमिति बोध्यं न नु कर्तीति । दुःखं नरस्य वलक्षणो नास्ति सम अत्वं तु नः न्यरुमनानाऽ
कौ. टी. स्मिन्निति मस्य पलक्षणानि षेधानाऽऽश्च वस्याधायं पञ्चज्ञानमसंज्ञायदुरितिनिश्चिते पिनिश्चितो मा ना मा वेन परनाम संज्ञा
२८ पाविदुत्मानत्वेन परत्वामागाजन्मनामिः सुकेमनिश्चतौ नस्वयं नत्वनिमित्तकत्वे नांतरंगेण जन्मत्वाहीति मान्याथाय
मन्ये अंगाधिकारे इतियंगानइत्यायादित्वात्सिद्धिरिति भावः अंगस्येति तत्रानत्र सत्त्वे व्यभिचारिता नस्यपरस्य च लक्ष्य
णो नभवतीति । नाणो त्वं शिदिति भावः बहिरंगत्वादिति नन्विहालुप्तेषत्वात पराजुगागमत्वंतरंगात् इति भावः लोके
पवि अभिचारदर्शनात् हलिंगमपीति एवं चनाप काष्ठा स्वं गतिरिति पतेः किं च सत्त्वाधिकारविषयो यं न्याय इति नच अमि
चार इति नासंबंध न च त्युरुत्ति अंतरंगानपीति न्यायस्य बहिरंगपरिभाषापवादत्वेनत्वनिपपेबहिरंगासिद्धत्वाभ्युपगमे
अंतरंगेष्वेवाशंका निषेधादिति अनित्यत्वात् यितस्महन्निर्वर्तुं शक्व पावनी दत्तशेषिति शाहस्येत्यर्थः नत्वापवादत्वादि
ति ताव उन्तरस्य त्वे णोति । नोपधापेक्षमेव तत्वानत्वं रणोर नु हाल्यादिति तत्र वर्जते । कृत्वानुदंतंग त्वमनुपपपयेक्षि
ते धाव न इति । बद्धकः । वद्धकः ज्ञानपरं कुनवनीतारनाख्यादने उ जीवो विधानमर्थमेतत् ह ब्राह्मणवं ह्मिनिति । ति राम.
नार्थी मितिभावः वोनोगुणाप्रत्येङ्गः गाइति । वद्धकः । वद्धकः जानपरं कुनवनीतार नाख्यादने उ जीवो विधानमर्थमे २८

नटनग्राहकसर्वीक्षितिरिति । नियमार्थमिति भावः वोतोगुणत्वं हेतुः तदुक्तिपरिभावयतां तत्किं सक्लेनेतत्ग्राहकत्व
दनेति । ववनग्राहकत्वाद्धेति गुणत्वमिति स्वेवमिति सानुमानिपरिकल्पनाभावात् कुहितत्तनवत्वादि ऊ मेवं प्रकारः संभव
तीभावः । नत्वेवं तत्सर्गी भेदकं यद्यपि स्थितिलक्षितनगुणत्वग्राहकत्वनासिद्धमतग्राहकविशेषणस्यापि स्थितिस्वरूपित्वेवि
शेषणत्वमत्र सर्गिकभेदकमिति स्थितिलक्षितनगुणत्वग्राहकत्वं योगे मतस्व यः । द्रव्यमिति । सोऽयं सामान्यत्वमिति गुण
त्विमाइति गुणत्वे सदेशी तादृशिकेवलप्रत्यक्ष नतः पाकादिकापरत्वांत रविमानं तत्र लेमनो मवगुणत्वनिक्रोऽद्रव्य
त्रिशती नेहस्यर्थः निस्त्वाभावे । घिमिति यत्र तद्विशिष्टस्यर्थः । एतेन जातेरिति । इदं स्वपदत्वसत्वं अत्रेन संख्याक
ग्रपितत्वानि गतमानत्वजनावाच्छिन्नि । निम्नत्वात्मस्याद्विति भावः सत्यत्वत्वमिति । पदविभागितत्वं सत्तासंबंधत्वं
न वानि नापगत्वं दोषाधिकत्वपाधिकत्वज्ञानि । त्वांगीकारे सोऽयं द्रव्यत्वादिति स्पर्शत्वग्राहकत्वस्यर्थः आत्मप्रत्यक्षस्यार्थेत
स्वाव इति । एतेन नित्यानित्यसहजातिजातिमत्त्वं तत्त्वं धनेवं किंचिदेतत्कृत्यपातित्वमिति प्रत्यक्षत्वभाव इति । द्रव्यभिन्नत्वस
र्थः द्रव्यत्वस्य इति उतरलक्षणोऽत्र द्रव्यपदेनाव्यपगत्वपदव्याप्तेः अत्रैवं व्याख्यानेऽप्यजातिघटत्वपतेऽद्रव्यते
नसत्वेनिविशतद्रव्यादिनावाच्छाने वीरस्योसिद्धेस्यत्वेप्याप्तेः किंच विशेषावाकेरीवजातिवारत्वोऽसि द्वितुमयी

रपि वैयर्थ्यं किं वचनकज्जातिविषयेन न जातिवारणामर्थंस्मभिन्न जातौ षेषु घटादिषु द्रव्यत्वादिरूपौ नानत्रसमन्द्र
कै. टी. सामिमिपयाकुतं मादिषु पंच त्वमापादिं कुंतं भवपारिस जातौ सर्वेषां पदुत्वाद्यपिक्षवि हापादि सविजनरयाजिगम
१८ वित्स्य तोरपदुत्व स्पाप तेषु पदुत्वस्पर्शोनात्सर्वलक्षणोपि एवमेव धारण्यान्तमुचिते दृष्टो पुष्टसरातिपूर्वां येनसंज्ञा
पाज्जातिष्वनेत्वानि गमः नुगुणास्य वा वृक्षत्व मनुपपन्न मतन्त्र कृतरूपं वर्ण स्येति ग्रन्थेनास्तिं गम्यिपापानुगुणत्वमि
गमः अप्यापि पर्वलक्षणावयव्यर्थविशेषणानापगढ्व्यायन्ते मानकृत्वो पत्त्रस्पगाद्यावधि गमः। अत्र वक्षं ति।
गुणोनामेति मनै नामैकदेशमहगांतु गमवचनः भद्रुति मयनः अन्तरगोतरे गवकुः सर्वालिंगनामि नामिति पक्षाव
तनि पे द्वंद्वं गच्छति। पे षां वर्णनस्यमानानात्तरस्मैत्रगुणाव वनसंज्ञा कानि पा नेवात्र कथमं। एवं हि द्रव्यो भाष्याप्यो
देक वक्तमानामवनितव्र त्व हि नमृत्वनास्तु जनद्विनोन सर्वनामजाति संख्यासंज्ञाया व्याप्तिरिमा। धाद्र स्यगुणाद्व
वन संज्ञाकृतानस्मारत्वापि विशेषणीतमारजितेर्व कृता। तथाहि तत्मापपादेन संज्ञानि गमः नहि संज्ञा जा
तिपदाद्र्वविद्यमानस्य रूपादिरूपत्वस्य कृतविरुद्धवक्तत्वेन भवतीति कदाविन्नेति भवति जातिषु परद्वषद्भवति १८
इत्यतेन नवि नामनि गमः यथा शुचिवाक्स्तात्र इति मेवं कविषय सर्वनेत्र इति स्याधिपद्रूपमेनेनलौकिक स्वाध्यायमि गमः

न हि सरकादिषु गगनशब्दवद् बुद्धेर्विषमाने पतत्वाधेयो पतत्वाधेयः पार्थिवादृश्यार्थः अनेनैव जातिशब्दानामपि निरासः ।२७
इत्यस्य पदस्य गीतिशेषः तेन सर्वनामनिरासः तृतीयपादेन जातिनिरासः न चायपादेन जातिनिरासः नीचकन
हुर्णो हत्यासमासेश्वष्टस्यगत्वादिनिरस्तात विश्वामित्राद्येतत्संबंधाद्यान्नामसर्वलिंगवाचकत्वेः अनेन संख्यानिरा
सोपि विहितस्ताहनां सर्वलिंगत्वाभावात् द्वयादन्तद् तस्य द्रव्यवाचावाचकमानियदिकमसल्लिंकार्यद्यथाः
द्रव्यवाचकानमसत्सतिकद्वयर्थीयातेनस्पष्टमत्रातद्धितांतप्रयोगनिरासस्तद्धितीयपादस्यापि नाम्ना धातुजतत्स्याते
नहसंतनिरासइति अतएवोत्तरसूत्रेवहृत्याद्रव्यवादितार्थसत्याशयस्यागुणवचनत्वानइति चेत् पटव्याख्याने
प्याधेयपक्षेत्यादिनासंख्यागारणासंभवात् वल्कनोत्वसंगिरं भावापेक्षे दृष्टाति व्याख्यानेन सस्यापमावानत
त्तहितत्वालिकताकृपवद्धिशीनां त्याधकत्वा कातारस्त्रेसपभूतत्वावभागवताक्षनेताहि नमितिमातिनतु दोषद्
उपेोः को विशेषो तथा हधामेनिर्दितीविवस्वराद् प्राप्राप्तस्य गुणावाचीत्वहृः पाणिस्वहस्तीत्यके दवतीपु योग
नक्लिष्टत्वान्नकार्यं दर्शपतिपुंस्योपयोगइतिकर्तकरणाइतिसमासः हेतोरिति हेतोप्यवमीत्रिभांकतत्रप्रधा
नेनयोगेनक्लियायाःसंबंधः स्यादतआह अन्येनेति नत्वनाधद्वस्याहगणकार्यइति शेषे क्लियायाम्आरवापाभिम

त्वक्तिमे योगस्याकृतत्वाख्यायामित्यर्थः । उपत्रमरकालत्वमितिनाघइत्याह ल्लिपयं वेति त्वां स्थइत्याह संयोगादिति प्रसङ्गात्
योऽस्मिंस्तु योग इत्युक्ताभिधानोत्तरकालत्वं नालिः सरणा तत्पमसवमध्ये इति त्वादिति भावः । नाव सनेइति । ततो गर्भ
निःसरणमात्रादित्यभावः । गर्भाधाननिमित्तकः प्रसज्ञशब्दः तु स्यपितथ्याप्युतम इति निमित्तकीनतुं सम्प्रारख्या
नापि गर्भाधाननिमित्तेन प्रसज्ञशब्द इत्याद्य पुंयोगमा नेरुक्तास्यालिङ्गपाहतिरिति भावः । यंत्वमेवेति तथापि स्तु
स्वतेः पूर्वसमासइति नापः स्वपः परत्वमिस हे भात्वमथाकं थं वित्वादनकोपाहानेपिकथं वित्वात्कत्वमाह
प्रसामवनीतद्भूति । ग्वस्य माभ्याद् पपरमितिसन्वस्यामाष्याद्वक्तापत्तेषंसीति । प्रस्यानादित्रिपाद्याः पुत्रसं
त्वादिति भावः । इदहरणयोः स्वपिस्य ष्वक्षे षदुगिकठोभाष्येन स्ये इमिति लामान्येनतुं सकेनस्कानाप्रिति । न
स्यपमितिपमि संबंधफलानित्यर्थः । करणसाधनइति तथाचलानप्रक्रेगांषत्ते लादिरवनइत्यर्थः । नवत
द्वितस्यविकल्पेमसुशब्द सवलं वंधमावघइतिक्तिलके सतग्राहत्वादितस्येति । नह्यविभावपाणामस्येगम्य
तेस्यानर्थदितिभावः । जस्ले णपावेस्ये पैसाधुत्वंग तसं वंधीयर्थेनुशासनेनमसपातस्पैवत । संवंधीस्यादिस
ता सस्येववासाधुत्वनिषमनादितिना स्यपमानिविधानात् । ननुसमर्था भणान । पंचमिहंतेमं क्रुर्वसास्येकेनास 

स्वादिति भावः ॥ भाष्ये सर्वं कृतान्तिः सर्वं कृतमपादकृतान्तिस्वार्थः तत्कृतानिति पादे पसे वार्थः तथेति । स्वामि
नामयोः पाकयज्ञे त्वेनस्त्रीपुंसयोः पापकज्ञे त्वेवज्ञनयोः प्रस्यान्तत्वयोस्वार्थः कथं पुनरित्यार्थे नान्याया मित्रयानस
नयाहसंबंधादिति नन्वस्ति इति विधानार्थमिदमित्यज्ञापकमनतयाह । अस्ति हीति । भाष्ये नीकारइति । ईकारस्या
स्तियोगादित्यर्थः । अनयर्थेपुंसीति । एवं च पुंसाख्यायाः स्त्रियामप्रवृत्तेः स्त्रत्वेव पर्यनेवेति भावः ॥ ननु सहसूनाहे ऽरीप
त्यादनये नस्यकारितात्यान्तत्वं ज्ञापकत्वमिति वे नचार्थाख्यानानपुंवतोगादिन्यस्यपः पुंवद्भावस्यार्थयोगास्ति
योवति तः इत्यर्थः करणेनतद्रूपता । नियोगाधइति तथाच साख्याइत्याइत्यसा धुस्यादिति भावः । इदं चिंत्यं सर्वीत
थाचाधकेन्यनानापेक्षया इद शेषविषयेनस्य वैकल्पिकत्वज्ञापनस्ये वोचित्यात् तुल्पत्वेदं ज्ञापकं स्त्रीमस्यपदीपि
षयमेवेति नान्यत्रान पादीत्यामस्त्रि नाजस्यता धुत्वमितिनपक्षयोः फलभेदः । परं त्वाख्याया मितिसूत्रे स्त्रार्थ
नात्यपत्याह कनपावारितार्थेन ज्ञापकतासंभवइत्यचिंत्यं तु सुवितानान्तपूर्वं व्याख्यानेपित स्येदितिति संबंध
स्येवीकोप सूत्रे ह्यनुपपत्रइत्यतमाह स्त्रापर्त्रिकोसोतित्या सामस्यनहि कथंसा पुत्वमनमाहमेदस्यात्तिति । आ

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(३)

३१

[illegible]

राम॰ ३१

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

द्रुतितद्दत्तकृत्वसंविधानमविधानत्वमिति भावः । अत्र हालापामिन्नस्यस्य हृतमन्व्यो ३ सेगतेः प्रसंगसंगतिरप्यपति प्राकृतस्तुर्विनिर्माव
के. टी. दाननिर्गोचरतोनाततरणमे लाघुदानं गतिकारकेति सधुमतेः पुंसेममासास्कारेण नम्रेति कीपनकारयोः प्राप्तिः तत्पीनरेति
३२ वर्णेनरणौ गतिरिसंते शके पिनयोगात गौरवाचीत्य उक्तमिति भावः एवं च गौरिपि विशुद्धि मानदर्शवत्प्रयोग इति स
पिंदूद्वव्रतपामहत्वयोग इति तेन महत्वो पायथ्माचेमत्रपवितिमस्मोनकार्य इति भावः जाग्रतरसिवेतिनतुप
गानामेदकेनविस्मारणीनदृष्टत्वेपतः । अद्वानितिरिति भावः । नहि दोष इत्यतएव कमनन्वाहरेषक्विति वाषक इति हि
मादिसाचपीदस्मादपिमुख्यो यो देमनस्पद इति भावः अत्रानुविकस्पत इति उगीषु पयोगादिति तिनमे वेदि भावः इदं
चमाशेउपाध्यायोपाध्यायमतलापनेति इदं श्लेति समत्रेपात्सममधापिक न सानरूपाधान्मेषिं दपीउपाभापेत्र उपयोग
एवेतिक्षोतेनसाचार्यं एवेति इदमेवउक्तमन्नहि पाध्यापीतिवर्दं यों तिपसेरोषमिवीराहरेतेकौना त्कर रागकमोहि
नामितिः । साक्षी नामि स्पर्धिः विमतेरितिः पंचमीपंचतः कारणबोधेइत्पर्थः अत्राभ्यान्वयोनकृतपक्षरे बलि
ष्ठांत इति वापनेकरणपवीदिस्य स्पकरणात्वान्यौर्थस्यादावकप्रगीहि त्यर्थः समासमानितिपदिकं चेतिगुणप राम
वेनाव पविनस्पाक्षेपादितिभावः नासामण्पीदेव क्षौ तंत्रापितितदं नविधिरितिनाप्यर्थः बहुव्रीहिश्चात्रेनवदत जातेति ३२

वहुव्रीहिपर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः सा च्छांतो दान्तत्वाभावादाहवाजाजानदूर्गतिविशेषं दर्शयति च स्याद्गिनि. नाप्तोस्वादिः दिष्ट
यी हृतस्य हि तीम्याद्गिः कर्मधारयमिति स च वहुलस्य हलान्तस्य प्रकृत्या स्वरेति पर्वभदेवेति । अत्रेतरं नत्वादपि
दं नत्वाभावान्नः ऊोषो याति विविति न शोभं च हृतस्य नात्स्वानपर्वपदावेश्वानोरस्नमायात स्यापितिद्वेषः । स्वानान्त
ननु त्वोकृतस्य वस्तांगपाहुः प्रसिद्धो नः स स्याव पपतियत्वा हृकिं त्वमितितरात्मनोदोषं नालकः यदि स्याद
व स्यास्तिः अंगत्वाद्गूस्यावेनशोतिगच्छपवेन तत्त्वात् अग्रहमिति स्वेन न तु विरुद्धं स्यादेति नन्वेषामद्वयमिति व्यर्थं स्या
दनश्वासस्यप्रदवेति आकाशाररदेर्भ जनेत्वादरत्वायासवैति अविभुद्रव्यपरिमाणमितिप्यं अविकारत्वामित्यनेनयो
घ्राद्विप्रारभ्यतिः ननु प्रातिमित्युक्तं नन्वपरनात्वमिति द्रव्यलमतेप्रत्यहं संप्रतीतिरूपातिनोपी विना स्वेतिशेषवत्त्विव
स्त्यायावयोने नामातिनातत्वापुनं वेदस्यातिनोपिदवाग्निस्पर्शः नदहामातिनोपि स्वांगमिथ्यास्यप्रसिद्धं
न लक्षणाद्वयप्रदृष्टिनमायद्वैतेप्रातिस्यापदेपनाहि नापि पिवेदगन्नतापि विनोधंरु धिरं दत्तमिति नव
रणवेरनात्रामितिमासः स्वात्रपएनस्य एवे पतिसमनुनरस्थापोदनपं षोः सिवेति ननन्नवहुव्रीहोद्रपसर्जे
नत्रहृत्यो स्कनेपिपः अमेदत्वाद्पिश्रद्दत्वाभावेनउपसर्जनेनमाद्देशामावेयमायेभ्यो ग्रहनस्वत्वनत्वपूरुषोपिनः

के. टी. [illegible]

३३ [illegible]

[illegible]

[illegible] इति भावः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] इति भावः [illegible]

[illegible] इति भावः [illegible] राम.

३३

न्नतिबोधकत्वाद्दिश्यति बोधानुपपत्तिरित्यर्थः । दिवङ्कर्वैन्ये व्यपदेशे त्रिस्वांशान्योपलब्धेर्नादिरित्यविद्धान्तरीयकेर्वैत्यर्थः । वे
त्यनुवृत्तिर्नादित्तिश्च स्वांगत्वं व्यपदेश्यतो मन्दूकप्लुतेरितिभावः । नयनान्तरे गौणान्तरं हेतावस्फुरणे न्ययीति श्च नव्यवा
के॰ टी॰ देशपक्षे माननफलभेदः मायोपचयोऽनयोर्व्यवादमिति । सर्वविशेषानुत्पत्तौ हि श्चयं नस्यापवादः । तत्रैतद्व्यावर्तनम
३४ सत्का व्यवहारत्वमेव अस्येतेतिभावः । सत्र संगतेनेतिरिवपदं वैयात्यन्तीचानुद्गतत्वमिसेवं लक्षणोऽर्थः । ज्ञातेः । ननु
ज्ञातेर्लौकिकेनं च वर्णवत्तिद्धत्वा न्यासानुपपत्तेर्न तदुत्तरलक्षणोति । ज्ञानेनेतरमावृतम् इति लक्षणमितो ज्ञापितेन प्रमितेनेव
मिथ्यात्वं प्रमाप्रमात्वाविशेषात् न त्वेतिप्रमेकमते ज्ञानगतं सत्त्वमात्रमित्यन्येषु मिथ्यात्वं प्रतिपन्नत्वेऽर्थः । ननु कृत
साधनप्रहराशक्त्यापत्तिसमानाधिकरणानयाल्पी तेनाकृतिनः हेतौ केतिमामोनीमत्प्रहस्तामात्ये इति
ल्पीमत्यपतिमित्वंनभवतीति ल्पीत्वमिति विशेषः । नन्वाशक्तिरपि ज्ञातिरिवेति ज्ञातित्वंप्रज्ञानादि त्तमत्प्राप्त
प्रवणेवेति । ननु प्रज्ञायां दिग्विदितिरुपपत्तिविधानानपदविधितया स्तामपर्यायं प्रमाणितत्प्राहकमकत्वादिति
बोधकत्वादित्यर्थः । प्रबोधकत्वमेव प्रत्यासमवर्धीप्रमाणी वीजनवोऽन्तदिः । सदोलिङ्गत्वात्त्वानिति तं नेसा रा॰
दनप्राहप्रमाणेति । पूर्वं प्रत्यक्षमात्मसंज्ञानित्वं तदर्थमिदमित्यर्थः । प्रतदभावे पिपूर्वलक्षणोऽनसिद्धिरित्यमा ३४

[illegible]

कै. टी. [illegible]

३५ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] रा

[illegible] ३५

सर्वलिंगत्वं प्रापिकं भाष्यप्रामाण्याज्जातिशब्दानां त्रिलिंगत्वमप्रामाणिकं यः स्मृतस्य गभाष्ये पठ्यते सर्वजाति
लक्षणमिति स्येकवचनं प्रथमं वक्तृनोपविष्टे घमिसिद्धि स्येघाधि ग्रामिति पदस्यार्थः सभाष्ये औषधिजातिरित्यत्वे एकृती
व्यक्तिष्वनेकासु गन्तृत्वमेव जातित्वस्यांभाष्ये संमते त्र्यासन्नत्व घटत्वादि साधारणः शुक्लादि नांस्ति मतैक
मतैर्यौगधिकमेद नानेकत्वदयवहारभाजन जातित्वं गृह्न एव जात्याख्यापायितिस्वचैपनद्वी
होर्बृहित्वं गार्ग्यगार्गं त्वं न स्येकत्वादेकवचन मिति भाष्ये नेन च जातित्वादेर्मो हृषितः गोत्वं च वरशीः स
हेस्वत्वम्भमविप्तयौ लत्वादेपगोधकं मेवहि न्यत्वा दो मुनन्नत्वादेपः जातिरूपावरिशिनात् वयस्यापि जातित्वादि
पः कापीनुस्वारे गाव वच्छिन्न यूतितद्धि षपहष्टपलिद्धि रवं नीमा हैं नगो चत्वारिपद्मनस्त्र न एवैन यो नैस्वग
योप्योव्यानरते शोपि भगवत्ता नानारीतिस्त्रां प्रवृतिपिस्मः गवा ह्मा विति एवं वा जातौ विस्वस्थेत्वान्देवना
यजिरिति भावः एवं कुक्षादीनेहि स्त्रीलिंगः इदे पुमान् पादापरदोमाननस्योमाप्येद्धी हि त्वादुभयलिंगः
भानकविशीर्षे स्त्रीत्व नमाकापतीति अर्थी महतोनमेनमन्यमृतिप्रविवं अप्राकापतीसाकं वत्सस्य कश्चि
म्रनप्यावसाकापदूतिस्यानपी हानन्द्र मपीति द्वेणीमासाप्पुनाद पोगोरौदि वुपीव र्मागुः वत्सनतः अ

दिस्सेवाग्निस्य पाककरणीत्य पिनकार्यमिति भाष्यनास्यर्थः। पाककरणी॥ अश्वमावमितिरिति: सत्माश्वांदेति पाठस्य वृत्तव् इति
वै० टी० भावः। मल्लाप इति· जातिशब्दो पनसंज्ञेति द्व्यो नञ्जतः। निषेधस्यासमर्थ्ये दर्शयति· नयोरञ्जेति द्विगुसमासस्यांतो
३६ दात्तत्वेन ङीष् प्राप्तत्वात् इत्यादि स्वरप्राप्तिः ङीषि प्रत्ययस्वरप्राप्तिश्चेति भावः। द्वितीयमनुष्यजातेः। अश्वं मिपिशब्दस्य
मनुष्यजातित्वाविवक्षयोपति· त्र्यस्मिन्प्रसेति· स्वांगमेवेति· एवं वोपसंख्यानेन मनुष्यस्य विभाषेति भावः· त्र्युदुः नः
यरणीत्यदृष्टोशुनिः सत्वपदस्य हरणपरिमाष्यपोव्यमितिबोध्यं· नन्वपसर्जनस्त्री प्रत्ययांतो निपातनादि त्प्रादि काम्या
वानुपपर्य हृत्वत् मतत्र्याह· एकादेशस्येति उपसर्जनेनस्त्री प्रत्यये नवमानि पदिकं विशेष्यत इति भावः· न
त्रैकादेशस्यां तवन्नत्वे नोपसर्जनांतमनित्यादि कं स्त्रादिवन्नावाव स्त्री प्रत्ययांत मितिगीध्यं। नवु जारये व्यादि
स्यर्थः प्रायेण हननघांतमिति· तत्स्थामप्यत्पीति अप्लेषिणानुकारदृपविधानात्कृत निहत्यादिरिति भावः· एवं पद
दिहृत्यं तरमाह स्त्री प्रत्ययविशेषणत्वेति स्त्री प्रत्ययांतानाविशेषणमिमर्थः भाषे ष्येषलक्षणलक्षणेति कं· मा
गवेति शेषः· ननु हे शीवावारस्तोपिपरत्वात् कुमत्सासोति· कुवमावेकं· लाव कार्यो नश्चाह उकार इयमिति निपुर राम०
त्वादिति शंतरंगत्वादित्यर्थः· अपम शाहलम शङ्कः· श्चेति निर्दिष्टत्वाशिष्टौ: अनुमन्त्रमानि पदि कमितिभावः· अपि ३६

नितं चेदं प्राशस्त्ये भाष्योऽनन्वत्वान्नाद्यत्वात्स्वपरत्वात्तत्कृतानां तत्वाद्विसृष्टिः । धीनेनेत्यनन्यग्राह्यत्वात्तुष्टिः । सर्जीतिश्रवणा
तिक्षेत्रत इत्यस्य संबंध इति भावः सं हि तशाकृतं त्वेक देशेति । समो वा हि तनतत्पोऽस्ति ज्ञत्मन्तत्वादिति भावः
नु सर्वस्याग्रपुरुषत्वे नैतत्र योगानर्थकमनन्यग्राह्य सहेतत्वइति । इति श्रममाम इति शेषः कद्वानन्तुगुणसुत्व मधुरम
नाम सन्मीलनाकृत्यं क्लिष्टपाम्नुष्टिः । धानमनन्यग्राह्य इत्युक्तावित्तिस्या च धीमक्तिपाक्षपेरोति । व स्मृतः स्मृतौ मत्यपवि
धीनास्यमर्जितिः कृत्वा भावाहितिग्रहेनेन धनितं स्पष्टविधाविपि भाष्ये भुनितनेन तत्माव्याशयकृत्कृत्यो कादिःसंद्र
तिनाहर्यो चतुर्भिः क्रौञ्चादिलिड्डपेमत्पयस्य ध्यड़ादेशद्वन्द्वयोः रुवे व्रुस्यानिवत्त्वेनप स्वं तत्वान्वायमवनी
तिपद्रूमस्यादितच्छितेलिड्व्यमत्यविधाविति त्वंवदूपातिदेशो नवर्जितत्वान्वय इति ग्रह्यातिग्रोऽग्रहमसात्रे
ति । तेनाक्षोपांत्यस्यगुरुत्वात् । मसंग इति भावः । तनाक्षिममतिषिद्धकीर्त्तिाहिप्राहे । वृत्त्यपसम्भावानत्वानत्वाना
च्याड् । नलिधनीतिवत्स्यमानां वोद्यमत्यय स्मम नग्राह्य येति उक्तवत्तनगतना पीवजीतेउर्ध्वमूध्ये नमहतनप
म संयमनाये स्वनं दाहमपमेति उद्गतत्वस्यान्तद्वमापे स्वत्वाद्दनामेकस्यमकवीनमपोविधानावेवहृष्टड
नेषयं सेवमश्रद्धेवनीनइतिभावः पद्मिमकयोति । एतेनाग्नुनलोतमकायप्रपरोनापंदेषइतिधनितंसमा

यत्नेतितिक्रियाविशिष्टसाधनवद्वनत्वमर्थः क्रियाप्रकर्षद्योतकत्वमिति एवं चात्यन्तप्रकर्षद्योतकत्वमिति निषेध इति भावः ननु धात्वर्थप्र
कौ. टी. कर्षप्रयुक्तप्रकर्षद्योतकत्वमपि तिङन्तमित्यत्रैव स्यादित्यन्यत्र कथं तत्राह नेति · भाष्ये नामपदार्थस्य सत्वभूतार्थस्ये
त्यर्थः यथेत्यत्र तिङ्क्रियार्थसाधनोपादानात् क्रियान्तरमपेक्ष्य तं विषय इति उदाहरणे प्रत्यर्थः साधनेति पर्यायस्तात्पर्य
पृ ७ पापाः साधनानां स्वोत्कर्षं न पाविषय इति उक्तमिति · साधनाधारद्वित्वा त्याधारो द्रव्यमित्यर्थः । तस्य पचपचसे
त्यत्रापक्षीणस्वाभावास्य सिद्धिः न्यायतः तदपेक्षणे इति यथा सांख्ये क्रियाविशेषणत्वं चान्तः प्रकृति
कर्षत्वमपेक्षत्व शेषपरतो न योजयति · यतेति भाष्ये पुनरात्मपक्षे द्विवः सान्तरत्वमात्मि प्रतिस्वेति द्विवचनं
स्यादि विधिस्थानमिति नत्वा ययेन च क्रियेति पचत्यन्तः स्यात् क्रियाप्रकर्षविवक्षायामाम्प्रत्ययः स्यात्
विसहरूपत्वे न त्वमवेगतत्वाभावेति भावः क्रियाप्रकर्षव्यापकत्वस्य न पक्षे विशेषात् सहरूपत्व द्विवचनं पचंतर
मित्यत्र समेव विवक्षितमिलाह पचतम्, तमिति पचतम्, तमिति पाठ समिति विशेषः । ननु पुनरुक्तत्वमत्र स्याद्व्याख्यानात
सिद्धिप्रसक्तिर्वति रुक्षमाणत्वादत्र नत्वा तदिति प्रमदितिर्वति इति भाष्यस्वरसात् समस्तपदं संजायते इत्य राम
र्थः एतेषु तथाभावात्तत्रापि वचनवार्तिककृता संधिकरणमगात् ननु वक्ष्यतीति दीक्षिताः ह्वत्तिवृत्तयापात्यप्रत्यय ३८

तिरत्नत्राद्गमस्यपविधावपीति स्थानिवद्भावादिति स्वपत्ये विधाने नापत्यार्थकत्वमपि भाव्यं मत्यौ पतेर्वेति मातःव
त्कृतः स्थानिवद्भावादिति सस्वस्थानि सहशत्वादित्यर्थः स्थानसत्थामिभानसमर्थसेवादेश त्वात्स्थादेशत्वेऽप
त्यार्थकत्वरूपमापत्तत्वमितिभावः द्विरशोविधेयतानुपपत्तेरपत्तिद्रुत्यत्रेनीतितद्येवेतिद्रुतः पर. श्वेतीत्स
र्थः ननु संख्याकेतित्सूत्रे अर्थिमजननसे गोत्र. स्वस्य हृगामितिस्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रेभाष्यादिवृत्तलिङ्गा
नद्स्य न्न षित्वात्कथमपत्यार्थिः ऋषिवेनु कथं भ्यदः माणिनिति वेत्यसमाकेतित्स सूत्रे ऋषिमजननसेवेगृह्
णामितितिनिपतीत्यस्य मस्यपमानविषयद्भतिनहि वः ऋषिमजननसेपस्य न्न षि सेवाधर्मभावात्तस्थानिवद्भा
दितिस्त्रण रत्वमित्यत्रेवात्रिदेशादितिभावः सामर्थ्यादितिस्त्रमथामस्यपविधौ निषेधाज्ञं अत्वस्मादितिभावः
दिल्लोप ।१ नत्राहि नद्गतिविशिष्टः । द्रुतायवधानादिति पस्पेति तत्पेपि स्थानिवत्त्वात्यवधानमेवेतिभावः भवे
ल्लोपतितिज्ज्ञ द्गिनिवृद्दवीदिः द्रुताधं नस्थानि रूपीतमत्वमपेक्षितं नेद्रुतेन्नोपं विनेतिभावः [illegible] त्यादिति उ
पत्त्वेन भवाडोनिद्गमेलिंगविशिष्टपरिभाषया पाद्मवरपस्थानादितिभावः द्वैतं नपत्नमिधानात्सोनवप न्त्वद्गमनामा
हवोहत्वविधिनिस्त्रसदेहलापेति. किमानं नपितशा उनस्थानरूपेसंवधेद्गिसंदेहनिद्रुतपेद्मयर्थः ।भाष्येऽत्र

कौ.सि.
७८

बपक्षो निर्दोष इति ॥ नन्वादेशपक्षे हलि शिरसो पदसंज्ञा लि शीर्षि गौ स्यादित्यादिना ॥ शीर्षः ॥ ननु इत्यत्र हलि
शीर्षो ग्रन्थस्यानिवत्वेन शीर्षस्य शिरस्त्वशब्दत्वाद्व न छिन्द इति शीर्ष नादेशः प्राप्नोति वा भाव कर्मणोरिति प्रकृतिमा
यादित्तो पोरसेभः प्रत्यपक्षे तिफारलोपस्यस्यानिवत्वेन ध्यवधानान्तरोषः ॥ स्यादेवं यदि वन च्छन्दस इति सूत्रे माष्ये
इति चेन्न उपजीव्य विरोधेन शीर्षन्नादेशाप्रसक्तेः प्रकृतिमावविधायकेऽभावेत्याद्युपदेशेन प्रत्ययात्
निक पादेरेवग्रहणेनादेशावच्छिन्न वैदं भाष्यं मान मित्याहुः देवमनुष्याववतीति ॥ ग्रस्मात्पक्षे लक्ष्या सिद्धि
दोष इत्यन्ये गौरवमितिसमन्तेस्मिमानः एवं वानुबंधा विभक्त्यादि भी ष्येएकदेशि लौकिकेः भाष्ये एकः
सामान्येति एकाच ॥ कारेःशाप्य ॥ अत्र विभक्त्यग्रहणं मर्थं इत्यर्थः ॥ एकाजनुबंधकत्वाद् सौवग्रहणे स्यामनु
रेहेदिति ॥ अच ॥ इतिछितीपोपिकार्यं द्वित्यर्थः ॥ अत्रैवेति पत्र स्याविभक्तौ वे त्यर्थः ॥ वावध्यं अनव्यङि ॥ ववासलि
धर्थीमित्यर्थः नवकृर्य वायद्रति ग्यादेशगादिनः प्रश्नः ॥ अयद्रति प्रत्ययादिन ग्रहणंद्रतीमनुष्येत्यपप्रा
पिकाने त्याह देन्नादेश स्थितिनिननुस्त्रयामान्यावपिद्ग्रंच पसे स्यानमिति प्राप्नोतिनन्वेव नद्रत्य स्त्याभा
वोऽनग्राहः पदाचेति ॥ अप्रावैववारणार्थमितिअस्मादवशिनिरिति भाव ॥ वापवादिपद्गति ॥ प्रत्ययादिमते

राम.
७८

नुमन्यपस्वरेणं तोदातेपर्यसिध्यतो ऽस्याशयः। नन्वादेशपक्षे ष्णुकार्यत्वेनुल्यमननस्याद्भमस्तिविति· यावकत्व
पक्षात्तषो नकत्वपक्षे विशेषमाह एकस्येति ग्रंथकारोधिकेपएकस्यमहेपस्येवे ऽर्थः गार्ग्येत्यादावविस्य
सत्वेननत्वात्रस्यातषोननेसामर्थ्याभावादितिभाव· ननमषोगाति· अतिमसंगोनाशंका इतिभावः। ननुव
धकस्यादेशेतिकापोभावनुपपादयति इतएवेतिभाष्येऽस्यानिवर्तते इतिस्यातिवर्तेनानत्वाभाव इत्यर्थः स
मासाद्वेति· इगार्थे समासइत्यर्थे मन्यपइति इत्यर्थ हूवनिर्दिष्टाष्टमरतोणहोधोतरेवर्तते अधश्वाह अग्रमस्या
नत्यमाहवाथोतरे तौवकामनाऽकामनालाप्तागिको· एवंवनोरखा कामनाकामनादिसहस्र वध्योदिकामना
कामनामपोऽस्यान कृनप्रसहतिसहस्री ननमहृजिप्र्यर्थः व्याप्तिरेकेवहः छंनतः पयानवविवपनमे दनाहस्र
कामनामनादितयामहस्यादिवव गंतुंप्रश्नं नैवंमहते· एकस्तिमित्तुकत्वात्स्यापदेद्भ पस्येतिनातै पत्वादः
एहिल्कोसलो निविहितस्यः। ननुपदिस्लोल्पाठवेःकारेणाध्ववधांमंत्राहिवारहितमत्रेपि णपायवेधानान्न
प्रामोतीयणनस्याहननवागएवेति नवावःपयस्किनिरयेननवाऽऽतिरि· तिसवस्यपानाष्ठरीमासवतमंएवं
वष्ववधानमैवेतिवा·संपेननाप्यवधानमिति न्यापेननवधानेपिमहजेगिन्यावचपान त्याद्दिमगम्ञाहिति·अ

कौ॰ टी॰ ऽपवादिनापकृष्टः संप्रसारणमिति सव्यञ्जनस्येति प्रसंगे परिहृतेति परिहारमाह सामान्यापेक्षि पतीत्यर्थः धातुग्रहणानुवृत्त्या
३८ विति तु गरत्र संबंधावस्थकत्वेन प्रथोपि संबंध इति भावः । न समवृत्तीति धातुनाम्नां समासासामान्ये वक्षितं ते सम
वं प्रत्ययो यपलोपयोः कृतं यो स्थानिनश्चामावः उभयोरपीति प्रधानोरन्तरस्य धातो यद्विहितं तस्य वेत्यर्थः प्रागत्ये
नाचेत्यनाविशेषणत्वं तत्रानुकर्षः स्यात्तद्विशेषणत्वाविशेष्यभावप्रसंगे स्यादिति प्रकृतेने स्थानद्वयसिद्धेति । प्रागते
नाविशेषणोऽनेन स्थानिवद्भावः प्रधानात्वेनैवेति विशेषः एतावतेति उभयथापि स्थानेवत्परिभाषयानन्वि
यि लभ्यावाहानुवृत्ति वपदेशोऽनुपवादितिभावः धातुनाम्नापदी स्वत्र विशेषणत्वे दूष्यमनुकर्षः ननु धातोः कार्यमावक्षित हनुर
पि स्यात्तत्राह तदनन्तरेति भाष्ये धातुग्रहणात्प्रकरणस्येति प्रकरणपदेनानुवृत्तिहल्यतेनास्यतिप्रसंग इत्यावश्यकतावित्यर्थः न
नुपेनानानुवृत्तिहल्यातेनैव कथं तत्कारणमुच्यते नो नानेनानुवृत्तिकर्तव्यतो व्यतेकिं तर्हि तत्फलं संपत्स्यर्थं व्याख्यान
मेवेत्याह हलन्तस्यैकेनार्थमिति । शास्त्रमिति करणव्युत्पत्त्येति भावः एवं ते इतिविशिष्टं तदुपदेशपदेनाभ्यास्यापकत्व
धास्यानुक्तेनैकं तत्त्विसर्पदर्शनं विशेषणमात्रप · शब्दस्वमनासत्पोपदेशविषयमेवेति दोषिते नास्यैन दोषः नैव
नौपवदस्यादेशानुगादन्यादिभिन्नतां प्रत्ययकमेमातिपादिकानां नोपदेशाद्वमिमांसं संगच्छतेस्वपंत्रयोग्यहस्वं प्रम राम॰ ३८

येति अव्यवस्थाद्युद्दिलत्वादिति अव्याप्यस्य समस्योनाधिकरणत्वादित्यर्थः यत्तो यस्मिन्‌ व्याप्यत्वशङ्कास्य नं चेत्तणार्थद्वयं अ
संभवस्येति अव्याप्यत्वार्थकप्रत्ययो देशे न विहितस्येति चेति भावः। द्वितीये शेषेद्रुत्वम्‌ अस्यार्थस्यापत्यसमत्वारसतो
ऽन्नामाभावस्यार्थिकत्वादितिः इदं तस्य स्वार्थत्वापत्यमेवेति भावः अधिकरणो त्वाशनकतास्तत्वे पितत्वास्ते
र्गिरीतिता संपर्ववलु नत्कस्यार्थिकत्वेपि त्विमासितिविशिष्टाभेः त्वो त्वार्थकृत्वमेगास्यन्तनुव्यत्यार्थकत्वम
जित्वहाद्रेच्याणं नाद सीत स्वार्थिके यजिकं स्याप्यर्थस्य विशिष्टयथीय तानु नैद विशेषा त्वत्वौ पितयो स्यद्गति
यत्नोपत्यार्थकत्वेन नतो गो न वच्छणादिति जिज्ञापयस्येति यत्नो यसिद्धिरिति भाव्याशव गोत्वावयवा द्युद्दि
नयोरणिक्षो. व्याद्धि. तिस्यार्थः अनेकार्थत्वादि प्रयासु नामधाने कदेशार्थत्वादिति भावः। नन्वेवमर्थेनयो
पर्याप्तसंभवास्य बम्यानुपपत्ते सतत्वाहत्समप्यर्थेवेति. नदनाश्रयणोगीमप्याप्तवैस्तति. ननु स्वेदनावयवस्य
देवदन्तत्वातिमात्वेनगोत्वाहेवगो भावयवादि त्यवकतत्वाहा यथाद्य नेति तत्वेगोभावयवादिति गीत्वे वाला
यवश्चेति कर्मधारयः। नत्वाणो न एदेतयदिताश्माखिकं नो त्वेनरादे व माहमाषो वचनमनर्थकमिति नतु
कृवेरणो चेविभाजनने नेतरवयवद्गतिकं यं वचनानर्थ कात्मन तत्रा इ यौत्रम सेतिमाव्योः नगुरुपीतमा

पै इति · अस्मिन्हि महदागोचे पादयानरगो चास्तित्पया मार्गं वस्तु अव नास्तीति तेषु गुरूपोत्तमार्थः । तत्र प्रथमं तावद्
प्यमिति · साक्षात्पदपन्यमिस्यर्थः । नानि गोचरमीमिति गोच लेनन्तो केवलिक्कानीत्यर्थः । एतदेव चतत्र तत्र लोकिक
सै॰ टी॰ गोचरपदेनोक्तं तेभ्यन्तोऽन्ये इति · तदपत्तस्तेनानहत्पादप्रयत्नरणोत्त्वरदणी इत्यर्थः । तत इति प्रं वां · तरणो चेन्यो
४० गुरूपोत्तमे भ्यइत्यर्थः । तद्या चक्षिपव्यामागेषेत्यादि मयन्यथा पद्मसिद्धादि विधानमस्मीन मव पञ्च अस्यबिशा दे
नात्र मंच दृष्टारः । तत्रायेषु नमाक्षिरित्याह पूर्वस्सवे इति · अस्मिन्सोऽप्याह अन्यथा जिनमिति एव चागुरूपोत्तमार्थ
ले दुष्यमितिबोध्यं ॥ पंचाशौप्राहपदद्वयं तेन तद्ग्रंथेन स्वयंमत्साक्यातेः प्रथमारहताजी पोस्तत्वमपीतु तन्माह
मारहताजी पाइति प्रमधानचचन इति · प्रमधानानिमि चात्तिगोचावपवत्त्वेनोपनीतत्त्वप्राधान्यमाप्राधान्ये
क ममते प्राह मवराधापे तिते पाममधानमिति · प्रपत्त्वं तेन मलिद्धिर्हेतुत्वेन ते षां गोरागोम तंत्रप्रपत्ते
पोप्तममनीतिगोचवत्वं बोभयसाधारणमिति भावः । सर्वे कर्मधारयः । सोऽयं प्रसिद्धातः एव चात्र गुरूपोत्तमपा
दिति नानुवर्तते तेइ प्रहरिलोकस्येति एव चागुरूपोत्तमार्थमिदमितिभावः । ओ उपादि पादासिद्धेः सत्त्वे वैपर्य
मनलिनिधापाहमारहताजीपः प्रथपीतानुमेभावः । एतत्स्वयं मसाम ध्यानं साधिकारं दन्यत्वेपि पूर्वसत्त्वे राम॰ ४०

[illegible]

41

कै॰ टी॰ ४२

यमिति॰ प्रतीयमानार्थमित्यर्थः॰ अविद्यमानमेवार्थमिति पाठः॰ अन्यः सोऽपरश्चेत्यादि॰ गारणपदपर्वीकार्थे स्वगावयपदङ्गि
णोऽर्थं न च समर्थं नापि प्रकृत्यादिनास्यार्थाभिधाने समस्येवेत्य तत्प्रत्याहृत्य समर्थयत्येवेति॰ तुल्यन्यायात्पादसमर्थः पदवि
धिरित्यपि प्रत्यासत्त्या तमिति गोऽर्थं न ह्युपात्तमित्यर्थलिङ्गशात्त्वकतः शद्वात्मसम्पसंगः स्त्रीभ्योऽणित्यादेर्ग्रहणं न सिद्धेः
स्यादतत्प्राहत्यवयत्यविशेषेति प्रपत्यस्यात्यादितिमाव स्यादपत्यवोधकशब्दादित्यर्थः नन्विति॰ उपगोरपत्यमित्यनुपगो
रिति द्विविधमपत्यापि लोके दर्शनादितिमावः भाष्ये॰ अन्ततः संज्ञापादइति मन्यपत्यङ्ग्नादि संज्ञापादइत्यर्थः
भाष्ये॰ येन तत्समर्थमिति॰ समर्थः पदविधिरित्येव सिद्धेरितिभावः यदि पूर्णो स्येव पदार्थान्तरेण सम्बन्धात्सर्वं तानह्नो
त्यत्यापदविधित्वे स्यत्रमेवा भाष्येऽर्थाऽभिधाने पत्समर्थमिति तिर्थ्यवोधनेपरतःस्मित्यर्थः कृतवर्णानुपूर्वीकं पद
मिति॰ अनेनार्थवोधनसामर्थ्यविशिष्टपदे एवनत्वस्यपिशास्त्रात्म कृतिमसपशक्ति ह्यानेनस्य लोके स्त्वं ना
ऽस्यति॰ स्वविनानदेवकुलिनतद्गति सत्त्वेव स्यातिनवेन तरेण त्वात्स्वर्णहितार्थः स्यावनग्राहवातादिति॰ क्रमेण तन्त्रा
रव्याने सिध्यतीयमिति शंकते नन्वेन तरेण त्वादिति वार्णेदंन मिति नु समानकाल स्वाविषयमिति भावः न क्तो
विशिष्ट कट्हल कैनिमित्त विनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपोपथादंडनाशेऽपि घटस्थितिः सपेक्षत्वात्पत्तिरित्यर्थः संस्कृ रा॰ ४२

तोपीस्यादिमकारांतरेणायणुषद्वस्य स्यात्सिद्धिमाह नत्वैस्यादिमतिपदविधानादिति । अनेनैव काशान्तामावाद्
धकत्वाभावेपि पूर्वमहत्सतो श्री घ्रोपास्थितिकत्वेनेदमपिनियामकमितिभावः । अनेनपदस्यापि मध्यान्तस्था
नेऽस्तनव्यहपरिभाषांविनाप्येतन्निर्धानस्या । अनावश्यकत्वेसचिंतं । विषुणाद्यस्याद्यावहत्संधेः पत्वपवशीते
नसर्वत्वतदुक्तेनयेतिज्ञमवारस्यापस्तत्वेन्यापसिद्धापी नुवादस्पवसमर्थयन्नह नामितिभाष्याशयः । अत एव सो
स्थितोपदस्यापि मध्यान्तस्थानेऽस्तनसंधेरपिमत्वपः स्यादितिकेपटेनोक्तं । अत एव विमतिषेधेसत्वेनरंगस्यो
पद्मस्यसौस्थितिर्वैक्ष्मानितिरिति मयोत्तनत्वेनोक्तंचार्णपरिभाषात्वनित्यत्वात्तत्रमप्रवर्तनद्वतिनदाशयः । नन्व
र्थमेदादेवपृथगन्वकस्यनवाधोनत्र्याहहृन्नीति । अवीनत्वार्थमेदः पदत्वमोपास्थितिकालिक । वाक्ये । पत्वशद्ध
नापत्वत्वमकारोपास्थितिर्हसौत्वलोपगुलेवंधविशिष्टस्येतिभावः । उभयविधापीभेदएव वाषकत्वं मन्यमानं
मत्वाहनत्वपवर्तिते । वामस्यनिहन्निति स्यास्यनस्यसाधुत्वनिहृति । स्यादिनयोः योः अनेनस्यमीसीयमहाविम
पिकर्तव्ये गुणकमनुत्पन्नापानत्रुधिक स्यान्यीतसेति । महतिनिमितानत्रुधिकस्यान्वीतसेवेनयोः गोशद्वस्यापुंस्त्व
तमानाधिकरणामवृत्तेत्वमाहेतिभावः । मार्गेकेनाप्यनुकृत्य कास्यापामा हवलिहेति । ननु जीवन्मात्रेरगादिवद

तदर्थेन भवितः तदेव घनत्वप्याद् भवति कुत्स्यचेति । ननु तदेकदेशादीयच्छब्दस्यानुकृतस्य निर्देशो न स्यादित्याह तदीयमिति शब्देऽपि समानता
कौ.टी. नेपिति । अथवा धिमत्वमर्थानामेवेच्छामित्यवधिरपवर्ग एवेति भावः । ननु तदेकदेशादीयदर्थस्यैवावधिः । तस्मात्त्वेनस्याह स्मृ
४२ त्यपेवेति । एकदेशस्य समुदायस्वरूपनिष्पादकतया कथमपि नार्थमतिपादकत्वमित्यर्थः । निर्देशपदं इति समुदाया
र्थो बोध्यते इत्यर्थः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाभावादिति भावः । स च समुदायपक्ष । अर्थप्रधानत्वे समये कदेशो ।पि
अर्थप्रधानत्वमिति नामपर्यन्तं रूपं । आद्ये विकृतनिर्देशत्वमादिनादेवकारभावरूपविकारेण निर्देश इत्यर्थः । भवन्त्येवे
ति । एवं चैकदेशविकृतोऽपदार्थबोधक इति भावः । अन्यन्मवदितस्यान्यत्वमेवेत्यर्थः । तत्रान्यस्याहरूपनिषेधे । मत्वानि
षेधः स्वरूपनाम् । एतेनैकदेशविकृतस्यान्यायोपस्थानषष्ठीनिर्देश एवेत्यपास्तं अथवा मा कृत्स्नमेवेप्सितमिति । एव
पि । अथवपक्षेऽपि विदिकृशब्दस्य वा संज्ञापि भवत्यसामान्याधिकरण्याभावबोधनार्थं हि । अथ विद्वत्त्वेनैव समासान्तः सं
भाव्यते तेन तु तु सामानाधिकरण्यमिति भावः । एवं च समसमासनियमेषु शास्त्रसंभवः । पर्वत्रासस्यानाप्यत्वादेवं पक्ष
एकदेशिनः तेनैव समनुकारणमितिः नैकदेशो व्याकरणमित्यर्थः । अनन्ताग्निस्य नान्तरीयककल्पो व्यापित्स्य करणस्याप्र रा.म.
णामित्यस्य लाघवः शब्दात्राभ्यन्तरत्वाभावेन मनुष्यानुकरणत्वाभावात् । अर्थपदवेति । अविकृतस्वरूपबोधकत्वे ४२

धकृपदवोऽधोऽर्थ इहेत्यर्थः ननु प्रथमोऽते न सामानाधिकरण्याभावात् कथं शतेन सतग्रहणं नेति निषेधादिति ममत्वं प्रति
षेध इति भावः प्रथमेनैव सामानाधिकरण्यं भवतीति ग्राह्यो ऽयुक्तम् इति बोध्यं नित्येवं प्रतियोगमस्ति समस्य कर्तृ मतपा
गोरवमनग्राह्यतामित्येवेति अग्र्यामत्र यः सकृद्धिर्भवते इति सर्वेभ्यर्थ बोधकथामेषु अग्र्यमन्यपसेवेधः सकृद्धेयन
इत्यर्थः विहितशब्देयो नरुत्नैवारयति । सर्वेभ्यो विहितसकृदुत्तानितः सर्वेभ्यर्थ वामेषु विहितोपपत्त्यासादिति माभ्याप्र
त्यर्थः अग्रेमथासर्वत्रार्थ बोधकवामेलित्यु ष्यांपेस्पादिसाहयोगियोग इति । सर्वाभ्यो दिति । सामर्थ्ये अतः प्रकृतिषलिमे
नत्सेवभ्यन इत्यर्थ इति भावाभाष्येसमानेर्थ इति समानशब्दोऽर्थ प्रथीयः ननु थंप्रतिनिर्दिशतीसेवतिङ्तु साधान्मे
नेत्यधिकमनग्राह्यनामर्थेनेति नत्स्याहकमाहभाष्येयांक्वांचिदिति स्वयुप्रतिमतवे इत्यादयः एवं वावधिनातीपवा
वधिमात्वुचितइति अर्थाद् वावधिमंत इतिनासर्वसत्रमर्थीतिन केपं लवावचनमेवेत्यर्थः सात्रागोरविपप्रतिपन्नित्वा
षवायतयानिर्दिश इति भाष्यार्थश्माह एवं नेतिनिरस्यमाप्राप्त्यास्तोऽर्थबोधकेच्छिरस्यधिक्रियत इत्यादिमकारेणो
षासप्यधिकारत्वेनोपं नेवपंभवतीति विधायकत्वमेवेत्येनानुसन्तुपसंख्यानेकुर्वीतेमतिपित्रमतोः यादेऽप्यर्थः
स्यादित्याह कुर्वीदित्यादिति नन्वेवमत्रयाठोऽयर्थीत्याह अनेनेतितिनन्वष्यमानमिसेवतिङ्तुभिर्नोपविधानमप्र

मतेऽप्याह लिङ्गेति। व्याप्तौ तीव्र इति अयोगोऽव्यापामश्च सत्त्वेऽमाख्येः प्रत्यक्षविधौ तेऽन्न विधिमतिषेधा इह। भावेति। पञ्चापि वस्त्वप
कौ. टी. चिनः स्यामशब्दस्याप्रत्येन न योगस्त्वथापि ज्ञानादिनायोगः संभावनास्येव मुक्ते वार्तिके स्यातिपदिके विशेष्यमादायानन्द
४३ नविधिः अहणावते स्यादिनिषेधाम इति भीष्मोदाहरणान्। उमित्यत्र अहणावजाभिसत्वेऽनुपलक्षणोपयितिभावः। ओ
मनुशब्दस्येति अत्र लोम्नोऽपत्येन योगाभावाल्लामथानि तद्विधिः ननु मत्वेन वा धन्त्वकयं परत्वमत अप्राहमसंख्यातिति
ननु पत्निमिति कौनत्वोपः अन्यासस्मात्पत्निमिति नकेत्वपि भावे वाक्ति उत्वादिस्यादिपरिहरन्तुणकमत अप्राहन त्रुमतेति। अप्रणेत्र
कीति। नवांतवीतिविभक्त्यापरत्वान्नत्वोपोऽदीर्घः। नहि षपतावत्वान्योन्यार्थकमतपरानेकः तत्तुमतीः पूर्वमेवाध्येत्यादिमत्य
वस्त्री करिण्यादेषात् अहृते त्वंतर्वीतिविभक्त्यापर त्वस्य सत्वे नमाथमरत्नगोत्वादन्त्रेमाध समाधिरेव मुक्त इति ध्येयं
रीअतीपेक्षुमादादेव नायमसवेति लिङ्गमत अप्राह पदे इति नरनुवादरूपसर्वत्रेतीति नत्वेननुत्पादीनामिनरएवादत्वा
त्वपंतिमति षेधो नस्त्राहरणमादपदइति। पदत्वर्थसामान्येति। तस्येत्यादिति सामान्येनविधानादिति भावः। नचैवं आद्युप राम.
रस्तुतेः परमणर्थविशेषलक्षणाइति वाच्यं सामान्यशब्देनैवात्र विशेषस्यापि संग्रहात् विशेषलक्षणात्वं चविशेषश ४३
ब्दनबोधितार्थकस्य त्वपदत्वमिति भावः। इत अत्वेति। दितिवतत्स्यातिप्रांतमयपस्नसमहयो रार्थ एवैषः ननुप्रत्ययांतरमिति भाष्या

र्थ इति भावः दिति शद्धून माध्ये दिति रघुपतत्क्षरणीयः एतेन देते याद्विते यो भगवतो नेष्टा विति मतीयतेः डीषं नाम्नामपि ति
न विशिष्टपरिभाषया स्वपरवेति भाति उत्साहृतमिति· पस्य गायत्र्यास्यो विशेषाः ननु रापास्योर्प विशेषेति पवीविमति
षेधेन कृत्वरीण्यप्रत्वाधकः स्यात् ग्रहनग्राहनचाजेति ग्रर्थं विशेषत्व क्षरणात्वं नुत्पक्ष्य त्वं च वाधेतिमिते नव अत
णः शेषमात्रौ विधानाराद्धं नाह्निंष्ठितो पमपि ने स्याह अत्र त्वमिति स्त्री पुंसाभ्यां नञ् नु स्वास्य च त्वात स्य स्य
योगं नत्वा भावो ऽत ग्राह नच कृते अरति मन्या हारेशयं स्या हारेस स्वदोषद् स्ये वक्ष्णरे संगतिशंक तेन नु च तिभ्रम
कृत· त्वोपादि न च वं सवर्णी दीर्घः स्यात ग्राह परस्वं चेति अपि मज्ञन इति· मवराध्याय मलिङ् इ मर्थः न स्वेधः तो
गोत्व तेन प्रकृतान् गो चाव्ययवादिति सत्वे माधेस्तु ठमे त न नापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति अपि विरिति शेषः भावे
ष्टमेवेतदिति न वगोत्रापत्यलिङ्गं पामनन स्ये शाढ़ रवादि ङ्कीन मज्ञायं न त्वेजालि क्षराङी वङीयः परस्यादिति स्वरे
विशेष इति गासंज्ञाति क्षरोपि अविमज्ञन स्येव गोत्रस्य यहणान अवतीयादे नुत हारेपेण जाति कार्यमिम देषान·
न च हपोल्व्यपोर्थ गौड्वे स्त्रीराङ्ग्यादेपि पोत्तु गापति· ममम विधौ न तं न विध्याभावेन नाद्शम योगस्येव दुत्वेम त्या
त्माध्ये तु भ्ववचनादिति· पस्येति· ओपेने वल्दि नुम्विधान सामर्थ्यादित्यर्थः मृत्यो श्चेति· परे नुष्टत म्य प्यमा नाना पाठ द्वैः

कै. टी.
४४

फलीभूतप्रतिषेधेन लोपो वलीयानस्त्वयमिति यदि मा भूत् ... न चाविशेषस्यापेन साधुत्वो के नु स्यादिति गत्वा साधुः नास्तीपी
तिस्त्रयेणाति प्रत्याहारग्रहणेन सामान्यतः स्वर्षं नीपस्य गलवत्त्वापनाद्वक्रसी मा भूदिति सिद्धे कस्यैदि नीत
विधानाद्वेत्याहुः नन्वकारस्यहि तन गागमस्यवाल्क नत्वपस्यति लोपेनस्य स्यानिवत्त्वादि नोपापायेति विकल्प
स्येदं हि प्रतिपत्तिनाघवाय वक्तव्यो जेस्तिह शागमस्याहस्त्वाद्वेत्याहुः ननु मामव नादित्युक्ते भीवेन जस्त्वद्वो
सिद्धौ परं तु नाम्यं त्वनलोपं भात्तो नस्मा नामत श्चाह ... ति· द्विगोर्लुगनपत्ये इति निरन्तोविधाश्रयी
तइति विग्रह इति भावः ननु स्त्रववद्वेति विमहेवि घ्वत्वपसधीनद्वस्थीसंयमपादर्थमेहे नश्चाह विधात्वपद्मस
ति· नन्वेवामदिवद्दान्तहि नार्थी हनुसन्दधिवि वद्गितिस्यादे ने श्चाह अ व्याविकेति· ननु पंचन दान्सनाहारद्विगो
स्त्वादि तद्गितलुक् स्यादेनश्चाह नदीमित्त्वेति सेत्वोप गीपादतीति नमस्ते सवपु स्यानु वादः श्रवश्रमन्वेतियोग
गविभागसिद्धत्वादिति भावः योगविभागामवे नु पूर्वोत्तरादित्वाद्वत्वं हानस्याकाग्देशः पत्तनामवदिनस्मेः फुल्त
पदस्यसमहपरत्वन्न मवाटगाण्वयाणामिति स्यस्यवान्त्याश्राद्विग्रहवाणामिति कत्वं संतानसमहः नन्वेवमादिद्विगुह
हवमिदेन फुल्लमेदात्कुत्वानोति उग्नमनश्चाह फुल्लसामान्यमेति एवं चविग्रहदेवार्थमेदद्वाह वदवेति नतोहवे गण.
४४

ति॰ ६ नु मनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां स्वप्यः ॥ मपद्द्वे इति विहितौ ॥ नन्वजादिग्रहणे हि रथ्र्द्रस्यच्चनस्येदमित्यधिकारविहितयतो
पि॰ नुष्क्रूपेन विधिलब्धहलौ इति स्वच्चरस्य भाष्यसंमतो न सिध्येदिति चेन्नाग्रजादिग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यस्योत्तरस्वच्चाद
चीत्तपत्कृष्यसंमतो न सिध्येदिति चेन्नाग्रजादिग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्यस्योत्तरस्वच्चादवीत्तपदशष्यवाक्यमेदेन
आरब्धेयं तेन हल्लादेरपि कस्यचिन्नुगितिनार्यपिणादेषात्माध्येहितुनिमित्तयद्भुति ॥ मयपुत्तरवर्गाति के ऽतिव्रि
मितादिति पं वमीद्दर्शनेनतान्निमित्तग्रहणमपि संवम्पंतमतत्पवाग्रेतन्निमित्तपदे समासविकृत्स्पर्शं कायस्मा
प्येपंवम्पंततं द्दर्श ननत्यापित्तस्वद्भुवौ हि सिद्धे तममिमेमकत्तिनार्थकयतत्सिद्धं तदत् ॥ षष्ठीसमासद्भुति ॥
वह्वीहेः सर्वस्यापिद्विगोर्विहितस्याद्धित्तनिमित्तत्वेनम्पंवकमालादगपिल्लुगापत्ते त्समित्तग्रहणवेयथ्यापत्ते
मेवमकत्ताऽनापत्तिश्चेति भावः ॥ निमित्तपदार्थमाहतत्देपोर्थं इति ॥ सद्भुतितद्धितद्भ्यर्थः सर्वस्यापूर्ववत्तादथोति
ष्ठीषासंमसमपद्भुमनुप्पन्नमतत्र्याहतद्धितहेतुकादिति ॥ केश्चतद्धिते निसमासारद्विगोपिस्यर्थः समारद्भुत्प्र
तद्धितार्थद्विगुर्वेति प्राहः ॥ समासार्द्धिगुमकृतिकतद्धितांतं वतद्धितार्थद्विगुमकृतिकतद्धितांते तसमासार्थं
मित्यर्थः ॥ तसमित्तित्तच्छावेत्तपादेद्विगुः ॥ पंचस्वपतेतव्याद्विगुनिमित्ततद्धितोगोस्यर्थः ॥ स्पात्सवाऽपकडस्मेत्याहतद्धित

स्येति: तस्माद्धि धीयमानत्वेनद्धिगोस्तद्धितनिमित्तत्वमिति भावः तन्त्रानेनयर्थाद्धितहूपितस्याविसंबंधस्यसत्वात्कथंत
द्धात्मोतस्त्रा हनिमित्तेति हेतेनरमप्याह योगोऽपर्वस्यचेति अत्र यमभ्युपपत्तो न्यायइति · अविकशब्देनविग्रह ११०· अ
कै.टी. विकशब्दात्तत्सस्यः तेनविग्रहस्येति तयोऽन्योपः । तद्धारे रागअविकद्धारेण अयमेव न्यायपक्षाद्धार्थ इति भावः अत्र यपस्य
४५ यप्यातयोस्र ध्याहार गौरवमतः यक्षान्तरमाह अथवेति · अत्रायमर्थः । अविशिष्टेतत्सरमवि क इति बतवोमध्येविका
रादिसमस्यः कथंनलौदेवमनुकोपनन्तु केवलाद्दितिन्यायपक्षेनेति · भाष्येविग्रहणविकशब्दाद्दुमतिरितिपरावरयोगेचे
तिस्वान्यायस्समयमांतेपदेनाविषयस्मरत्वेराह भाष्यकारे रेति · अयंहि भाष्यकारस्येव मयोगः तद्धव्रत्नमामालपा
नपरस्यंसकोऽपि त्वात्सर्वपदस्यरेफस्थानमदन्यायप: गोचेत्तु गन्धस्व गोत्वम ट्वेनपारिभाषिकंशास्त्रोप मेवद्रहारस्त
त्रस्येन क्षिप्रमेगपन्नासाहवर्यात् । पूर्वस्तेराणोवमस्यपत्कोऽसाशेः साधिंस्योयति · यस्कादिभ्य इति अत्रेनतद्ध
तोस्यस्याविसंवादः ततस्वैवहुबिरसु कृतेलस्यापेतास्म करणस्यत्वात् लक्षणेवेतितुनस्योपनोगिवसंज्ञा
या अत्रमानान् · भक्षिमानत्त्वेति भाष्याद्भुविशेषेः साहित्यतीयाज्जादिग्रमपेः साम्येयतोयत्वोपलीवनायैवरम रा:
करणोत्सर्वइति गोऽयमनुविधानज्ञानेवरुपेगोत्वेत्तुगवीति वेति दिलव्युकमनमत्राह अक्तिन्नचेति · यदित्वितिअत्रा ४५

गहीयमानो ये पर्यवृत्ति वक्षिते गोचरस्यात्तदुक्तं हन्तारो तनेति सरूपार्थः पदपञ्जादि प्रसपमात्र स्थनात्तदुर्गप्रसि जकतानयापित
द्विशेषकस्याली मिहगमीनामिति मरत इति इ पावेशोऽस्तेन तस्मिन्परत इत्यर्थः एत नैविषपसमस्ते न दोषद्वयमिश्रुति
तेन तदाहश्वानिपक्षे इति तत्पक्षे साक्षात्सौवीपर्यसंभवात् ग्राहकतोति प्रत्यद्विजतिः सोवीपर्यासंभवात् विषयसम
स्पेवेस्याशयः । इदमार्थधात्तुक इति सचेद्धितो येस्याद्दने तुगागीमस्यादिवारस्यानतातार्थ्यवकाशतमनुपपन्न
मत आह परदेतिप्रत्येतरंगः पूर्वकालप्रामिक इत्यर्थः तुक्कोपि स्यमेक्षस्यान्तरंगान्यापार्थसापेक्षादन्तुगमशास्त्रस्य तनेत्स्य
संस्कारापेक्षत्वात् न केवलं इष्यसैव किं तु तुक्कोपोऽस्येत्यर्थः भावाभिप्रायादिवेतिप्रत्यये परत्वे यर्थः तन्निमित्तातन्निमित्तिपक्ष
वादोऽवलवान् यथा तन्निमित्त जमपीत्यर्थः तदाह भाष्ये पूर्वहीति अपवादशास्त्रस्य हि उत्सर्गसंस्कारकत्वान्नोत्सर्गस्य
गैरागस्यतत्त्वसंस्कारं तत्र लौकिकवत्स्व कोज्ञानीतदृत्यर्थः द्वितीये तु पवापविषयापरस्परिता उत्सर्गस्य तत्त्वस्कं
स्कारकतानतः प्रागेवेत्यपवादप्रवृत्तेः केवलस्वविषये उपविधायोन्यायः एवं च तुकाऽनुविषयपर्यालोचनात्पूर्वं [illegible] इत्या
शयः एवं भाष्येऽप्यपलंदनस्य वृद्धेर्वचनं तस्य [illegible] ज्ञापयतीतरस[illegible] नाविनत्यर्थः तदेवाह परस्तादिति वहुवचनान्तं तो

त्रमत्वयोरमित्यर्थः प्रतिपदेति । तस्य च प्रत्युत्तित्यपि यो ध्यं न तु ओ केषामिति प्रकरणमन्त्राह स्थलेति । प्रत्यर्थं निरसं

कै. टी. सं ज्ञा तस्य हि त्वे कत्वयोः सतोरित्यर्थः । तस्य लिङ्गमाह कृयोरिति भाष्ये वर्णग्रहणा त्सत्वीति प्रत्ययलक्षणस्य त्रस्य प्र

५६ त्ययस्यासाधारणो हृस्वं य त्राश्रीयते न देवकार्यं तस्य प्रत्योये भवतीति यमार्थ त्वेदं ६ तिन्नहीन कन्यादित्वा भोवेपि बहु

वचने साधयति यद्धे कशेष इति रीत्या धान्या मावादिरं विस्पष्टिस्यपास्तं पूर्वं तन्त्वे पादाहय हेतु वै ति विधि प्रक्षा मिन्या

ये रो हुं वर्णाश्रय इति तु वर्णाश्रयाभावस्य विषय कमिति भावः । विषयस्य समीपक्षो विषयस्य प्रत्यक्ष सोन न तद्धि षयता म स्थानस्या

ति देशो भवत्येव न त्वनुमतेन्निषेधस्य तां गत्तं सप्त देशपक्षे त्वाभावादिति भावः । न च विशेषेण तु न वर्तुमेन गतीरस्थाप्य

व व्याप्तिः स्थानिवद्भावीये परे इत्यर्थे स्यार्थ प्रत्ययलक्षणमन्तस्य स्थानिवद्भावविषयता पतिरतेशास्माहि

धातीय इति नास्ति भवतीपार्थे विवृछित्यर्थे इति भावः । हलादयस्तु येति । प्रत्यवायस्य विषयपरिहारे रोनस्तरीवहते

दिति भावः । भाष्ये पद विशेषे रोति । प्रत्ययलक्षणमस्त्रे विधि विक्षस्याप्रत्ययलक्षणमिदं त्रस्वित्रिप्रत्यार्थ विवक्षायां गो

त्वबहुत्वार्थं कस्मान्तु कपित्वबहुत्वे वर्तमानस्य लोपो भवः पुनरन्तु गिति तेनातिरिक्त माह्वि प्रतीपार्थे विषयस्य राम.

सत्त्वादिति भाव । तुगिधौ बहुत्वे गोत्रार्थगतनस्यार्थगतेर्गौमे नाग्रह इति तान्न पर्यन्तु गोत्रबहुत्वे विधीयमानो प्रत्ययो ५६

ध्येति तु कृ कथं युववहुते ऽ नष्ट्राहत्तु गिधाविधिति गो वमसपमा वमिति गाव द्र । मस्म तु गाक्षि समसमये मै गान्वपा
ज्ञो ते ऽ ज्ञो ऽ नुमवति तत्ं ते चे यह तु त्वे द्र सर्थ इति भाव · अन्यथा शिक्षमा शमिति न्या ये नाज्ञं तस्य पुववहु त्वे इति नोऽस्द्
तिन ऽ तुकः प्राप्तिः स्यादिति वेधो यथा मार्थीति · न तु यथ मोस न्व स्यात तेन पन्वार्थी मन्स पवङ्स कज्ञ व्यार्थी वनीमात
स्ये वा तु गितिभावः तु गिष्यत इति · सत्तुम पयमस्ये सन्तु मसमानेऽ तु का बाधान्नमामो तिमयम स्ये स्ये ऽ कोऽतु नान्तुकः
प्राप्ति स्य हा हः अनेनेति सत त्वमे गनिध र्थी मेव तु कहि तीय मर्थ्यनु पसंज्ञां तस्यापित वमयम स्ये स्य स्याभाव
तः प्रवे ह्नितिति वासि पूर्वस्य पानां मेघुनि केति ऽ दहुमेर मै घुनिक पोगितिवृत्ति ति भावः निपमार्थत्व सुवमाद पनि
गमो दिति अन्यथा नेनेवात्तु किलिहु गगीमागीविकाशब्दस्यापि पूर्वनादि पुमाडो ऽ मर्थः स्यादिति भावः माप्ये ऽ नमि
तिवृत्तिति भावः ।। नियमार्थ स्वसुवमाद पनित गमो दिति अन्यथा नेनेवात्तु किलिहु गगीमागीवि काशब्दस्यापि पूर्वनादि
पुमाडो ऽ मर्थः स्यादिति भावः माप्ये ऽ नमिनिति सवे वपज्ञो ऽ ष्येस नेनेवलिङ्गिति भावः तत्र शंकते न नु वैमा
दिकाशब्दस्य इनी संनिनस्त्र पमस्ये तिनवराधाप वलिङ्ग पमस्ये समर्थः स्त्री मस्मा भागमिति । सत्रे स्तु वमे वगपो तेः
घ्येवैहो वे दाववर्ष पमा मो मी तिस्त्रे चेन स्य गोवउवस सुहप गानवहु त्वे वनेनाद स्वसो वहु षिम स्वै तुन हो प · नास

कै.टि. मुख्यगुणयोर्बहुत्वे योर्वर्जनात् द्वन्द्वमिमानः। उत्तरं तु गोत्वबहुत्वे मात्र स्यात्तु काणादयो यन्तु ल्क बहुत्वमेव न तु भवसस्य
प्रत्यक्षसमकक्ष्यतया शब्दुपाधानमद्र्ति बहुत्वं नास्तीति सर्वव्यवहत्वं नास्तीत्यर्थः। त्वन्मत स्वत्वं यदि तवार्त्तिकैस्त्र सेवा
४७ र्त्तिके मन्यावधे तेषामावश्यकत्वाभिप्रायगोत्वं वेति स्वपक्षस्येदमिति तस्येदमित्यादिवार्त्तिकविरुद्धमेवत्
र्षिवादिवादद्दत्याति मुखं स्वापकाद्गौवद्रूपयादिति द्गौवद्रूपवत्वादिबोधकादि त्वमतस्यं नामस्त्वार्थोदि
त्नीयः। कृत्यादिमे वतिसभ्ववतंस इत्यर्थः। यदि तु स्वपक्षार्थकस्य स्वापकाशब्दस्य तदर्थकमतस्यवयावरमतके
नेत्यैति वार्त्तिके स्वापकादि स्वत्ववतस्यतस्य रत्वावश्यकं स्वो स्वापकाशब्दस्य तदर्थकमतस्यपरतावरमतके नेत्यै
तिवार्त्तिके स्वापकादि स्वत्ववतस्य तस्य रत्वावश्यकं त्वात् स्वत्ववतस्यपदस्य वमोत्व संज्ञा वत्वसंज्ञा वाच्यकपदोक
प्यावस्थाने वार्त्तिकस्य स्वत्वस्य समानार्थकत्वेनापि स्वापकस्यं वेति वाशब्दात् संगतिः। उद्देश्यतानन्तरे गावाप्युक्तन्यादि कस्य
बोधनात् स्यात्सिद्धिकत्येतु स्वापकसंगोत्वमिति वेति वदेत्। तथा यथा पद्यस्यबोधकः। स्वस्व परमप्रकृतेरेव मवाप्ति
तिस्वत्वं च गोत्वत्वसम्बन्धादिना बोधविधयता शं कामपि तः। स्वापसोवागोत्वमिति वार्त्तिकपाठे जीवगोतिसत्वेमा
योक्तवित्सुत्व के इत्यन्ते सदुक्तरः। स्वापसां नानां स्त्रीसमपारेवदते। गोत्वेत्सुगवी यादो कृतिस्तुगिरा यादो वग

राम. ४७

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कै. टी. ४९ वतस्यैव। यथा गोत्रेत्तुगिति सूत्रेऽजरसत्र स्य पुत्रस्य हविर्यत्न शास्त्री। यस्यैव यत्र हरणं स्त्र तस्य तत्रैव वा समस्मिन्निति सूत्रमा
भ्ये गोत्रपुत्रसंज्ञयोः समावेशे सति द्विविधे पक्षे तेनेदं मा भ्ये त्रवानेतो के इति। अथं नेतरस्य तस्य स्या पुत्रस्य तु क्षमा मिदं भन्नास्ति
नि गृह्य सूत्रे स्यार्थ इति के वितन इदमे व पुत्रे। अथ तस्य य तजातोऽग्नेस्तत्रैव लौकिके गोत्र स्य हरणमा भ्ये उक्तं गृहत्र संज्ञैः तन्नस्य
त्रेस्य भाष्यकार स्येनाभिनोगोत्रा व यवादिति सत्र स्या मा भ्ये गोत्र अत्रैव समासत्र गोत्रे लौकिके अस्मिन्नित्यमर्थेना
नि तक्ष गोत्रे वैव मेवानुपर्जनादिति सूत्रे कुतोऽयं गोत्रधा रीपुत्र त्वारोपे गत्ट्रतोम तु व्यञ्जतिसमे। ताद्य हरणं त्वोनित्ति
ओ क्षेत्रे निसत्रे क्षेत्रिसत्रेव वंशवन्मादि सत्रे स्तु कुमाल वगर्दे जनपदगर्वा तत्रेत्यादि स्वाधिकारस्य स्य वर्णानेगो
त्रो क्षेत्रि सूत्रेण तु जातो भा भ्ये कारणं तु जत्ट्रत शे वेसो व सत्र तत्राधिकारे तु पुत्र त्वानं ऋतेन सो त्रयम् स्य वन रहवं। नद
र्थक त्वं वारिण नया सत्त्वं वेनमादिति यत्र त्वेवोति स्मृत्यानडादिपुंसः नकुशलं कं वेति। या तनगो त्रेपूर्वे व स्यानः। निपा
तनात्कि नपिभवनी सर्थः। तत्र विशेषेणा या यनेक एवं कृत्स्नादिष्यो गोत्र इत्यत्र शास्त्री। पगोत्र स्य हरणमिस्मन्नग्राह
गोत्रम सपे निगोत्राधिकार विहित मय सचानुवादेनेत्यर्थः। तत्र गोत्र इति स्वर्णं तदिति भावः। तदेव वेति शास्त्री यं गोत्र
मित्यर्थः। तत्र इव त्वाना कौन सो त्रयम् स्य पनस्य हवं। ननिति। पनीतोविशेषे नित्यात्र यदिति भावः। एतच्छत्रस्य पद ५१

विचारे भाषो ऽवस्तुत्वं ननु कथं पुनरशेषविकल्पः शेषिकं वा वेदेति भाषो ननस्मे दमितस्य यस्ये पीतिवरनः एवं पस्तत्वसे
दमितस्य पस्ये सिद्धभावानपर्वं पक्षस्यापि नननातत्तस्मात्तनी पस्योभयोनुपपत्तुम्हाविकाशेकाग्रन एवोप्स
र्गः शेषएवात्ताविनितिसमाधिन्वाधकत्वाभावदाहरणो एकस्मच्छसे गेपादानाद्धवचनमनुपपन्नमनग्राहज्ञा
नाविनिः सपीनवाद्यत्वामि भापेलोतिवन्तुपुरुकं जातोवद्व वचनस्य भाषे पगमसख्यानानः मिन्नार्थत्वादिति न
हिग्राह्यत्वनेऽप्योभोक्तुं द्विधिदेपन्ने कौदिन्मांपत्तेत्वेत्वानायेन्मवचावाधवाधकभावोत्सीतिभावः एवं वस्तुत्वं गोःशेष
एवेसनुपपन्नमनग्राहपदेतिभाषोऽस्वर्गद्व स्मृतिसमकृतविशेषालंबङ्गत्वमात्रेणागोधाः स्मासाम्प्रसंबद्ध
दृतित्वमप्रकृतिविशेषातिरिक्तप्रकृतिसंवद्धदसर्पमात्वाशंकामांत्वमासिरेवगाधद्वपेवोजनरंदयाम्भनस्मात्मव
पंक्षोपपादनपर्वकं वाधकत्वाभावशंकापाश्रुपीरस्मारं व्यास्यातेवतथैगोपाध्यायेः अप्रमाप्येऽस्वर्गद्वतितिभा
वः। ननु पोगविभागे पस्येघुस्मामासावाधावाऽकं कथं ऽनरितिमप्रोनुपपन्नोऽनग्राहमकृतिसामान्यादिति न
तु नस्यग्रहणमव्यनञ्जितमाघर्पमनग्राहएकदेशेनेतिगतिविशेषदृपस्यायारो हगसमकथंशब्दविषयत्वमन

कै. टी. ५०

आहतत्रैवेति । कामचारोऽस्तीति । एवं कीर्त्तिदेशे स्त्रीपुंसयोर्नस्यादिति बोध्यं । यद्यपि नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषेणाप्येत
त्सिध्यति तथापि वाग्रहणं वमेव समाधिं वक्तुं तत्राह तक्षत्रस्येति । एतेन नपुंसकस्यार्थस्यापायेन योगासंभवइत्यपास्तं तद्धि
तार्थोतिभाष्ये । तत्र त्वं धायपमतिसर्वथैवापायइति सत्त्वार्थ्यादेवमुक्तं यद्वा तद्धितमयोऽजननक्तीति दीशेइत्यर्थः सर्वत्रैवोत्ती
भावइत्यादावपि । कृवित्संख्येति । लिंगान्तु सर्वत्राविवक्षितमेवा संख्यानुलक्ष्यानुसारात्कापि विवक्षितेत्यविलोप
र्थः । विधेयविषये संख्याविवक्षोदाहृतैः सुविनातेक्षद्रादिति । अप्रमाणमयीनस्याविधिमिति बोधयमात्रज्ञानकमित्यर्थइति
भावः । सामान्यवाचिनस्तछब्दादेवतन्नयः उपक्षिप्तत्वादिति भावः । सामान्यवचित्वं वपरीक्षत्वेन संकल्पपरीक्षप
क्तिबोधकत्वं विशेषणानामेवेति । यथातत्किनितितिदिष्टे तत्स्यादित्युक्तरसेऽस्यादेः ॥ ननु गौरनर्थं धइत्यादावाहता
वस्तेनवाद्योपलक्षणात्वेऽपि पलक्षणात्वेऽपि समासाभावेन आह अपवादमिति । तेनेति विशेषणविशेष्यभावापन्ना
दिति । फलाभावात्तेऽपि बोध्य ननु चैवं सामान्यवाचिनः समयोगस्यादिवेत्यत आह एकदावितिन्यस्तात्छन्दः । परीक्षत्वेन
पक्तिविशेषं वक्तुं बुद्धिस्थं यदारणाद्बोधयतितदेत्यर्थः । नासापन्नौ सहतौनीतिहृद्गताद्दृष्टौ वां हद्भादिति किंत । एवमेव
त्वेरा: पीस्ताइस्यनायासेसमयोवीक्ष्यः । उपजितत्वेनेति भाष्ये तत्र यथा उत्स्त्रिंगादेवोत्पत्तिस्त्वादिनानयासकनेनंदस

रा. ५०

केवास्यस्ववोत्पत्तिः स्यादिति न वोध्यं तेकिं तु नपुंसकत्ववैशिष्ट्येन वस्तुपीपत्साभिधानं स्यान्न तु पुंस्त्वादिवैशिष्ट्ये
ष्टेनापीति वोध्यं तथ्यमर्थः अपत्यं नपुंसकमित्यपुंसकं तस्यैव वशं गतं तेनाभिधानेऽस्त्रिया नरपोगाद्द तत्राह अपप्स
शब्देति अन्तर्ज्ञनशब्दस्यापि स्वपुंल्लिंगत्वात्स्मज्जनः सर्वलिंगत्वेऽपि सामान्यमाह सर्वलिंगे तोति तिः मज्जन दूत्यर्थे स्व
त्रिविस्तिन्तः सत्वे तेषु स्याध्यावाहितिभावः ननेक स्यार्थस्यानन्तज्ञ छत्रमति पापस्यैकस्यैव लिंगं लोके दृष्टं मापद्
ति कथं सर्वलिंगत्वमतत्राह माष्यस्य गार्थ्ये त्रितस्य कस्मिन्नर्थे पीत्यर्थः तथा वृक्षे स्वकर्कशइति स्त्रियाम् पामिति सत्वेति
रूपितमेतान्यकं मुतिकस्यापत्यदर्शनाय माष्येऽवपवान्स त्वा चेतिमत्रावक्षि स्वार्थिक स्येतिमित्यावयवत्वेपि
मिलाशाह त्वमेवेति त्रिगुणर्थत्वे तितमतत्राह अंसंतति पर्तिं विरद्वपवान्ना नविस्ता म्या भावे दृत्यर्थः स्को
त्रेः स्कशाद्येपतिति स्कैमन्यं तेस्कः पार्थीधनुं षानामांतवद्कः स्मिन्नथेकपीरके स्वमारगालभैकद्
गिति कमेरोमहद्रगानिग्रसंभवादिति इष्टानुरगासंभगादित्यर्थः स्व त्वहयेगो वायनिकृष्णोगेवदूति वः स
योज्ञनतावहित्रि मयोज्ञनक्वाकोनवंदेषोकेरवसरदृतिमयथवंतसमितिपारपत्तीत्यर्थः नतुमाष्येउत्सारपितोत्सा

51

गी.टी. इति तेषु कर्मसु वीप्सार्थप्रतिशब्दाद्वितीया न तु केवलं वृक्षं प्रति सिद्धमिति शब्दादिति तस्मात् इति तारं तक्षी कस्मात्प्रयोगस्य कुत्र
रादि इत्यर्थः। भाष्यकारेणापि तात्रिकं सामान्यविवक्षयेति इत्योपि तु मेव क्त्यो कमिति भावः। कर्मत्वेनैवेति। किंतु शेषत्वेने
५२ इत्यर्थः। तथा सत्युभयत्र सामान्यविवक्षितिप्रसक्तौ द्विषष्ठान स्यादिति भावः। प्रतिशब्दयोगविवक्षायामिति प्रतिशब्दयोगे
लक्षणलक्षणाभावसंबंधविवक्षायामित्यर्थः। अन्यथा कर्मत्वेन विवक्षायां न तु तस्य वृत्तिवक्ष्यति नत्वादिति हेतुकथ
नमुखेनोक्तो विवक्षायामेव वृक्षत्वादेन तु अत्र हस्तवर्णीति। अयमान्तः सम्मतीमादौ कर्मत्वादिनीयायाः पादिमाषिके
कुवचनस्यानन्वयादशहस्य तु योनिः नन्वेकत्वगौत्वे एकसेव मनस्य पस्यामसंगात्रिपमानुपपत्तिरत आह एतास्य वेशुधे रितः
निपोत्रपदेनोत्रसमुदायपदमितिविवक्षुं कोन वृक्षस्यादपिनु पसेन संबंधस्य मतिहृतपाकिंमतेनेनात आह एकाग्रवी। गोऽऽ
णमिति। अपगनने हेतु तत्पुरुषो गोवादित्यर्थः। तत्रैव स्वार्थ मात्रत्वं तदीकमिति। अत्रैनदेवे मिमतेमपोऽत्रेतेनमतेन
नलिङ्गेक्षत्रसमुत्तमाव्यादि स्वत्वः कन्यांतान्यति शेष इतिभावः। नापस्यादिति अपुनमेवमनस्य पांतानेन सर्थः। राम.
नेनगोत्रमनस्य पस्यवेति। गोत्रसामान्येएकएव मनस्य पदप्रत्यके तत्रैव नानेक इति वचनव्याघेदिति भावः। नन्तु गोत्रे पदप ५२
स्वलक्षणसामान्य समतद्वेपेक्षेतिपमेनाध्वंदेव इत्यत्र चेतन अपत्येति। तिपमाषेमिति। ननु परमप्रकृतेन स्त्रीपादवस्येति

धर्म्यमिति भावः ननु विधर्म्यत्वे संभवति कथं नियमार्थत्वमिति चेत्तत्संप्रदायानुपालनेनैव सुज्ञैः यतो यस्मात् वृद्धा
नुष्ठानपरम्परया प्राप्तादेवं चेति । ननु प्रयोगः तत्प्रतीयते न संबन्धः किं त्वौपनायनस्यैवेति भावः । प्राग्वदन्तं भवानुत्क्रमेणे
ति । तत्र च वः प्रयोगाप्तादौ पनयनादेरेव । एवं च तत्प्रतीयेऽप्यौपनायनविधिरिति स्यादेवेति भावः । यथा ज्ञातौ पनयनस्य हार्दीयमा
पूर्वकमितीति । सर्वविशेषेति । नागादिप्रयोगप्रतिप्रसादविशेषसत्त्वविधायकप्रतिपन्नधर्मीति सर्पः । परस्परमेव नियत
वैनायकस्य प्रयोगारहितं तत्र यत्ने । विधर्म्यमिति । एकशेषः प्रथमप्रवाचीनप्रथमः प्रकृतिभूतः शङ्खोगोत्रेषु सप्रयुक्ता
द्यपनीयस्य चेत्यर्थ इति भावः । नन्वेवमेव प्रयोगोपि यद्वचनेन विनाप्यविधानतो न न्याहस्तासान्तमंवेषु तत्विति । वस्तुमात्रते
निषेधतिवानहीनितेऽसमाप्तिरिति । एतयोः पर्वप्रयोगयोर्यत्र पदित्प्रयासावयवः प्रतिवातहीनतेऽसामासिरिति न स्वव्यपदिशहीनप
यात्नस्य प्रयोगानतिमात्रत्वे तत्रः । नवुतिन तेन तेन प्रयोगान्तर विधाने पितृप्रमेहमात्रात्तु समप्यतदेवत्रितीयापाद्यपसंक्रम
नीतिर्हस्तमुद्रायामेदस्नाधक्रमप्रयोगान्तरमावान्ते पंचदशपञ्चपञ्चानदितिसमासान्त्यानामिश्राप्रेसमाहितिनव्येतितनीयहोष
परिहारप्रकारन्याहस्तार्थप्रमाणं तेवेति तयोर्भेदविवक्षा च नमिधानाभ्योजितानाविधेयागाविशिष्टिपिस्यादिति । भेदविवक्षायां
यत्रैवैतिहितप्रियप्रमेदो पवावादविशेष्णमपिप्रमासोतीत्यर्थः । वत्स्य तत्प्रवीनस्य देयस्यद्यस्यात्मिन त्वादितिभावः । ननु वार्ति

52

तै. टी. के ल्पिपं चेति सामान्योक्तेर्भो भो ल्पिपं प्रुव सामिति विशेषक अनंतित्वी अमन न ग्राह न व्यानं न देति ग्र नं न सपम स्ते क
त्वान न्त्वाज्ञिपमन सता भाव: गोत्र ल्पिपं ते ओगो त्र इति नि मना न द भाव इ सर्वः । न न्व नं न रस्ते ति मा पे ना ल्पि पामि
५२ तिगो आष्टु नो मस्ते व नि षे ध इति मा ष्ये ए को गो त्र इ स्व मिधा न म उक्त म न ग्राह स व सं स्व पे ति न शः हा इ ति जो व ति ति
स त्र न्तु र व धा र सा र्थः ए वै व न गो त्र मि स्व र्थ इति मा वः न न्वि स्व पि इ तो म न ष्ये ति इ ति बि श्रो प ण की मा स्या वि के ति सि ध
ति स्व रे व ना ल्पि वि शे षो सं ता न इ ति पि इ ते ता न इ ति बि ते स्ये न ग्रा ह इ तो म न ष्ये ति स्व न इ तं ना रि ति उ वा प स वा व
का र स्या दि तं ता दि स र्थः न न्वा त्वा स्व र्थ मु प सं स्व्या न म स्ते वे न ग्रा ह ए न वे ति रे कां त र मा ह गो त्र ल क्ष ण मा इ ति
स वं व न दे पे क्षा पा म वि न हो ष इ स र्थः पो आ मे वे ति स व न स्ता म ध्या ह ते गा गी दि स्यो म व स ज्ञा दिः स्त्री ते पी
आ मे व स्या दे वं व न न स्ता व का शो प मि स र्थः स्व व का शा न्त र म प्या ह स्व जी व इ प पा ष्यां वे ति पी त्र म म स प म स ता पा
न जी व इ प पा पा न न स्व वृ ति त्र म ता पां ल्पि पा मि स र्थः जी व इ प पा पां ति ति ति उ व स ज्ञा पा गो त्र सं ज्ञा पा वा धा दि ति भा वः
सि ध ति न ल्पि पं पु व सं ज्ञा पा स्व भा वा त स्ये वा न इ ति ता स्यं ए मा मा स ल क्ष णः इ ता दि बि रो धा दि ति पि तु रे वा प मा मि
ति प क्ष स प क्षि प्या न वै व र्ते ष म नि धा प न स्ये व स्थो प्या ह न इ स र्थः स्व न न रो क मे वे ति ल्पि पां ति नि प म इ पा म ह न र ने क म राम. ५२

स्यपमसंगहृपानियमः गोमलक्ष्मणाश्च पदार्थादिर्दिति च उक्तः समर्थमितस्यर्थः वाचकत्वमिति । स्वामाद्येनो जेर्थ्यैव स्मभि
मे नार्त्प्यर्थाद्यर्थानितिरुक्तः यन पावाधोक्तिवी कृथलं मक्ष नेवमिपमे नक्लिप्याः गो अमनस्य वेनाधिधकं नमामीनीत्येवंहृपस्य
यक्तुर्विवक्षितानिपमशदार्थस्पष्टकीगोचेगी माय तिङ्गतिनियमशास्त्रामामिति त्सस्याकृरसीनहेबोन्हवनेक्षियन
द्रस्यर्थः विधर्यमिति उपमुशावाग्नीपाद्ववलेमेनपामामेरेकोगो यद्गतिविधेयर्थ्पवंगोचं नासंवनाहेष्वनेवि
ष्पार्थपंरंस्पत्वंक्लि स्तुयन द्रतितियमस्येवामावानुल्लिंपानियुमीनप्रामोनीतिक्लि सुधनद्रतिभावः ननुप्रकृहिवि
धिपत्स्यवाक्षीपतामतनप्राहमायपमालेति । अपदेतेबक्ल स्थितपवगोवलत्वगितादिदेतेबद्धक्लि नपवेमव्यपः
द्रपनी वाकत्यलमिति स्वाभिमापमकाशानद्वारेस्यर्थः ननुस्मादित्राद्वितीयेबसाभिधानसंभवाद्दृगोनवि
बपेसीतित्र्यपमेवानेतिनतनियमशास्त्रामाक्षित्य पद्गतिभावः नियमपर्वकमिति । नियमीपिवात्यित्यनिम
मिधानेवे स्यर्थः साधोऽभिधानं नमामीति द्रमस्यनपोः प्राकृत्यपोनिपमलपवंकं गोनविहितपवाऽभिधाने
नंनमामेनीस्यर्थः अनपोर्विधित्वेपिगोचसंज्ञापावाधारमिधानामामिदितिभावः तथाणापिमक्ष
तिकथकापिल्लिपापवनाम अभि वानेनमासोतिनराद्रमामेगोवायमि वाक्षिपमसपोवि धीयनेद्रतिनियमस्य

[illegible]

कै. प्र. ५४

मिति। न्यायनद्विति सावयवात्केपाशङ्केनेति। उभयार नक्रियाधीनं पतनाजनकतं न्ययन्नतं सत्येव। अयमस्य समुदायस्यैव। कवि
त गोचेलुगचौ स्याद्धेयग्रचाहुः व्याख्याकृद्येपिगोत्रशब्देनापत्यगोत्रसमुदायोलक्ष्यन्त इति एवं दृष्टसेवप्रधानिप्रितं माध्येऽप
त्यप्रत्ययमं सर्वमनुपत्यवादिविरुद्धमपत्यं समीक्षितमिति वोक्तं अत्र एवकैपठोपिव द्युतिमरमप्रसक्तेरिवेतिकिंचेवं
सति गोत्रसमुदायेनैकमपत्यगारागोपितजीयेवाद्ये प्रत्यपठ्येनतिगारितं स्यादद्रुतिवोध्यानन्नुमतम स्फोतेरमात्
गविधयेनेवस्यारप्रत्ययेनानुनियमात्यमितिवेत्याविधि तेन कथ न्यायेव प्रत्ययोपपत्तेः गोत्रेद्रुस्त्रमेव मध्यमादिमनुद
स्योपगवादिभ्योनादिविधानेन तादिशक्तिक्ङिः। एके न हरासा। अथ्यान्निपमैनैकाभ्यनुक्तागृह्यपरमम स्फनेविधिरपि
परं मत्यपत्यापत्यवत्सवं ध्रुमवतातेद्रुमनुमीयते इति नदोषद्रुतिदिक्नुतदुपोगविभागेन लिङ्गिपांगुवत्वातिषेधात गोत्र
मत्यपांतनार्थितावेतद्ववस्याः लिङ्गिपात्रमिधानमविष्यतीमतनश्राहपदिनानिमादिवयपीत्यर्थः। निषेधोनभवतीति
पोगविभागस्यानर्थ्यारलिङ्गिपामित्येवद्रुतिभावः। नामायोतीति। एवं संज्ञपागोत्रसंज्ञापावाधादिति भावः। पञ्चमा राम.
दितिकिं तद्रुग्नेवस्यादिस्यर्थः उपलक्षणं नत्वेहेतुत्वार्थ्योस्येति। मनयार्थः दृतुर्यनेन्वरार्थदृङ् एऽसोनम पुपसङ्गेनमनश्रा ५४
हश्रयवादस्येतितस्मादराशवेति किंचानदंतदिशेषरातेनदंतानस्यापिविशेषणापत्तावनुपसर्जनाधिकारोपेयपप्याप्रेति।

त्मियामितस्मात विशेषणात्वे नाप्यत्र परिहारः स्तु करत्वमिति वेतन ध्यौपगवीस्यत्र तु सं वस्थ मानादोषात् तं उवत्वमतिषे
धामाप्ति रूपात्स्तुश्च नतिरूपित्व मितिं काशक्तिने स्यादित्ति स्तुत्मुक्ति रापिशात्वेर श्रुपत्वस्यं रांतराशपा नमित्ज पवैप
स्पिणो नैव दोष इत्युक्तिः सिद्धं नीरवाशपत्मप्रका शेपेवदो मीतदेशानं तिरस्पतीति भावः जातिरूपामावादिः दित्तिज्ञा
नित्यामावादित्यर्थः प्रवसंज्ञापाणो त्रसंता पावाधादिति भावः पदातिनित्यत्र तस्य कुंनीसम नत्तराध स्येजातित्वस्य
गोऽजीषि तित्यत्र तु प्रसज्जेनादि ति सत्र स्येमाषं संगछते पदा त्विति तु नार्हृचिवोधिताऽत्र त्वस्याष्पविरोध रूपात्स्मात
स तत्व ध्यानकं तदत्वामावे इति भाष्या वेजातित्वस्य गोत्रे शात्वीपमे वात तरवा पत्रमिति तिनोक्तेः कुनीसादे दृ
गापति वदेत्र त्यारोपो माध्वमामा स्वधारणा श्रुतित्तु नगोत्र त्वात्स तत्र ना सं ज्ञाति विधाना तु तु कापत्नीसत्र ञीवृत्तित्वं
ते जातित्वादित्तोम तु षोमेवे स्यादृश्यगोत्व कातिपद त्व स्पत्मिपात्तुगिम ने नेति भावः एवं स्यात्व मतिषेध इति गोत्व स्याप
तो श्वापत्वे नैव वोधात्समा नाधामा श्च गोमाषि शब्दे त्वमिति वीहा वीह्यः नत्वप्लिपामितितिवेधः स स्पपत्नेव स्यात
न तु पुंवत्स्या माधान्यादत्स्य हृत्यप्लिपामिति तिकोमावेति ः पत्र पुंवशाहल त्वात्त्वि पामित्युपतिष्ठतः इत्यर्थः ॥ एव
हिते नापि संवंधा पपरि माषा त्वत्ते ः ननु त्विपांपुंवत्या माबाप वीत्व गमन तस्माद्धव स्त्रीपार इति ः पस्तदपोकीति ः सत्र

न्यासेनतु उन्मादपिनर्थवमसमुत्तेजनैनयोः परिहारः विधित्वं समवेतनियमानुपपत्तेश्च यमादिस्मनुवत्सैवविधौसिद्धेः समयहरणासा
प्र.टी. मर्थ्यान्निवमद्रुमपिनवृत्ते नस्यस्य चेप्रथमसोचादितादिमर्थकत्वात्स्मिवनियमत्वेपदं पदार्थं विधेयस्यपविधिमनुपपत्तेः
५५ नचसोपितेनैतानुमीयते एवंविधस्यपवननस्याधारस्यान्यत्रव्याप्यद्दृष्टत्वादिति समुदायलक्षणापानचनसामर्थि·
श्रुतेर्पिनियमासंभवः एवमुक्तिमनमतोऽनेकसमस्यापासलिः अपमनिश्चयस्यर्पोदनामवैचाविविद्विरिति भावः श्रुतेरि
धेरुत्कत्वाभावमाशंकतेनन्विति· अपूर्वतदित्निकएकोऽयवति पोवादरमप्रकृतेर्धीवानेनरादिमनेनानियमउत्सर्ग
मादिहुतपस्यप्रानाग्निवेधोवनत्स्वद्रमगत एवापमर्थाइतिभावः नापमादिति अपमसंवेधिमनस्यपम्प्रापमत्वे
नादिमर्थः कुलस्पस्यदेशोऽहनवः स्वयुतिनशदेनत्वापस्यानाप्रवहारहेनवः ग्रादितुरुषाः नगोरवद्रमर्थः सत्ता
निषेधम्यमंत्रारपतिमनस्यपप्रतिलिप्तवर्तनद्रमनेनसमस्यपानुपपत्तिः कथंलप्येतनमस्राद्वपरार्थेति संज्ञा काप्यहना
कर्ते व्यमितिमस्योपपादनाय जातिर्न्वनीतद्रमाप्ये पदमितिबोध्यं· संज्ञाकाप्यहनाम्नमातबद्धेमाथ्येवनावाविनिव
तुजनसज्जनकपोत्सोतिसाम्येप्पपमविशेषमतिपमर्थंश्च मपः स्यात्तत्राह अपूपम्पविशेषेति· निरधारसतिन
नाहितंस्तहानांसंस्थोपात्तोपिसंस्थोपविशेषापेक्षपासाम र्थ्यमाष्योसेस्थेयमितानस्यसंस्थेपविशेषमितिमर्थइ राम. ५५

इति तत्वं। पूर्वप्रकृतमिति। सर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वादिति भावः। सर्वेषामित्यादेः केषामिति निर्धारणाकांक्षोद
यात् निर्दिष्टं विशेषमपेक्ष्य सर्वनाम्नां निर्देशः प्रवर्तत इति भाष्यस्यार्थः। निर्दिष्टं च क्वचित्सलिङ्गं क्वचिदनुप्र
क्वचित्प्रकृतमित्यन्यत्। तत्रालिङ्गे विशेषप्रतीतिर्दुष्करा निरस्यतिपरेति। अनुज्ञापयतीत्यस्यापीति स्पष्टः॥ तत्रत्यैति। संख्या
मात्र इति लेशापेक्षत्वं प्रकारान्तरेण संख्येय इति तन्निश्चये संख्येयविशेषपरत्वनिश्चयेनानन्तरमित्यर्थः। आ
ख्येयः प्रकृतोपस्थितत्वेऽप्यप्रवृत्तीति शास्त्रादिकोपस्थितत्वेन प्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रातिपदिकार्थस्य संख्यापन्थ्ये देवतायां इत्यस्य
सुदपविवक्षायामिति प्रियावन्तरदेवताद्वयमिति योग्यग्रहणोक्तेस्तु ग्रन्थपाठ[illegible]वानन्तु गाम्यीपलालि
ङ्गपेक्षोपत्तीति विभक्त्यर्थमेव स्यात्तस्य वैपक्ष्योर्वृत्तावप्रसिद्धेर्थोऽयं पराव इत्यस्य तु वीरत्वात्पक्षिरतत्र ग्राह्यमित्येव। था
प्रियो ग्रहणमिति। एवं च नात्परत्वसिद्ध्याद्योपलक्षणीति निपतनार्थमेव नान्तर्थावृत्तेनोक्तदोष इति भावः। तत्रापि
तु देवापत्यमिति पक्षे उत्पत्ति प्रतं तु एको गोत्र इति ना स्तवपादेषु [illegible] पुवपदं चपुवस्तुत्वपपूर्वं विधमत्रता
नचमायादेवसंर्वपस्ते नबुक्तं तदिति पक्षे तु स्यष्टमेवपविपत्तं स्पष्टमेवपदः सच भाष्यलेखनात् इत्युक्तमेवः एको गोत्र
मनगोत्रपदेनउनापत्यं व नानात्वेपनदर्थमेव गोत्रग्रहणमिति वोध्यं तत्रैकापत्कत्तिरित्युक्तेर्हि नीयान्तर्नीयावैकाल्के

56

कौ. टी.
५६

प्रथमा केवलमेऽस्याः प्राह प्रथमा इति लिङ्गार्थ इति इदं विवृणोति । नियतं च यावत्यामासि स्वच्छ च यत्रासामासि स्तुके रस्य मायस्यात्र शा । लि
ऽनाम यदा न तस्मादप्रथमर्थः गौत्र्ये प्रथमयः स्यालिङ्गत्वादिदं निप्रथमायाः गौत्रे बोधनीयेऽप्रथमयत्र इति रेकैव नानेकात्तद
हमात्रे यदिवेदानीमिमादिना । प्रकृतिपरत्वे पुलिङ्गानुपपत्तेरतह । प्रत्यायेक्षयेति । प्रमाणोपपन्नत्वादिति । देशत
घानन्तरं स्यवर्त्यो च भवति जरकार्योत्पत्त्या अस्माकं वक्तव्य प्रथमायाः पक्षान्तरं तोयवाचिके संबंधात्प्रयोगप्रयोग्यतिवी
स्यामवति विषित्वसंभवेननियमालाभश्चेति बोधमाप्येऽ यपलः संज्ञाकालाग्रहणमिति मादिः किमाहिप्रकृतिः । मा
घनः । लक्ष्यांग वजीमानामिति प्रवर्तीमानां लक्ष्यां शुं भविष्यत् संख्या एकशब्देन प्रथमया एवेन च पवहरं नो
यदीः एकोऽनुविस्मादिवत्प्रथमहि जीवेमायदिगताना दर्शनाद्येकशब्देऽलक्षणोपापप्रथमा वा प्रत्ययोग्यमिमावऽदु
पावरं नीतं तेन । लक्षणावीऽतसंबंधस्य दर्शनात् एकशब्दार्थे प्रथमशब्दं दर्शनाद् नत्र प्रथमयोग इति मांसं पीनधृ
नपत्राह प्रस्तापंक्रमः विति । कश्चिद्विवेकशब्दस्य विवक्षायां करणादिविशा एष सरापास्थप्रमपरत्वं न सर्वत्रे प्रथीः
प्रकृत न सत्वे वलक्ष्यानुरोधात्प्रथमपरत्वमिति भावः । पितरे वापमामि तिपक्षे एकशब्दस्य संख्यावाचित्वापक्षे वाऽऽह
म्नानेकान्ति एकः प्रत्नामिपा सर्वेषामपवत्समितिपक्ष प्रथमवाची एकशब्द इति वस्याप्रमिमाशयः इति विवमरं

रा.
५६

स्वतस्सतीगर्भज्ञनागोज्जीमरस्वतेभाष्यमदीयोगोभिवतुर्थस्माघयारेनजीयमांहिकं॥ अथ तद्दूनः॰ ननु रक्षस्यप्रक्षसवनाम
धयत्वाद्द्रवत्वे नोदीचां ह्रस्वादिनिपिस्यासेः कथमिति जीवकाशोन आहयसपेद्र संज्ञा नास्तीति वैकल्पिकत्वादिति
भावः। तदा घर्मि जड इति उदीचां मते नेति भावः। ननु ववेद्रत्वाभावे पि अग्र इ द्रत्वान्निपिन्यासेः कथमित्यतः स्मवेत्
अतेन आह माचामिति भाष्ये बहुलवचनादिति मायामहद्यादि स्पत्र पदितादिन्यर्थः। वाकादिमप्रश्नत्वना न्हा
हीमने नैवगमसंत्र हे प्रमतिरहंसामुधे मनआह प्रम नीति नोकेइति नोकविदिते आदि ७ हषतवति पेषां दशनात्रि
ति भाष्यार्थः। गोत्रभाइति प्रकृतानिप्रापं प्रयतइति ग हृत स्कस्मारीत्यर्थः आनाच यानिधापितेवा हृदिपहसास्य
माध्यत्वात्सम्पतइतिपाठः। न चैवं नाडि इत्सादाविजपि नस्याद्वत आह पत्वविति मत्र शङ्केर यो पस्थितिस्तत्रैवसतिहृणानां
म हसां न त्वस्यापीतिभावः। वाहनमित्यचि ग्लानि वाहवीत्यस्य नाधनरूपानाव्यवहुटादीनां गोत्रभावे दर्शनात्मा गोप्र
वीरत्याक्षिद्र वि वनां नरसं वेधिशाइति प्रनेनवाच्य मानुवादेन पदं व्यवगितं गोत्रभादन स्योपलक्षणं तेनस्यन्येनिपाचा
वीति क्षिपात्र हतिनिमित्तकहत्वेयः क्षिपाश व्यापीइ क्षिक्षिपामयति। क्षिपामहतिनिमित्तकहृत्स्वार्थेड्र्यर्थः अग्रिव्यंजे
त्यनेन अप्रनाघ्रघानिधापित्वमुक्तं तेनाधुनिकसंज्ञानिरासः तत्र तत्रसंज्ञापामिषिगुकोरत्तैवभाष्ये उक्तत्वात्हवपद कापि

57

कै. टी. थयोपं न चापि विशिष्टत्वोपादानस्य । स्वं नं चाइत्यनेन गौरनादिनत्वः स्वहिसंवं धात्मइजीते लोकविभ्रमादमनेनात्वे
५७ मइत्यमतिरस्कां नदृक्षिषुइतिनत्वहृशासिसर्थः । तद्धातुस्वार्थिकेति । व्यासादिविषयतिरं । अत एव वेपासक्रासंहिते
समस्यासिद्धिः । अत एव वेपासवपं सहितायामिति पुरस्तागोषुपटपते । वैयासिक्यामिति तत्पाठः । ननु व्यासादिमः स
त्यपेनिवृत्त्यपपत्तिरत आह अत एवैकेति । गोत्रेकुं नामाप्ये प्रकृत्यनुप्रमानेन इति कामस्यपे कस्मिन्नं जाडुलेसेति मा ।
वः फलिति त्रिपमासोरिति । अत्रम त्रेयुः प्रादिः कानुवधेनापि हादुः । सिध्यतीत्याह मकापिसिध्यतीति प्रशावत्स
वहुत्वे मागमावादिति वहुत्वे एवमत्यमोत्तते । नाकृपगहृस्यामावादि तथीः । कविंतुमपोगमावादिति पाटः । स्तुति
प्रतिषिद्धत्वाच्च एवम स्यमनुरापद्धान्ति । वस्पेति तुगिति विधं न वत्तुकाविषयापहादेकथमत्रात्तु कृ । अस्य पत्नक्ष
गोनसत्वात् । ननु गतितिनिषेधत्कनअस्यनयोदेशपकत्वे पंगोदेशकत्वामावादित्याहुः । प्रांगाद्भुवमस्यप
स्य तु कृत्पे त्वादित्वात न अवि त्वात्रू । अर्थे तत्र तद्रूः । गमनि पदेकपरिभाषानुनमवर्जीतेअतस्य गावेपदाद्य
कनी जो त्रगुक्तोनेनमाष्टेइत्याहः । नद्धानांतस्यवहुषितितमस्तादिमादि । पनीपविवक्षामावान्नात्तत्वकः । राम
मासितितिमावः । भरतिजि कृष्णिचेति । उवछीकयोः । जेकहुत्वे फलितिति मावः । अत एव व्याः । तेनकाषि मोवजरेति । मा ५७

षेकं यन्तर्हि अस्यावनंतरं नेत्यत्रे अस्याभिप्राय बधिरे वाधि करणत्वविवक्षायां समसमीति भावः अत्र विश्वामित्रस्यापत्ये पेऽइति
गाथपात्र मन्त्रे अस्यानन्तर्भावं स्वपतिऋष्यृषिवत्राऽस्तात्मपि अऋषित्यात्त अविप्रआरणाम एवऋषित्वाद्येऽपि गोत्रत्वं नु
तु गोत्रग्रहणमेव यद्दृष्टं तः तत्संज्ञा गोत्रेनामपत्कि विदृत अपत्यसंज्ञयेति तं ज्ञयाप्राप्तिपाद्यं पदगोत्रे यो त्रं समर्त्तीमर्धेः गोत्रसंज्ञ
पास्त्राप्यपत्यो त्र मर्त्तीत्र सो वाधिकारो त्रैतिकृ त्विंत्व अवस्थपेति प्राप्ति पूर्वंकत्वात्मानि तिषेधस्येति भावः गोत्रस्य वेति अ
नंतरे निषेधादिति भावः प्रतिशेषविषय स्येतिः अऋषिभ्यो नंतरे न भवतीति प्रतिषेधे नान्ऋषिभ्योऽनंतरे भवतीति शेषोनु
मीयते स्वत्र अकौशीयसूत्रा पाठो त्रैऽनाचार्य इति भावः माघो तेषामनंतरे पितृतिरिस्य पित्रा इस्वकार्याणीपरिहृत
स्व पारद्रुतिवाऽ शयः अत्र माने विं सं किं च अऋषिभ्यो नंतरेनेतिप्रस्त्रय प्रतिषेधेन व्याख्याने विकृत्वमनृषिभ्यो नंतरऋ
वमतेत्वान्नानवगोत्रइत्यधिकारादनंतरे ऽप्राप्तानिषिधो व्यार्थः गत्वामषष्ठी नात्रस्त्रैगोत्रइत्यस्मालंबेधारवाय स
तु नगोत्राद्यनीतिनिय मात्रतस्मादृषिभ्यो नंतरे गोत्रेवशिवादिभ्य अस्यापादान्यांगिर से तावाधेनार्थमिद मितिवा
ष्य गत्वाद्यपाट स्यान् अत्वनभिधानत्स्याभावाद् गोत्रे अपत्यत्र आगितिप्रवस्यास्मभवादिहप्रमीमानं तत्रेशब्दार्थमाह
गत्वास्वेति तन्नेवमन्ये मन्येपितागोदिस्यो पपत्तः स्त्रियां तु कस्मादजन्तं अस्याह स्वनं तेऽस्मात्र त्वानंतरनिति तथा चानंतरवर्णे इत्यस्य गृहण

कै. प्र. मनुवर्त्तत इति भावः सर्वत्रऽऽङ्गाङ्गिरसे तस्मिन्नेव एवं चाङ्गिरसे वर्त्तिष्ठीञ्जस्य च गान्धापत्नीमिति भावः अत्राणाय धनार्थ इति
५८ गत्वा द्वयाद्रूपमार्थिनस्त्विदमव स्थानत्वस्य त्रिभावः । परि सुविधार्थ इत्येवं वोचितस्य तत्तान्यादिप्य इति यस्य च स्यागां
दि त्वेव पवनीयः किमनेन एषकृतस्त्वेणाक याददिवाविशेषानुक्तेः कपिवोधार्थांपीगविभागे नांगिरसइत्यस्यासे
वं षड्त्वाशयः । उत्तरपति त्वाति तिदिपुनस्त्वे चे वो ये ते ये तस्य केमयो ऽनएवार्थः नेवमि त्यादि नं हि छेदे हि सर्वत्र प ऽ
स्यादि त्यर्थः तस्मादंगिरसस्य एवं गोत्रे स्यादनतिभावः गागींदिपाऽत्र नास्येव अत्रत्नस्य भगवता यो गविभागफले
न विवादितं एवं चयोगविभागेन कपिवोधयोरिववर्तेऽस्यापि गार्गादिनयोपाठभाव त्वात्तु सीपतेस्य एवं वाक्यांगिरसेवा
नं त्वापानीयस्त्राद्वेवेतिभाष्यार्थमाहुः शिवादिभ्योऽभाष्ये न पश्यावि दिति सिति । पञ्ज त्व यात्वाना देवना नुवर्तिपति
भावः सर्वेनात्मीति । नवेभ्यः प्रावाम हृदादित्य स्य मात्रसैनकथं नरभावः वहुत्वम् हगात स्येदृशीति यथेमव तिगि । मा
शयान । कश्याताव रो वेति । न त्विरम संगतोऽशिवादिभ्यो गोत्रस्यैवेत्रनान्यत्रेति नियमेन वाधितं ताष्पीत्कपयम त्वाग राम.
स्यांविनाशिविधिरनस्याहगोत्रद्विमिति कृत्यमिति अस्य गे तु विधार्थत्वस्य पकत्वादि विधित्वाय भाग एव विधि त्वे नेति भाष्या ५८
नेयः । अन्तस्य एकत्वे तकृत्स्नादिस्याभाष्येत्तगाविशेषद्वयाहुः पारितार्ं गारेति । स्त्रीप्र द्व त्वधिगृहरीमत्वाप एवं यमिता

मयेसाधारण्येनदोषः। उक्तमुभयसाधारण्येनपरिहारं नरमेवोक्तं ननु वस्तुनस्तं नित्यपि नवस्तुनो भयइति
स्थैनिरूपयिष्यतइतिभावः। ननुपाष्यस्यानवकाशत्वात्परत्वादिमुपगमनमाह परत्वमद्गतोनेतिनवमा
स्तित्वस्योपाधिकारेसौ। वारणात्मद्गतोलिङ्गादिति अर्थमेवः स्वार्थस्यावधित्वाममतोनार्थोधकवासेऽवन
ऽवस्थितैः अंशे। ननुस्यात्मासलिङ्गोनम्माह अन्यदवश्यमिति अन्यथित्वादिति मंत्रद्वयत्वांभावादितिभावका
रौवेतिवद्वत्वान्तनमकत्वाभाव इकोपमक्वादितिभावः नवृत्वाद्वयोतिग्रस्यादि श्रीकंठनत्वाद्वट। भावः
घवडस्यत्वापित्वाभ्यइतिवनंतेनवृस्वपंतेतेननयुक्तिकारविहितमसपघटः ।गनत्वेस्मागितानातेश्वेतिवा
तिकिंउनइत्यस्यासंबंधेपिमातिज्ञाति स्यानरभावइतिभावः। ग्रतोरुनस्यातंवीः फलस्योनहीभ्युपमर्वजनेइति
मपोगापिसवइक्षनगात्वोमपववनः स्नम्भावस्यामामुपानतस्याहडि। तियोतोपिउमपववनःपद्धितस्वीभ्यइत्यत्रा
नहगामेवः इडविडाश्वः शिवादिपुगम्याः शिवादिगकतिगमाइतिगमारतेसप्रमननमिधानाहतेभ्यातगभावइ
तिभाव्याशमइत्याङ्ःजवृद्व्यांतोननुमव्यगामपेश्वबादित्यापेनइकेस्ववगधकोननुछकोनम्माहमा भीतिभो
पेनन्यामिकाममघवइति। स्वंवस्वयोपिस्वीभ्योरगिनेववरगितिहावइतिसत्रपम्यकनकर्तेष्यामिसर्वपवयामके

वै.टी. ति प्रसिद्धमेतन्न्यूनो निर्विशेषं ज्ञाना दिव्यपदेशः स नाशे इत्यलं । तात्पर्यं तोवि प्रजित्वे येवेतित्र काव्यमिति भाष्येनापः सामर्थ्य
५९ न्यूनातिरिक्तेरतिनस्यापादामिन नेन भाष्येक्तौ लिंगो यद्भिनिमित्तं स्त्रीलिंगद्वयर्थः । न चेंपिशा एवस्येति । एतच्छादिविर्ग्रहे यद्यर्थः
कन्यापापाः ननु मयमयपः कन्याशब्दमह इति तिमिसि त्वं हि गान्धपसेवधस्त्वप्रमानसंबंधसंभवात्तो ऽपि शिरो धीनगृह्णाह्न
तेति । न च वृत्तिनिमित्तसंबंध एवं वृक्षे संयोगाद्वा तित्रन्नहेतौ अत्रगृहा द्रष्टास्यो नदृत्ति प्रह्वं वृक्षविशेषेभ्योपि नृपति
धृत्वे स्त्राननाकं योज पतौ तियावात्क न्यायमिति ते हि नः सदृशी नापा इति । अत्रनच्छाहतो ः सहकुटट्रशीनापाश्रमन्व
पः । अनुवाहते नदि नकुरे सो न्याशित कन्यायां द्वयोपस्यात् इति वद्धी हि सदृशी नापा इति भाष्ये तेन सेव गोत्पत्तद्वव म्सत्रो
स्यो ननु स्वकृत्यारुहराप यस्तुः कुतो न शंकितो तान्याहवहवबनेति ननु सर्वेषु एककज्ञातीयपिस्तं नाम गवदृहनवत्क
चिदिति । यथा कस्याः स्वाविनवत्स्त्रीलिंगमत्र पुष्पहताः लिंगानि स्याद्वे वाधोमिधानमिति भावः । अत्र कृतस्त्रस्यावि
कृतपक्षे वी त सा हद्द्विविति । न चैव गिनोरिमानविप्रहतो स्याज्जनञ्जाहलिंगयोः किमिति युवधानां न स्यादिति इत्यादि म
र्थः ननु वक्तृ वचनान्तरकृतमह ताति गलनिवस्त्री पाद अहत्याविश्वत पपल्ले मन्त्राह ल्लिङ्गिता नामिमिति न नतु शब्द स्या
र्थस्वर्णावगृहतो स्वकजाति प्रहोषकथनमपक्रमनचाहस्वर्पि इति । एव वावत्क्रते स्त्रीशब्दे पहतो नाभिधानाहत्रेस्यो राम. ५९

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पाद्दिगतो ऽकुचा कोकिलया दो नार्थ इति गोधं नलो मत्रैति । गोधा नो मत्रे मर्थः । गाधा पादूद्वा विभाव पिंशी तमर्थः स
कै. टी. नः । बाधस्त नवुक्त निस्तश प्रया देव्यैस्या विधेप त्वात मस्र तस्व वृक्ष्व षिका पा । स्र प स्त उमानि ति वि गृह य र शीन मा ष्ये ।
६ चान्व पे पिवडवा पा । स्र प मं र ष द्र स्मे व विग्र ह इत्युक्तिं न । एवं गोधा पा । स्र प सं प मान गो घे र स्रत ए व त्र यो गो धार
गो धर गो धे पा गो धि का त्मते इति कोशः । च दका पार्गे स्वपा म पत्से इति स्त्री रूपे प मद् मर्थः । च दका पा । स्र पत्से स्त्री
च दके स्त्र त्व त्वात्कद्भि ते त्पने नदा पौ लु मर्थ मे देन लक्ष मेरा त्पुन षष्ठ पस्र ता दि घुव र कशब्द पा टा व न ज्ञा नि तस्व
तो डी थ । स्मार स गो धा स्मा कां रा ते ति रो धा मा द्रू स्मा का रां त इति । अर्थः । मुर्थ धर्म स्व स्त्री त्व स पशा वे व्या रोप श्र त्रे
मो पी ति । न वा र स्या न रां ता त्कि पि गो धा शा ह त्से गा ना का रां त त्व से म वे ना मतः । म ह गौ त मा नं मा ष्य मा मा रा प्रे ना को
न ऽ सप नी त्कि पो नु स ते । अभिधान्ने ति मा प्रे न त स्मा चा मह रा चे ति दिक् । दक्षि लो पः । मा ष्य स ते दे वे ति । मु न्या दि प्रा न
नस्या दः । कल्पनो भव इति भावः । अत एवं धके ति स्त्री क म नो त री सा स्त्री म इति । ना स्त्र ने मे न स्ना प कै न स्त्री म इत्यर्थ
म ह रा मि ते प च्या प्रान इति वो धं मा न त्व स्त्र स्व स्व न वे र मे वृ पा न र स्या मी त सं गा त मा न मा ह एवं या म व्या स्या मी ति राम. ६
व त्क न त्व स्व र हि तः स्त त्र पा दइ ति व स्या मी ति प या त्क न मे वे त्स मे रा ज स न न वे रा त्व श ह दे य पी वि शे ष यो गा नि त्कि त्क ६०

कृद्गतिकृथं ततः यस्य येन ज्ञानि यज्ञो तिरस्कृत्य आह ह्रोत्र अशब्द इति भाष्योक्तोप न्येद्गति श्रयस्य इति यज्ञेतु सर्वथैता
ति स्मे हृद्यानन्तरं पतनेपततः श्रुतस्य वृत्त जन्मस्म नु भाष्य हृष्ट्वा स्यापत्याधिकार द्न्यत्रलौकिक गीवार्थ हृणात्रा
यकृ ता माद्ग ज्ञा संग छते । यन्न्य यले ततशानु हृ पस्य पार्थ मनी ते सर्व मा गादि स्य वकस न श्राह श्यायी ये ति
ना ष्ट्वेऽस्क तावधस्य पस्य मितिति श्रुतु वजे नाम यपस्य मिती सर्वः मतविशेषविदि तेन सामान्य विहितस्य वाधउ
चितीन श्राह विरोधाभावादि ति व स्तु गोवाध मसंग पगव ने त्रै भें न व समनु दापार्थ इति वउदू ६ पव श्रेपपार्थ स्कन्ना
ने धेतिशं कांशे का शयः गोचक्षिपाः क्रियनस्यो हृदू स्यापिसत्वा त हृत्वहू नास्मिति भाष्योगो चे तु गानि पद्यपि मवि मास
स्य ल तु को तु गिनितनस्य त्रभाष्यो के र्वा तु को । पालि रुन्यापि कृस्न्य वेने लिंदू व स्फला भावा देवन स्व ज नेवं भ्रमा ए
तपाना त्र सद्भु श्रार र कृतः पर्वादि न त्वादि ति याम स्य मा म त्व सा ध्यपल क्ष ए ना त्र दृ ध न प ना हवा नेप्रश्न आन इति । एव
व स्त्रा वे न हीन भवतु कोपि नि व ति रि ति श्र तु को नो प पो गृ इति भाष्यार्थ इति भावः स्यो वनेदितिम नपूर्वे स्लो ह तो
सर्वः । एव स्त्रा वेनार्थ स ज नि ह नेः श्रुत स्य व्या ने न द्व वालि प्ता हे प नो तु श्रा ष्य कृ स्त्र वो व स व नी ति एव स्त्रा वे ने
वल्तु कः व त्रि षे ध वि धि रि ति भावः न्याप्य त्वा द ह एव स्त्रा वे न न इति न नु ना स्ति गा गी स्य स्या ना पी श्र प ने स्त्री ना सो ति ना

61

र्थः सा तामसा वाहनं तमुत्राह्गाग्र्यो इति गार्गीशाद्वो नास्तीति भाष्यार्थ इति भावः भाष्ये वंशपत्याद्दिति गोत्रमध्ये तस्यापत्यमिति
कै. टी. पाणपुत्रस्यापत्यं तदेन तत्त्वामावेन तद्वंशपत्योग्यायानन्तरं तदपत्यं तेन तद्गोत्रत्वे नापि पूर्वत्वमिति ध्वनिः तदाहगार्ग्यः प्रप
६१ त्यमिति पदत्समासान्तरस्य वनस्त्रीवंशपत्यं इति तल्लागोत्रत्वलिङ्गापपुत्रत्वेसारी नामसंगत्याप्रजेः परपिगोत्रसंज्ञा
पत्यम् तन्लिङ्गा नवंशपत्यमिति तितद्पि तल्लिङ्गापान पवसंज्ञातिनिषेध वैयर्थ्यापत्तेः मनः तु गोत्रमनन्तरस्यापत्यम्
तल्लिङ्गापत्यत्वनिषेधेन वारितार्थ्यस्य एव एव आस्यभावादिति एक गोत्रे इति नियमेन गोत्रलिङ्गापत्ये त्रो निषेधा
नात्वंभवा द्वौत्रे इत्यस्यास्वंवंधे नापत्यसामान्येपत्यछिधा नापित्तिभावः पदावेति वल्कातइरमपत्यगार्ग्यःस्यत्रमा
स्य डीयो करणादिस्याहुः भाष्येद्वावेवेति द्वावपीत्यर्थः नन्वयो त्रमम तीत्यत्र पुत्रस्यावियक्षितत्वातनगोत्रत्व
मितंग्राहयोत्रमम् नीति ब्रह्मछ कसो भाष्येत्यः सौवीरगोत्रस्यैवेति इदं च फाण्टाहृत्सामिभ्यापकं तनुमिमताम
स्राप्तं स्पसमेवान अधम पविषयविभागोलभ्यतेतस्याहकुत्सनेत्र इत्यादि फाण्टाहृतिः नन्वत्राचमरत्वाक्तिमत
स्यफकवेति पातेकर्णेयान रक्कारस्यां पथासंस्य महत्त्वमावबोधनच्छारासिमतानन्तराप्यमितेरध्यर्थःतान्कारेतत्रा
हयपथासंख्येति भाष्ये फाण्टाहृतामा पिनितनन्वत्रस्तातित्वान्डीप्यावितः किंवल्लिङ्गापापुवसंज्ञानिषेधेनैकोगोत्रेइति

राम.
६१

नियमेन गतोऽपि दुर्लभ इत्यवेत्य· अत्र सन्देह स्यादेव दृश्यमानात्वेनाद्येषत्वात् अस्माभिः पितशास्त्रीयमात्र
स्यैव ज्ञाने लक्ष्यरोप्यहरान्· इत्येन ज्ञाने ऽत्रेति प्रवृत्तानि बेधाक्षिदेः । मम योननभिनयपालं अन्वय्यत्वादेति
इति स्मपिपद् वैज्ञानत्वायरत्राहेसाहिति भामसारतो यमितिनामर्थी कुर्वीननुत्वामरथ्यस्य करणादिवदिस्तु त्वात्मा
वामरथ्य स्य ग्रागादस्तु वाहरणस्य गास न अत्राहमकरणादितिनन्तु करणस्यादिवदितिवत्वाथ्येकरणादिवादेव
प्रुनमनत्राहम्वादिनामिति· ननु करणवादिशाहस्यानत्वमहतिकपत्रे नलाक्षाणिकत्वात्तुतः मनयाभ्यमयाप्ति
रनत्राहाकरणवादिवदिति· ननु मत्वदिमसस्य पनत्वमदि मर्यान्नकथं म ह साभ्यमायामिर नत्राहस्तामात्मेति स्वरस्या
हस्य विधानामावाद हलिंगादिति उदेवामित्र· इत्वाधनायेति· उदे वामनजइस्यादि· अन्निति म हतिभाव माग्रेग
हव पूर्वेति· इदेव म हतिमावामवानरकमितिभावः नन श्रिवादियादः मावोमनवेवरिनाथ्यीनत्र हि विशेषेतित
जपितस्यामे वो ध्यमामानुर्वित पेतिभाव माथ्ये उदे वोवात्केति· एवं सत्रे उदेवा यह त्तामय त पुविकमाथ्यं
नयाव्याख्येयं इदं च सत्रे नकांक्षेति भावः लक्ष्मनम ज्ञुतिमनी न सेरकौसल्यका· ननु नोगणनमोऽ महतित्वाये
वनिर्दिशेन त्राहकोसलस्येति· उनरं तितिकौसल्याय न्यादि म यो गेऽत्र यमा राम हतिभाग सेर मनुकरणमित्यर्थः

62

ननु मनसा पावपरस्यैतेभ्य आदेशादृति थ्रंग स्यादेशाद्रस्य पुरुष मनस्त्राद्ग्रंगानिमित्तेति । भावो भ्याग्रोगुरु सेन मायायोगेति

कौशलास वनोलोपानापनिरि स्पपिबोधी वाक्यिनान व्यवहाधापानस्या दर्शीनानक्षिपतेनास स्पवेस्यपुरुषमनस्त्रा

श्री. टी. हृगसोत्ति । स्वं पफलो नस्मात्हस्त्रीलिंगाविशिष्टेति । स्त्री मनसया नामायामायाव स्यपेना योमिधानहृदमानंदं ससिनिश

६२ श्विन । मनोज्ञानो ग्रनिश्चयादिति निपानननस्त्रिरूपर्य इवस्फुरत्वापकाये नइंगितनचे । मकृतिमनस्यविशेषसंमित्रनिस

मुदायापोर्विशेषसामिनसर्थिः समुद्रायानस्यानिपावनइवनत्वमयूरवापि गोधं । अप्रकारमक्षयादिति । शकं धादित्वाय

तृतो यस्यां क्षेत्रेतिभावः । पाइरवादिति । अप्रतहर्षधिकारारकारकृतस्येवाजलत्वयहसामितिभावः । अपप्रसवा

विलाभावादिति । शास्त्रेपाविधानेपिलोकेपाव गोधकत्वाभावादिति भावः । अपपत्स्वेनगोधकमवरत्वाधायसमर्प्यस्ति

त्वे । नद्यामित्यत्वाभावाद्व स्वपिबोधं अन्यपत्सपोत्र प्रपन्नो न्वस्येतिनवस्यवराधायमसिद्धा स्यस्यैवलोके गोत्रत्वे

ननस्यातिरि कृपोत्रममनेरपि सत्यार्थमिदं वा स्वार्थं सिनिवेशं सामेवेदं निपत्स्यादिति । अनिदमेनियमकाशिमात्री

भावेतिभावः । लिंगवनातिप्रघिकोत्पुस्वाहृत्वात् । विधं नरेतिपया विमतिशेषोपरमितिविधं नरशेषसमनत्वं भवि

धं नररनिपामकृत्वनहृत्वं विवक्षितमनः । सं ज्ञानां कार्यधर्मेपिनक्षत्रितिः पुत्रा न नरमया हृप्याया येति । उपस्या पाया स्वो

राम. ६२

स्थापके न हन्ता बोधनादिति भावः । ऊरस्तादिति स्थापनादित्यर्थः । व्यवहारायेति । क्वचित्संज्ञिनि संज्ञानां नियमो व्यव
हारस्यैवत्वपः । ननु विधिरेव किं न स्यादत आह नित्यस्य वृत्तिरिति । डित्थादिषु डित्थादिषु डित्थादिपदानां नित्य एव स
म्बन्धो यथा गवादिपदानां गवाद्यर्थेष्वित्यर्थः । शक्तिन शास्त्रे व्याकरणे हृद्यानां शब्दानां शक्तिसंकोचलक्षणो नियमो
व्यवहारस्यैव स्वपः । ननु कृत्रिम इति । कृत्रिमत्वमाधुनिकत्वमिति भावः । यथा गुणवृद्ध्यादीनां विशेषणत्वं
स्य विशेष्यत्वम् कृत्रिमत्वमनादिलिङ्गमेव न तत्त्वाधुनिकत्वम् । संज्ञासंज्ञिसंबन्धो ऽकृत्रिम एवेत्यर्थः । परे तु कारिकायां
नियमः शक्तिबोधनं शक्तिर्नियमो नाद्यनित्य एवेति । एवं च गोत्वाद्यस्थापनेके वृद्धिगुणादिसंज्ञैव तद्बोधनकृत
के शास्त्रे अज्ञातशक्तिबोधकत्वात् पदेतितिपमत्वानुपपत्तिः । इत्यादिबोध्यमेवेत्याह यद्यादीनां वेतीमर्थमाह ।
अत्र पदकृत्यं तद्धि स्वत्रैशब्दे पौरवरेश्वीति वादेमंत्नधापं च विस्तरेणानिरूपितं नाश्रीपेत्र्यमनेदितितद्व्यापन
स्थित्यर्थः । पस्थापमेतिपत्संबन्धपत्वविवक्षानान्तसंबन्धिपौत्रममन्तीत्यर्थः । गतिस्थापात्ववेदेषमाहस्तसंपोचेतिनहिग
मीशाहस्थेतिवस्कस्थितासरव्यमस्त्वेनगतिश्वरस्थार्थं इत्यत्र पैः स्वत्रैपमस्त्राके नापमत्वेनबोधविषमतत्व्यमतरस्थापप
परेतु संबंधिशब्दत्वेपिपस्या पसंतेमगिगोत्वमित्यर्थं लाभे पिगतिस्थागोत्वे सङ्कादुः पि हदात्रपत्तमकारकबोधविषयत्वमित्यर्थः

[illegible]

दिशव्याख्यातिमध्यमंवारस्तायक्तनयामधमादिस्मनुहस्यैवतमर्थ्यानांमध्यमस्यपत्यौचममतीस्तनेनैवतगोदि
गारस्रोनास्यफलाभावइतिभावः न वायव्यग्रहणानुहस्यैवास्यार्थस्यात्ति द्वौ मन्रयत्न्यग्रहणांसमंमेवेतिवाक्यं
तस्यसमर्थविभक्तिसंबद्धत्वेनेहासंबंधात्ानताक्रकरणंतेन द्वन्द्वस्य ज्ञातिनामेवपरमशीर्षेत द्वन्द्वाइ
तिमहासंज्ञायानेषामेवसंबंधात्पूर्वसंज्ञेतिश्व्याधिहासंज्ञौविकल्पस्थितः तरधारोपइतितरधारोपमल
तन्त्रिहवहितवमपोधापोपइष्टितत्वेनपहेत्समर्थः।गान्मक्लित।मानोऽ न्यग्रहणंकिमर्थमितिचेन्नक्लिन्नपि
डेइतिकिमर्थमितिमध्यः वर्तनइतिभाष्यस्यसंक्षितिहि तेवर्तनइत्यर्थः तथावमेतदनुहइतिः स्यादितिभावः स्यविरत
रग्रहणांविधादिहत्तोहषेनाभार्थंस्यादित्याशयः श्वचमात्तर न्यक्लिनितिपर्युदासाल्मात्तसाविदंधंतरतन्यतइ
तिक्लिनिस्वरसः।श्वविशेषात्तइपितन्यतइत्यत्रैः पर्वंशोतिआतरीत्यनेनेत्यर्थः कृवेम्लवंतस्यापविरतपार्थेतत
त्यसंज्ञार्थवस्यादितिभावः केचित्तुश्वग्रहणंकिमर्थमितिसपिंडग्रहणात्मास्यार्थं नमात्तरीत्यस्यनिर्देशमेवि
शमितिवचनलिङ्गनावपिभात्तदन्तरपेजीवतिसोवतः परस्ताद्विकल्पएवस्यात्.कृवेमलवंतमतस्यसंज्ञार्थमि
तथाहतमेन्यग्रहणात्मितिवाक्यस्यानवयोम्याश्रुत्रषड्त्पर्थकस्याविरतरपदेनैववारस्तात.नहिआत्मस्या

कै. टी.
६४

ननु तत्क्षणः किं तु वक्ष्यते वेति मत्वा आह उक्तस्यानु वेद लक्ष्यविरोधस्य सपिण्डमात्रे च एवा स्यात् ननु आह सहितास्य सपिण्डे
पि जीवतोऽस्य सर्वद्रव्यादानः तेन तत्र वृद्धिरागनिमित्तमेवमाह तत्तिवतो नत्वस्य नयात् विधाय स्त्री तिस्रश्चेव स्त्रीस्तस्य सर्वद्र
नात्हि वृद्धये मातृस्वस्य सर्वः तद्धि वृद्धये मातृ स्वस्य हि तिशो बसपिण्डमात्रे उस्य स्यात् द्वहितोगानोपतिजीवतोपि संज्ञामात्रवस्था
कारान्तत्वमाहत्पदेनपितामहमाहतेसर्वद्रव्यमेतमसर्वात्तपवादपतिमायसीमनुहसेति· स्यादेविरहव्यत्वा
दिविवव्यादयोहिकृतिप्रमाणविस्यानतोऽस्यैव ततः नन्वेवमपि स्याद्विरोधः तत्सामर्थ्याद्देशोमयनोविद्धिवहनामेनराति
देशो वर्धद्रतिचेत् अस्याप्यसागिवतनरविरवाशयान्· ननु सत्सम्बन्धजीवतिपदेन संज्ञिनोऽभिधेवन संभवान्नत्कथं स
तस्य संज्ञानिर्दिशिरात् ज्ञाहज्ञार्थानेति· संज्ञिनो निर्देशे संज्ञिनिमित्ते वैरूप्यस्य प्रसाधनाद्रेहे जीवतोऽस्य सर्वः वंश्यजीव
तिसत्तस्यापि तिसत्त्वसंज्ञापादयस्यानद्गति योऽर्थः सपिण्डे वेति मतेहि गार्ग्योऽत्र स्यादेवेति भाष्ये पाददृति माकः समावेश
स्येति· एतत्समस्तपदे सानाम समावेशदर्शनात्· सार्वधातुकार्धधातुकयोः समावेशदर्शनात् स्यादिः भाष्ये किं च समासो तीस
स्य समावेशः किं समासो नीसर्वः ननु पास्कारयं पूर्वेन तद्वत्स्काराद्रत ज्ञाहस्वरदेशोऽति· न समासो नो तिशिक्षमारणं नुप
मा नाप्यमिथ्यापीति· स्यादेनद्गानं नानापनिर्हतेरिति भावः ज्ञक्रिमपिविनिपक्तो भेवेति चरणाद्योऽलिङ्गः ननु करवादि राम-
६४

स्यः परो योगो व्रतस्य यद्भवति तदर्थः । अपि च नकारादिस्यः परः किं तु कारादावारम्भ आह्रस्ववहितपरत्वाभावे न दोष
वारणात्समवेपि लाघवादिद्रसेवाहते विहित विशेषणात्स्यापि तत्रैव तत्र सर्वमिति परेण पूर्वस्येति ततः परमिति भाषा
द्वयं तु वक्तृ पि गोत्रेति कृत्यप्यं नततक रावादिस्यो विहितं परमित्यर्थः विहिताद्धि ततः परमिति ततः कृरावादिस्यो वि
हिताद्विहितम समस्तस्य पाठे स्य रपरदेशि विधानमित्यर्थः ताच्छेन नतदं तं पाठितपदिक मितिं ऽ शेषिक वहुत्तिमतमि
ति शेषः पाठेनेदनादिति । अग्राणादिस्यर्थः पपपीति प्राग्दीव्यतीयानादिष्वसमपदविषयम् ते तु विभानादिजस्व
पाठेछलिङ्गिति भावः । अत्रेदं वित्तं तु मपि प्रत्ययलक्षणेनेजन्तत्वात्प्रकृतया पाप्येवेति भाष्योक्तस्वस्वसमाधि
रिति अत्रीणामिति अत्रिशब्दान्तस्य वहुतिटर्थं तदं तव वहुत्वे नं इति तस्यापृक्तस्य ऽ त्रिपिति तु किं स्कन्दवच नादेवच
नांतस्य महत्तोवद्धुवलोपो प्यनीति अत्रिसमिति तस्त्रेणाट कौल्लुकि अत्रीणामिति सवति । अत्र भाष्ये स्वनीयानादिवि
वक्षो पामल्लुगिति नः प्रसक्तेन स्वं वं वर्णान्तस्य वद्ध लेऽ वर्णीनां हकौल्लुगाभावे इत्य श्चे वालि प्रात्रेपाद्धति स्यान अनितिमि भा
ष्यस्य माषोक्तित्ति सर्वधित्ति भावः न च ननत्तास्त्वात्पृक्षपिऽ नोरिति तु कपेलादि लुगपवादत्वाभावेपि परत्वेन वाधकत्वं
स्यादत आह स्वं तरं गस्य वेति । प्राग्दीव्यतीयानादिसमपनिरपेक्षत्वात्सौ लादि लु कौं तरं गत्वं गोत्रे लुगमी मत्रभवि

65

कै. टी. स्य स्यात्तु को ऽस्तु गोत्रिति कथं न मेन स्त्र क्रमे चेति न न ह्यि तेषः गोत्रे त्तु ग वास त्र ह्यि स्या त्स्त्री यगोत्र अह राति स्तु गः शेष मां स्यां तुप
नित्तु गोस्य त्र या स्याते न स गावधा वं जन पद श ब्दा त्तान नु यं वा त्त श ब्दा त्रि व हु षु द्लो ऽश्वे त्ति न द्रा जस्ये ति वा त्तु गि यं वाः ना ह
६५ ति भ व ति त तो य त्स वि व क्षा या मे को गो त्र इ ति नि य स्मा त्स गो त्रे मा त्स य मा त्रि ये न नु स्रा जा द्द्य्रा दि या नी य वि ष ये गो त्र मा स
यस्मा त्तु ञि यं वा त्त शा द्दे सं य त्ते जन य द स मा न श ब्द त्वा भा वा त्से व मा त्रि र ज अ्रा ह ये र्थे वे ति न व हु षु यं वा त्त शा द्दो ये गि
कः किं तु स क ल्मि नि व ह द स वे ति भावः उ त्र र स्मा तु र क स्मि त्रे व ह्लि नि कु षु मा ना मा यो दि ति भावः ।ए य क्षा त्रि ये ति अ्रजा
दि स्मा दि या नी य वि ष ये गो त्रे त्तु गो स्तु ञि यं वा त्त शा द्द त्वा ऽ स्ता त स्ये ज्ञो रा य क्षा त्रि यै ति त्तु गो ति भावः ।य द्ये व मि ति व हु व च नां त
म ल्ला नि के यं वा त्त स्य द्दु र्गा र त्वा त्र गा र्गि क स्यो ऽ त्रि स म वो ना स्त्री त्य र्थः के न वा र्यं त इ ति ए वं च यं वा त्ता ना म य त्ते यं वा त्त इ ति मा भ
दि स्ये व म र्थं गा र्गि क मि ति वा त्र स व द्दु र्गि गा र मि त्थ वे ति या व त्री यि त्त म व श का मि ना शा पे न मा त्रा र त्वा तं गा र्गि क मि ति भाव न
न्नि ह म यि षु गी स त्वे न स म न न स्रा ह स्रो दू क स्ये ति भा ष्ये त त्ति श्वा त्तु मि ति अ त्र न हु ज स्य व हु षि ति त्तु कः प्रा त्तिः य धि ष्ठि र
दि यि त्तु गो ति सं ज्ञा शा द्ब त्वे न ज न प द स्वा मि त्वे न त त्स मा न श ब्द क्ष त्रि य जा ति वि शे ष वा चि यं तु शा द्दा ये क्ष या स्य यं हु त्व गु ण यो राम
गा नि मि त त्वे ना भ्य सि ह त्वा दि ति भावः छ ऽ स भ गा ध स्या चा व य वे ति ह्र स नु ज्ञा अ्रपि तु भा ड ना दा ज क स्या मा स्य मा मा र या स्या ६५

त्वाच्चपचावोध्याः अत एव स्थितिपातं तद्भूतत्रस्याकरप्रत्ययस्य तु गिरार्थः तत्रादं तस्येत्यर्थे तत्त्वावच्छिन्नेत्यहकं स्मादिति
अवंतीति तेन हि अंकुर। एव योर्थं तु कूरस्स इति। अस्मात् नागधेयस्यात्र श्वेति तु किं ततः पश्चादिरतः पश्चादि स इति तु
क्तं ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकं ॥ ते
न रक्तं। ननु रक्तादीनामर्थानामभिधाने इति अर्थसमासीनु पपत्रः सविशेषणत्वेनासामर्थ्यादित्यत आह। रक्तादिनो
शब्दो नामिति शब्दपरत्वे चेदं। वरं तस्याणुत्कुलमिति वत्समात्र इति भावः। ईंगादित्वः ज्ञेयवनभिधानसावेदयकमित्या
हं अग्रन्येवेति अग्रिमे ग्रंथः भावीति। लाक्षाः पारायादिक पतो लागरागकरणत्वात्सभवा हाह श्लोकबीति। अरागत्वाधनेति। ननु नी
लमिति तित्यलिङ्गे इत्यर्थः तद्वपाद्यति नीलशब्दस्त्विति। त्वार्थिकेति पूर्वमते तु अस्मात् नाभिधानत्वमप्यइति
नीरश। अत्रमते नीतु नार्थात् नाभिधाने वीर्थं नक्षत्रेणनत्वप्रधाने युक्तषणोदि वतिसः कालक्षी योगः स्यादित्यत आह अत्र मासी
ति न तु कुंभा बपयोः संनिकर्षविषयकुषीविशिन चेति। वं यनोयोगस्वनिषीनक्षत्रेणन तदे भावयुमर्थः एवं सतीति स
वेस्याकाणस्पृश्यसंबन्धान प्राकालविशेषाणगनावसमानदेवगगन्यूपृशयोगेनस्यादिति भावः। पघपिक्षणाद्यूपः कालोप
नियलत्यापित्वद्यरात्रूपः कालपदस्य बहार्थः समयवहारनिमित्व इति वोध्यं। न तु नक्षत्रेणोक्तं वत्क्षणक्षणाद्यत्र समयकोभिधा

कै. टी. तुंशकः नापितस्तुष्टिनः काले हृतिरनध्याहनक्षत्र उक्तेति । नेदुष्कादिसमासनत्रुतत्वं दुगाविनः उष्ट्रकादिशब्दादिसमर्थः उप
उष्ट्रकादिशब्दस्यत्वं दुवाच कर्तृहि तत्कथनं नक्षत्रे गावं द्रुमसोपो गादिति काले । नञ्गुक्त कालेनेवम पितयोः सार्वदिकत्वा
६६ त्कंपं साउक्तो यो गात न्यायाहः वेद्मि । अत्र यथउष्ट्र इत्यादौ उष्ट्रकवद्विपिनदी घोतध्याहस यावुक्तेति सयाशहोति सवहु
वचनां तोतिसस्त्रीतिगच्छ कालस्येवेति । वेदुगीशानक्षत्रवाचके नैव कालयो गात्सिद्धमिति वार्तिकार्थ इति भावः । कि
पटेषु व्यादिसमीपस्थे नेस मस्तउष्ट्रादिवद्वोध्येनेत्यादिः । नन्वेवमपि उष्ट्रकेव न्यावविषये दिघोतध्याहसघादपइति
लक्षणस्य नेस्वलिंगत्वाता मावादिति भावः । उष्ट्रेशाद्येत्यादि भाष्यस्य भाष्यमिति शेषः । तत्रवादर्शनाय इत्यनाय इदं
मश्रसंवंधे मतिवचनसंवंधेत्याप नापेसमर्थः अत्रेदं विशेषावगतिः कथ्यासत्र तत्कृत्रमाहरविशेषेति विषशीसमासः
अविशेषइत्युच्यते इति भाष्यं मतमायमति वेधमासिसाषष्ठ पत्रे यादितुष्टउदास समासक्तेयेति वोध्यी अथउष्ट्रादि
पयपिअथव कहिपति । साहवघेत्यपि करराशाक्रिमधानंतथा पत्रभाष्यमा मायपानशाक्रिसमधानवोध्यं राहोः शि
रइतिवत्सन्निमभेदेनिवधनत्राधाराधेयभावः । अत एव घनतमहोरात्रमित्यादेहृपपत्तिरित्येवमत्रवगम्यमिति कौशेन
त्रिरित्याहेयमतपस्यविशेषस्यापद्धेनेति । समुसपमनीनाव व्यवपवहृपत्तपविशेषस्य समर्थः अविशेषइति मतसमति 

तिषेध इति भावः संज्ञायां माष्ठेनि पातनादि तिनिर्देशेन अवगाशव्द्ग्रासमन्तु पिवुक्ष व्रताया भावो ज्ञाप्यत इति
भावः यथापित त्रैव पाल्यानीत्यादि निर्देशात् प्लीं मायां नत्तु प्रपायमत्यापि अवरोति निर्देशेन प्लीमात्तु इति निषे
धेनि मत्वस्य बोधनात्त्वेष: १६४. न तत्र क्यचि अवपत्र्ययो नित्यत्वात् क्लिनाह धन्ति मत्वपपत्वमत्र आह मम्यस्यात्मइ
ति स्यात्पितइत्यस्य मध्यमतत्र इत्यादि ऽ अज्ञापीति कः ऽ चित्साधः हि र निमनेन यो प्यत पाजाते वेत्येवाद्वेति तत्साध्ये ना
हजाते घ इति १६५ सामनीत्ये नात्र अशीगं सव धान इति भावः विधाशव्द टीकको मासे रात्र विधावा विन इति . व्रतिति अ
मेपो हघत्तास्यमवं स्येवाति देशेन तं केत्र आह स्वेव विहितस्यैति भावः वामहेवान . अत्रस्य भाषादि हि ति सूत्रे व्याख्या
तेपरिहतो अववपवाइति अवपवाद्वे त्यर्थः सवुक्तच क्मादिवस्त्वाप्यवयव रात्र बुद्धिरिति भावः पाडुन त्वे सति सूत्रे पाडुकं
वत्वेन पार हतत्यर्थं प्रवैरागागस्याहतत्र हत्यगतितिकोमाए उमपात इत्यसूल्लिया: पुंसत्वे तिनापील्लिपा इति ज्ञा कशी घा
त उदाहरणाविरोधावात आह उभपाक्तिनितितनहि द्वयोनिपदी स्यादिपापि त्यह गास्येतिनिपातनवत्वे तध्ये मे तत्र तध
नप त्व क्ष्यानि ए नत्वे ति लो अप्रव्यत्र श्रायो मावमधाव इत्याह अप्रवत्वे इति उपसं नहि . विवोधि : स्यार्थे . उपपमननविधि द्वेत्या
द्यर्थः कुमार्यामव नीतिविति वार्तिके व्याख्यानात्कुमार्यामवद् इति नस्यां भवद् इत्यर्थः न स्यां सवद्दू इति पावनयधामिधानमि

67

कै. शि.
६७

तिइदं वस्तु त्रात्र मेध्या अस्यपकं स्व स्यथान वापिसदुर्वोः नचैवममस्यात्व प्यमि धानं स्यात् तन्त्राहमत्यात्मसेतिः इदं वस्तु त्रात्र मेध्या
वस्यपकं स्व स्यथामगार्थमात्पात्मिमसंयोदुर्वोर इति वीभंसा किन्माद्येवदराद्वेश राद्वेतिपादः मासाधमासपीदितिअ
वार्तिकपादसंवत्सरस्येति। पर्णिमान मानेनहुवशमासामकस्मादशपर्वाणि मासानानाइ समर्थः पर्वविशिष्टः पर्वपरि
छन्नेइ समर्थः मायाय यदेशमा नीति पादः पौषमासादि व्यवहारादि इति इ समर्थ कश्चिन्मासादिव्यपदेशमानीतिपा
दः ग्रादि नार्धमासः मा व्येननश्चेहिवस्येतिनः मनसपांनादिदशार्थ विवस्याचेनदासमस्य इ समर्थः कस्येन नदात्मोपपी
ति वर्णादंपासितिमायेनदीधास्यर्वलोपइतिभावः एतयस्येति जोयकन्नदर्वानो पस्मासिकृत्वानस्मानिवत्वादू संस्था
लोपइति इधुनदंतत्रस्यमासिरेवनेतिभावः इतिंयमिदमनतुविमन्ये विहितस्यकादेशस्यनहिनेकथं मासिरनः ग्रा
हकि मोविषयत्वाविति ननु किंशब्देनकथं मन्नापतिह्यातेऽनग्राहकिंशब्दश्चेतिपदाकशहस्मेवेति अत्रनहिमइहगया
पर्वपक्षिस्याकिमोपिनिर्दिशोदोसामाव स्यसविनलेनलिकंतिनानोकमेननः एनदुतरमाणंकक पोरेकदेशिनीमी
योति पदं मनस्यनवीदिस त्रस्यमाव्याविशेषोनविशेषांदेवा नामिनि मदीनाविशेषमवेति गोधमनतुसवैशहस्पन्नं
नापासपिकपंकमवस्येमनग्राहस्ववीपोतिमा ष्येसंवत्सरम्नापतिमजापतिश्वकइति ग्रन स्यवसर्वेसमासोविनतो राम.
६७

सिसर्वं इति गीतायामुक्तेन नु वृसरगाः प्रजायाम् अविनियोगात्तं यं देवतात्वमतः आह यास्यसे येति । कादर्शी भावादिति । किमः
कद्रस्यत्रात्पदीदीनानित्यनुष्ठेयेति भावः सर्वं ते हीति सर्वं वा परत्राह हि तस्य स्थमोदितं सुविन्ते शतानप्रहि येवानशक्तोऽनेन
वाची: कृतात्वेष्पो: स लहदिति । अत्र पञ्चेम याज्ञवेपिका त्वादिन्मोविहितौ गासुहतौ हि मोपि स्पादिहत्पविधीयं: दस्येवेति ।
भवेदृति सह संते भवेयेम स्मयाविहिता लोकात्तवाचकीमूत्रत्रथ: पिन्नमासामाष्ठेयानि तितिनिरनिरनुवंधकत्विहि
तिवहुद्शिसिविंवपंविवश्लेतिमोराहितगरोमातामहिशब्दुपाठेनार्थं इति भावः अमहविति । नअमत्वादिति भावः एवं इ
मे तिन चरणंता त्किंपि अविहरिस्मादैसकारस्यवाहितार्थः नपाममिधानेइठनरमानाभावोदिति भावः फलरहितइति फ
लकाले फलरहितद्रव्यर्थ: सिसांवंमहावेसतीति । अनिन्द्रस्यपान त्वादिति भावः ननुमस्येसतितन्निमित्तेनमतमिति कथ
मतामत्स्यपोतन्त्राह माध्येसिद्धश्चेतिगोत्रोक्षो आधुदानादिति अन्नत्यवाचितेतिठक्रोपतामनवक्ताशङ्कितिभावः । ब्राह्मणामा-
माध्येनदेवरूपमितितनपुंसक त्वाघतश्चैवस्वात्पव्यग्रहणाच्च नलिङ्गपं विशेषः वकृत्वामनर्थहितलनोविशेषः । धीगविमा
गस्यानमप्राप्तिवृष्टजोनसंबंधता सुरुप त्वाद्यनतुज इति भावः यामत न अनतविति: कण्डुतरह तु शङ्कादित्यर्थः सर्वेहृ
सामस्यहेतुहीनशब्द इति भावः स्वेडिकादिस्थ: मन्त्रप्रलक्षणोनेतिद्रहस्तुपलक्षणं तां गोत्रार्थकादितन्यर्थे लुक्पदिगोत्रार्थकत्वे

के॰ टी॰ ६८

मक्षनमेवेत्यविरोधं पूर्वविप्रतिषेधे। नेति वक्ष्यमाणोनेत्यर्थः अथापि पूर्वविप्रतिषेधात्तान्तोऽस्य हित्वा सं तरस्तु ज्ञः स्मितिभावः
माथ्येऽलुगिति। तत्रौत्त्व कस्माद्धास्तित्राश्रयस्यैतिपत्नोपः नचौत्त्व कस्य हस्वं तत्त्वमौ त्व कस्माद्धात्यर्थं इति प्रयोजन
वाच्यर्थोऽतिमनस्यमाने उत्तमेवविहरणो निहत इति अनुकरणाद्विनि अनुकरणमतः शाद्धात्वर्थः नैतेषा तुक्रमतिषेधादिति।
श्रु ह्रस्वादित्वि ताजंसत्र नाल्लुक् त्रुष्मतावैमास्येन्वतौ पेविविक्षितनेन दसावदि तस्यैवालुविधानादिति भावः। सनुबपाद
यस्यासंभवाद्धाहनयोर्थं इति पदपि शृङ्गलकमालत्वान लौकिकेषो वचत्यापितत्वाहीपोशोध्वः नई नादितिगौणनादिनत्यर्थः तु
गिहृतीर्ध हराएवेतिः इदं तस्य तस्यधरेणी नादिवार्तिका नानुपलब्धम्। वबधपो सद्गति वृक्कचपनाद्यो ऽसनासेतनुमादय
नौ त्यर्थः न चानजितिति निषेधोन कार्यः नर्दं तविशिष्टमाल्लिति वाव्योधेन कर्मित्स्यापलिङ्गः ननुतवमाप्रतेन दंत विधेरक्षा
पितत्वात् दृष्टौ हृत्वकमाल्वकन्नत्यादिति वृजसकथमत आग्रहवाशा दृद्राति। योगविभागेनो भ पंक्तिस्यतौ त्यर्थः। त्वौ यपहिताद्
ति पवशी समासः अन्यतरक्षापनैनैव चारितार्थ्यमिति तिनोऽर्थ उभयस्यापि ज्ञापकत्वमिति। उभयत्र निहृपितं ज्ञापकत्वमवि
वानस्येत्यर्थः त्वरहितन पाटका उत्तौ खवयवयपिजतोग्रहवेति। गगगोश्रृङ्गकमालवेत्येवपाठो वार्तिकवत्वादिति सांमहपि
का: पाशा ननुवाउत्वस्यावपवावपक्षिसाधारणाद्नेकत्वमस्येवेवस्यन आग्रहवातेति अनेकेति पूर्वपक्षि मोजरहस्यिग राम॰ ६८

संकोचात्। क्वचित्तमाह न पूर्वं सकृत्स्वार्थे इति कुटीर इति गृहस्य मानात्मिका लिङ्गत्वं तद्भवति योऽङ्गाति वेदनमधीयमानं ग्रन्थविष
कै. टी. यमेवेति योग्यातिशयइति भावः भाष्ये न पदस्य तत्र नहि प्रकृत्यर्थेति। अथ पदन्तं विना स्वरूपतोवेदना संभवाद्धिति भावः संपाठ
६९ शब्दः कमीति यत्नं तद्भाशयेनाह स्वाध्यायमिति। स्वाध्यायो वेदः कृतवचाने ध्यान इति अनन्विधानादिति भावः भाष्ये
सामगानामाचे तस्य मातिशयास्थानष्ये तौ सामगेद्रव्यर्थः पदध्यायानाद्रिति मातिशयास्थामधीयाने द्रव्यर्थः असामगीयो
तिशेषः सामोत्तरकाल इति वीततस्तुदूषः भाष्ये पद्रता नीतितिः श्रोतियछन्दमधीते इति विग्रहे कृतोति। तत्रनादृशा वि
ग्रहे कृतं यं मविनत्य मितित्यर्थः श्रो। छन्द कृतनामितितिः श्रो। छन्दकाः मातिशयाद्विरः। तेषामनाप्नावः मातिशयास्थामेव भाष्ये
तस्मिंदेस तत्पादितितिवाति केन समर्थीपंत्वासी तस्मात्स्वाध्ये चाद्वर्थीकमतमस्य तत्वर्थः तदूहाध्येति स्याहि समवेत विग्र
हइति विग्रह इवे इत्यर्थः अपरस्याद्भवतिदितित्व मनितः पीत्यर्थः अविकल्पहादिति तस्यादिवेत्यर्थः श्रोत्रियच्छन्द इति इत्यपि
मविष्यातिवाचे वेत्य [illegible] दृश्यते मेवेति उच्यामर्पितइतिविग्रहच्छश्रोत्रियकइति इत्यपि भविष्यतिइति पाठः। अत्र
शास्त्रोद्भवोः मागतिर्यो इतिवृत्मागं पत्रे तानुसकेद्रव्यसिद्धेः ध्वाहङ्गतीति। ननु कस्मादेषु रस्य सर्वयोमीवासिद्धन्तवि रा.
धीनावयवत्वाय प्रसज्यंतोदाहरणानेवीतामावोनत्याहत्रकस्मादिसेतदिति। नयमातिकमेतितिविधावानगोसत्वाति ६९

फ्.वीपीत्यनुक्रम्याविधायामकल्पादेरिव्यस्य संबंधबोधनादिति वक्तुं युक्तंः इयोरथीति· व्याख्यानात्तथैवमाख्येत
दोहरणाद्वेति भावः ननु पाठक्रीतात् पीनाख्यानना मानीत्यत आह साक्षीते तिउप चारादिति प्रवक्रीतापस
त्यादिपादित्यर्थः तद्धिकारफलत्वेन बोधेत्वधिकस्य फलं तेङ्स्येनेन छः स्यादिति बोधं स्तुविति· वा सर्वस्ताधिकारकृ
तत्वेन बोधादिति भावः आख्यापिकास्य इति आख्यापिकास्य मिधान्तेस्त्व स्यसत्यमस्य तृगित्यर्थः वृहत्यग्रहणा
दाख्याने पितृविलम्बेद्गतिनास्यतद्वृति· उपदेशपारंपर्येणास्य तेनिहृयवुधास्यापातिस्मिनित्यर्थः उपदेशपरं
परपाग्न्याख्यानादिन्यस्यंते स्यापंते चेत्यर्थः कथितत्वनुसावेदितेवल्लिर्दु सर्वग्रहणामर्थमत इत्याह सर्वशब्द इति
तत्वेणो नुगिति· तत्र संस्यवपी मागार्थस्योपस्थिनत्वा न्यायप्रत्वमितिबोधं· परस्परमनन्वया दाहनु स्वपाह
द्यादित्यनु स्मिति· अनुस्ते यवृत्यनामिति पणिनाभावः कथितत्वनुस्वामिति पाठः· तदात प्रवीण्यं तेः स्थितिबो
धं लात्सिकद्वति· पकारमहितपाठः छिकनः बितं डीषर्थं· तपरबषि पथिकीनिमोक्षादत्वङ्गः किमत्रवाधुमत्तदा
हंयप्रस्यातिमाकेर्थं प्रविहितोदितेस्य पीदमत्वाधिनाहना छे मोक्षादितिमाव्यो सौत्रइति सौत्रत्वात्त्यपानुन्मापातिरित्य
र्थः सौत्रत्वादध्याभावइत्येन्मेत्र्यानतत्वमिति· अस्यकउपयोगत्वविकारविहितेस्येतत्वर्षतः व्याख्यानस्यवकउपयोगाद्

70

कै. टी.

८०

तिविशेषस्यात्वकोभाष्ये कालापकृष्टमिकलापिनासोक्तमधीमते कालापाः केषामाम्नायः कालापकमिति कलापिनासोक्तमधीयते
कालापाः केषामाम्नायः कालापकं छन्दः ग्रामात्प्रोक्तं किञ्चिन्निवेधनमाधुमतन्तस्यात् इत्यिपांस्पेशुनस्यादिति भावः। उदाहरणं मा
ध्येनालक्ष्मिति स्वपसाहाधीनिष्ठंसे व्रा स्वराणानि वः कृष्ण स्वल्वेनिपमाधी नित्याहहुहमोक्तेति। तद्धितपाधीमिति। अथ धीन्यवेदिर
न्यस्यपविषयलोपीमिति। स्वर्थः नन्वेवं कित्समधीमिति मयोक्तो नुपपन्नो नत्रप्राहकिं पत्रारोपी। इत्येवं पारिवेदिस्वसिद्धणामसमाद इति
भावः। ननु मोक्ते मागभावामति पोलित्वेमति धुंसाम तिपोगित्वन्दवेति मताव्नासमेवेम्तामसाहनानेति। तिसमिति।
तिसमवेनल्वेदि त्वचीविरूपितविशेषरात्वेनमोक्तार्थस्यासपोगादिति स्वर्थः। भाष्येपाणिनीयादृतिवेतिमगह व्याचीन
न्वेधेन्ववेदि न्यविषयतापास्त्वस्त्रीकाराज्ञस्वधेन्ववेदि भेदेवतद्धितपतास्यादितिकथमनध्याहतद्धितपमिवर्ग
समि। तिलक्षिपांतरमितिस्व वराग्रहित्स्वर्थः। माधेयेन्वेउपवागलावन्नस्यादितिज्ञवहरे सोक्तस्यपांतमपीनक्षि
तिनेस्यादित्यर्थः। तद्धितपनारितनिष्ठस्वधीपीति भावः। छुवहेव्रास्वलोपितिज्ञक्षिविसर्थः। अथधीलावधीविवक्षि
तस्यवछंदेव्रास्वराणार्थेकमोक्तमन्तस्यपातानि मपीकयानीति। साक्षात्स्वरवना स्वराणीभाष्येननुवेनापीति। तस्यर्थे
तद्धितपारणीत्वेतदित्यर्थः। पराथीमितिपनस्यरार्थेके तनेहधीतेतहुदेतितहन्वहसेतामावेवनिपमार्थेतापाश्चधेन

राम.

८०

वेदित्वोरित्यनेन विनापि सिद्धत्वादिति भावः एवं तर्हीति । स्यात् सद्रूपे प्रियस्य मतेनार्थः ननु वेतिस्यं देशस्वरागतस्य हस्य मधुरो
गौरवं तु स्यामित्यर्थः वराद्यमिति । पुरस्तोस्यादित्यत्र द्वयेन रकारस्य कस्यात्र तमित्यर्थः इष्टान्तर इति क्रान्तं मा रम्यानात्रैद
त्वमपि इति भावः । कीदृशेति । सूत्रापि करणेन क्षान्तरोधेन सा नान्यापे क्षणितपमस्य या र्व्यक्तं तु पक्ष त्वादिति भावः
। एवं सत्र न्यासः स्थापितः न द्विवचनावत्वादेव वस्तु तु स्यात् । एवं मीदृशे विवक्षे स [illegible] द्वितीयेत्वात्तिनोन [illegible] स्या
दीनन्तरोपः । नत्विति र्विभक्तिः कारणे पिन द्वस्यात्सैलिङ्गे विवक्षेन द्विवचनान्तस्यान्तर्भ्यादर्शित शद्वेनेतिन त्वराद्यमित्येवं
याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रति षेधेन वाच्य इति भावः ननु छंदस्त्वाद्यभावात् लोपं पौर्णिकार्थं स त्र न द्विवचनान्तासिद्धं तत्र
हक दे वस्तोति । तदभावादिपनापतिरिति भाव न नु तत्त्वान्निविधापकेन तु तत्र । पदे इत्यभिति तत्संपत्ति पानीत
न्नाद इति रषु पिति । परिभाषा मिति निपमकारित्वात्तत् । प्र देन स्मृत इति । इदं व प्र भा षे तितिरि वरे ति सदे
वभाषे मलपं न तानु पन्यासादुक्तापने तर्हि इष्टानस्य पक्षापीनस्य पन्नमिधा नो न स्यान्ते इति दोषः । वि त्यमिति । के
वि व तिति र्पादिभ्यः पौषो इतरसे व न मया पः सव छ लोवेति द्विविध विपने न स्तो के पूर्वभावइति भाष्यात् पः । निपम
हपस्यापु पे त्वाद् दिविवक्षा नामे व म हे ना व पं दोषं इत्याहुः सापेक्ष न न त्पे विशेषेरोति । इति सपविशेषस्य सनु पाद

येऽर्थः। तादृशशब्दनिबन्धनत्वाकृतिः सा मोक्षाधिकारे ज्ञानविशेषरूपा हंस इत्येति। तत्र यत एव सर्वपापान्तःस्थमौ दिष्टरूपमिभा

कै. टी. षे सर्वथैतत्स्वपापं मोक्षमार्गमनुरूपेति। इदं स्वरूपकथनं सर्वत्वाचार्यान्तरीति लक्षणानुसारेण प्राचार्यमतादिति भावः। प

७१ पपितादनुवृत्तिस्तामप्यंशस्वरूपनिरूपितिकेवलस्वरूपलक्षणापि तामर्थ्यां कथमिति तिविधा पञ्चदेवीस्वरूपमाह भावानन्दि

षपतावादरणपतनदनुरूपेण वपक त्वादिस्वाहुः। किंविधा वस्तुतत्त्वमिति। तत्र स्वाहविभक्तमाध्यानन्तगुणत्वं माध्येतु स्वका

लत्वादिति पत्रशायापतिनद्रूपादाविषयेतेनैतत्स्वकालत्वेनाश्रापिस्रतत्र तत्क्षणकत्वात्किंविति सामिति स्वार्थः। माषे

त्यापितद्विषयतावेति। अपितादाकाशप्येत्यादि तत्रैवतत्का। मोक्षमक्रियोरुति मोक्षमक्रियोपदार्थपतं तदात्रत्र स

मध्येत्यादिग्रहणमित्यर्थः। उत्तरत्रानुवर्त्यमिति केचित्तु पञ्चदेवीस्वरूपाणि वेति स्वतन्त्रपद्मनाभत्वमनुरूपापद्वितीयरूपं

नुरोधाधारत्वानावपुरुषमोक्षेष्विति स्वतन्त्रविषयमित्येककल्पे स्वभेदतद्विषयतात्र त्रापीत्यादिमाषस्यापदार्थः। काश्य

पकौशिकमोक्षे कृत्स्नेति स्वतन्त्रस्य पोष्यस्यानुषङ्गदेवीस्वरूपयोः। पश्यतानतद्विषयतावपातेकदिष्यतेकुतस्वस्वाहृदये

नीतिस्वत्वेवेत्यकेदिनीतिवंदति ब्रह्मणामात्रछन्दस्याहत्वे वध्याहरांतदक्षिणलक्ष्मीति द्वेशोऽस्मादपद्रुतिरूपा राम.

यपानेननस्तनः स्वकेनागत्वमितिविधेयमेदमेवक्यापोगमेदस्वरूपोगमेदनित्यपरमेतत्तेनत्वादयोऽमा होतु पपन्नो ७१

तस्माद्धि ध्यास्यामि निजित तु स्वाधिनस्य गुणाज्ञत्वात्तु इति देकस्तत्रैक पंक्तिविषयत्वा सं वेधानं तरं निराकांक्षतयाऽ
स्वत्वान्वयाया मोदि तत्स्वामयेत्स्वादि ताद्नगः न चैतदिकयो गतस्माद्लोकिकदृति अपेक्षामेव त्रुस्यादेवति अपेक्ष
मुद्रापंचेति· अत्र चैति: इकोगुणाख्य ह्नी सत्त्व अधिकारमंतरे सौवेति· एवपार्थोपपत्ती। अत्र नास्ति मेतिवपादः अपि
दमनंतरसौवेतिपाद्रूक्ष विंतः क्षे विनुतम्हाब्धमेतद्धि रोधा देवे देशप्रक्रि ति तत्त्वा अपमंपवं वलौकिको हि त्वा
दि क्षे शीक्ष्यर्थ एव स्वादि तत्त्वे नाप्ये कपो गतु हतौ वाधकामा गात नैराकांक्षे ततसंवधा सामोसंवं धायेव स्ववहितत्वा
हिनालेवंभात्सौ तं वं धायापि स्वादि तत्त्वासंगे गाव कामा वादि त्वाद्: मनौश्च सामा नाधिकरण्ये इति· तथा च येपषि
कदा पान्वये तात्पर्यमाद कमंगमह तामिति भावः साक्षिपद ध्वी विधि गतिपत्रा द्वस्य र्थवद् वपद समकरणं स्वादि त्वार्थः एव
गानस्व वानि तिष धांनि वालद्रव्य र्ण्यो तने त्वर्थः मधां मनु पः न तु न हि तदेशाः अनतेव विधि षु लिंगाद्रूतिदेशात्स्वपद्
नहीतदृत्यमतत्माद्वा यो अपीति· सपद्वं तहीतदृत्यमिति· वस्तु नति त्वात्मात्मा इति पर्वहासात्रदेशा पदेन मत्तु
ध्वातालपोत्जनपदे नेगत तामिवतद्ताञ्जु न एव पर्वतात्तांते त्वौ लातेगां धमातनेराववनहीतदृ तानात्पर्थमं सच

सद्यो नष्टादित्वात्। एतच्च ग्रहणं तु विशिष्टलिङ्गादिसाहचर्यव्याख्यानात् तदिति धर्मं नश्यति। न तु कुतः। उक्तौ पापानां त्वामसत्वादित्यलं
कै.टी. भावनामात्रेऽसत्त्वग्राहकत्वं चेति। केवलं त्विति। कालविशेषनियमे तत्तु गरोविधायकं वचनं कृत्वा पापनाशनियामकत्वादित्यनेन
७२ तत्र तत्तद्ग्राहकत्वमिति निषिद्धस्य नियमत्वात् [illegible] श्लोके द्वे वस्तापि पापिना [illegible] पापकृतत्वाख्यातिमात्रमनुष्ठेयत्वं सत्तामिति भा
वः। न तु तथा [illegible] प्रायश्चित्तं रसं। अत एव कीर्तिवर्धितमिति भावः। इति शिवमहं तु तेन सर्वदेवीनामं तत्तन्नामतो
त्रीयदेवत्रयेत्यादि [illegible] पापे तत्तत्पापमाहात्म्यं [illegible] शेषकः [illegible] पापेन [illegible]
मितरथा [illegible] वेदिकर्मविधिं [illegible] ग्रहणमिति। नाप्येवमुक्तमिति। एतत्तु [illegible] समासत्वात्
र्थी चतुर्थी [illegible] इत्यादि [illegible] इति [illegible] मिति [illegible] धर्मं न तु [illegible] दर्शिता
त्वे [illegible] विधानमनतग्राहकत्विसमकृतोऽस्तीति। न तु [illegible] ग्राहकत्वं
हि [illegible] इति। न तु विमतकर्षिः [illegible] विधानमिति भावः। न तु [illegible] न इतिस्
तु [illegible] कृतं [illegible] इति [illegible] शेषाणां [illegible] ग्राह राम
पदार्थानिपेनविमानानि [illegible] ७२

त्वादिति लौकिकाधिकारे यदि स्याद्ये तथा स्त्रीयाधिकारयोजनानायाथ वं युक्तमिति भावः। एवं च शेषग्रहणं शेषार्थ
नां प्राप्ये वार्त्तिके कृतं तदन्तरं भाष्ये शेषवचनमित्यनुस्मृतेदं विशेषाभाव इति। सर्वेषु विशेषाल्लाघवादिदं पदं लोकाः तत्र से
दर्शितमिति सूत्रे इदं प्रकर्षीये दंडस्याप्यप्रमनोपाक्ति विशेषार्थस्य सस्वरार्थः पशुपीड्दर्शितमिति मूलस्याविषयत्वेन बोधकं
नव्याप्तितेन सूत्रे तांसर्वे विशेषसंख्याहरूकमेन नमस्यायतत्र मककरत्वादितलानत्वे पिता बोधशेषग्रहणीनुशेषद्
दसर्वीमतस्यप्रसर्थीनापनादिना सूक्तानामिदत्वेनेद सद्देनायग्रहणमिति ते सु प्रत्यावनिनवे देपदेनापनाद्दे
नामग्रहणोक्तापत्यगोत्रमिति वार्त्तिकमप्यो गानुपपत्तिः अपत्यसोरस्मापत्यमितित्यर्थीहितत्वेतिवाक्यंतत्राधि
वाविपाटेनारीरकद्वैः दाशरथिरित्यादयपि दशरथस्यापत्यमःऽद्विवाहिपावाहुः षोः पाटेनालिङ्गमिति भावः। एवं विमति
षेधो ऽपवादः अपवादत्वादित्याह भाष्ये अपवादत्वादेवेति। अपत्यविषये अप्रत्यादिरूपे प्रत्ययविषये तांवाधित्वा षा
दपः प्राप्नुवंतीत्यक्षराणामर्थः इसेनी भाष्यकारेणेत्यपीति। शेषाधिकारमत्यापत्योनापरत्रोपयोगेनापत्यादिरूपग्रहणमिति
संबंधः भाष्यकार इत्यस्य तदेकदेशी इत्यर्थः क्रेष्ठवेत्यनेन सौवीरगोत्रात्स्फिञंतात्स्वपत्यहक छौवि धीपतेद्रहमसा

नै. टी. तर्भतेइत्यनिनवेदस्य पिवुजंतं त्रिलिंगं स्यान्नसमुहेतुक्लीवमिति मितिवा कंलोकाभयप्तनाहिंगसोलवके:। एष्मादधीति अत्र त्रास
स्माशाच्छ: कौमुदिन्यसंनिधौनञ्मिरिक्तविशेषेवर्तते इत्यक्ष: शिंशपेनत्वनमुक्तिहत्मानिरूपे लौकिके प्रयोगेत्वार्थंवस्यस्यान्वद्यस्य
७३ सामान्यशब्दोपादाननिमित्तिवोध्ये यद्यपमान्दोमानेनार्थ: प्रकारेदविता: अतो हि नीयप्रवमकारइस्यादनस्मादिति।
कोचित्तुसामांस्तोपादानव्यवहितात्मवहितसर्वसंग्रहीयस्मादतो विशिष्टान्तरसेवात्मद्रहणाबोधनार्थं शेषत्र
हशांज्ञापकोपन्यासोवाचस्पत्यः तत्रज्ञापकेनानुमानिकं वचनकल्पनापेक्षापास्तत्वमेवत्नापन्नातीपमेन्द्र
प्रवृत्तिरित्याहु: एते ध्यातिद्विमितिमिश्रारव्यानगवार्थसेस्मापरानश्रीयेगामिनवैवसाधनंभुकममिति मन
वतो नाम नामस्यामिमास: ज्ञापकेनवार्तिकोकार्थमसूत्रव्याने तत्पोकदेभिनत्तुलकेवशेषिका नाद वर्ती
पादित्यस्यविषय: तानापापधिकारसत्त्वमात्रप्रकृमिगोपन्नुकलकुप्सि। अनुवृत्ति। कुत्सनाहादच्चविपदादस
मरुतोमितिदकारमात्रशक्तिस्वभावानतेकृतस्याभिधानलेशस्तातवाच्यत्वसेवापत्वेधतिभाव: ननुकुत्सा
वत्वेनकल्पपोगात्तिवेनकुत्सनत्स्यनतमवपस्वो लघुतिशोषिकोमानुनत्वनभिधानादिति वोध्यं स्वाधिके राम
इत्येति हतिकुप्सितवदापिवेतत्सप्रदीतमधीयन्तोरावेतिश्चाभिधानस्याभावादन्सलकारपोरवेतिवोध्यसंक्षा ७३

पांकमितिकनाकापिशपाः अप्रहरुादयीतिवाहृयपनीयज्ञापिनाहरुादित्यर्थेनप्रामिः। कवितेरव। स्वदीसिवपादः रक्तौन
नतुरंकौ। कछाहित्यादेवानिमित्तेइहविधानंत्यर्थमतन्ग्राहरंकवर्ह। तेनष्टकाणाधामामध्रितिग्रुगाविधीप
तेइतिभावः। नन्वेवंकेछादिबरेकुशहृप्पादोप्रयीः। कौपथत्वादेवासिद्धेरनग्राहकछाहिदिघितिविशेषेतिरंकुश्मा
विषयस्यतस्यावरितार्थत्यादितिभावः। नचरंकौमेतुछवतुत्वेकेस्मिकइत्यर्थंज्ञापनार्थंप्रमत्तछेतस्यामा
वेहिमछेष्वपिस्यात् एवंचमनुछोरंकेवोएकवकइतित्यपद्रुपतितिगावं। एतत्स्वत्रविहितपोईपीरत्वमा
वस्यामनुष्यग्रहणेनबोधनात्ज्ञापितेप्यनित्योऽत्यामात्। नचतेनष्कगभावएववोध्यते। विनिगमनाविरहान्
नुष्यग्रहणेनबोधनात्ज्ञापितेप्यनित्योऽत्यामात्। नचतेनष्कगभावएवबोध्यते। विनिगमनाविरहात्ष्वनो
पानतेननात्रामतुछेइ स्मात्वपोचित्याता। पदिह्यति। एवंचतुज्ञः ष्वनगोवाधकावितिज्ञाप्येतेद्रस्यर्थः। न
नश्वेति। नचमनष्यतेत्यपोर्वजविधर्थः। सपादश्वानित्यार्थः। विनिगमनाविरहेस्मातस्मादस्तोमपार्थत्वादि
तिभावः। नहिमाछिति। एवंचमाष्यसनतमेवलक्षंसत्रेनुल्पषपानिपत्यर्थग्रहणामितितिभावः। अवमात्रपः
अमादित्योपस्यपविधिः स्तोवमादित्यनवपेऽप्रसिद्धिवेपेर्थेचेतनग्राह्यपोष्यपादितिध्रुंवनिपतनितितिधेसामति

कै.टी.

७४ योगीत्यादिकमित्यर्थः । निगीतइत्यस्य कस्मादित्याकांक्षायाः सत्त्वादाह वणीभ्यसेभ्यइति नन्वेवं सत्यनासमासस्तत्रैतत्
रामसिद्धइवेत्यतआह अभ्यणीति इतरथा मेवमाभ्येत्नियमामुदाहृतं परिगणनमभिप्रेत्य हइत्याद्येइतिनन्तु परिगण
नादन्यत्र पदः प्राप्तिरेव नेत्यतआह अभ्यस्तानीति । परिगणनमाभ्यतो नापि ककारस्यवेतिविप्रतिषेध वार्त्तिककार
स्यनज्ञानानीतिभावः । ननु धनयोपधादिसूत्रेएवछाः । परत्वादितिवार्त्तिकासंगतिरतआह वार्त्तिकेत्रिपुरेमावा
मित्यनेन पूर्वं तस्मान्नेपरं वद्दर्शं तोहानेत विधानानोपसंतो तआह प्रिवर्येतिनत्वत्र भिकाराद्इत्ति हिविष
पमितिभावः । ननु कथमवमनजीवकाशः परत्वेन पूर्वंतलक्षणएवकापजेरतआह प्रस्थातित्रुनीपवादमिनिसन्ते इत्या
ऽन्यतः परइतिभावः । कोपधयहत्यादिति । अत्रैकं तस्याने कोपधग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकादितिभावः । एवं वत
न्यपिफले नविशेषो पवपित्याप्तिइत्याद्यइति वार्त्तिकमसंगतं स्यादितिताम्पर्यं । केचित्तु इत्याद्युपदेनोभयोरपि
संग्रहमन्वतेइहारके इतिलत्रस्यकोपधादित्यस्यजनपदतदवधिविषयस्यात्रमाप्तिरविनेत्याह अत्रौलकोनाम
ग्रामइति नग्रहपरामर्शेन नुगानेहृपदशीपतिपद्इति परिगणनानपेक्षइतिग्रामवाचिनोपद्रपूर्वतमित्याप्नित्ये
हस्मपूर्वविवादितिनदस्मिन्लक्षीम्नेन । अत्रसंबन्धवाहीकग्रामेभ्यश्चेतिव्यजिती छायवाहेदितिवाहीकग्रामेभ्य राम.
७४

श्रुत्वत्रह्वक्षादिसनुहतेरितिभावः ठज्जाहिमिरिति ग्रादिनाक्तिटः वह्वचनांमयोगव हुत्वासिमायं भा ख्येको
पधाद्रगः पुनरितिपूर्ववार्त्तिकोक्तोमः कोपधाद्रगछ्योर्वि प्रतिषेधश्चोल्लकोपि इमेन ह्विवपसांख्यं उकमि
द्न ग्रहणं वापीतितद्पवाद्-मरापवाद्ः उदीच्यग्रामलक्षणगमितिः मस्योनरपदे तिकोपधलक्षणगति
तिशेषः श्रवबाद्त्वाद्व स्तोत्रो गाश्च कलत्रोरे व्यग्रामा द्वेतिसंक्रगस्त्वानहतेरितिभावः वलक्ष्यमितिसर्वं दुति-
हवंत्यक्तिमनिविद्वेपोपतः मामोतिसनतोमविष्णतीतिछः स्तिद्वद्रमर्थः हद्वतं द्रग्रोपिरनमाद्रगाम्तिकलीरि
तिश्रनास्य टज्जोवकाशामद्रर्गनमाछ्वेतिवाद्कर्त्तरितिपादः । एतदुनरमाछ्येनक्षत्राणछ्यामरत्यामछ्वदी
वछामरत्वादितिविमतिषेधेहद्वपमुक्तं नदिकदृष्ठुकिमरत्वेनछ्वाविधकटुवबाद्नपोक्तछवत्यानामग्गादी
नांद्रवनछेनसंमधारगामाग्रनो गानतद्विधावर्धिकालादितिवनोनेद्रुनिवत्सनुस्मारितः वक्षनक्षपवाद्तेपि
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ऽपि अधिकारे प्रविलापनादेशकालादीनामनेनेति भावः। सत्त्वशुद्धिपदः [illegible] तेषु वीर्यैः वेशं पापं तामेवाभिलिप्सेऽपि [illegible]
तै. टी. त्वाभावात् [illegible] मनेनेति। [illegible] पिविमति वेद्यो भाष्ये [illegible] नेत्राभिष्वा [illegible] प्रकरणे [illegible]
७५ वीधक [illegible] पदार्थः। भाष्ये पवित्र [illegible] इति अनेन [illegible] पर्याय [illegible] परस्परयोरपि [illegible]
[illegible] इति। [illegible] नेति [illegible] पं च म
तामि [illegible] भाष्ये [illegible] इति। [illegible] ननु [illegible]
[illegible] भाष्ये [illegible] इति [illegible]
[illegible] पदार्थः [illegible] भाष्ये कालात् [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] पदार्थः। [illegible] इति। [illegible] ना
[illegible] पदार्थः। भाष्ये ऽकामा इति। [illegible]

च न विषमादि त्मकः। कोपधात्वर्थे स्वरान्त वाच्यो विभक्ति [illegible]

[illegible]

76

ऐ. टी. कर्त्रिति भावः कर्त्रादिमध्यस्थः सान्मध्यशब्द इति सान्त्वानामिति भाष्ये च उक्तं च वचनं तु अप्रमीणनवद्धुत्तरस्य शब्दस्याप्राप्तिरेव पारिशेष्यं सान्त्वानांगा
चकस्य किमर्थः पाठ इति वार्थः तु तु भावेच्छ इति वृद्ध्यादिरिति भावः अप्रवृत्तानां विधिसूत्रेः स्मनन्तवत्सेनाकम्भेदेन न भवतीति कैयटेन
७६ विधानमिति भाष्यतात्पर्यमाह ः गन्त्रादिमध्यस्थ न नु पृथिवीमध्यस्य मध्यस्थितत्वेन तत्पदकेन मध्यशब्दस्याम्नाय मध्यमादेशोऽपि मध्यमीप इ
त्यसंगतमत आह वाक्ये चेद्वेति गन्त्रादिष्व पृथिवीमध्यगाचीन मध्यशब्दोऽप्यागन्तुकस्य च मध्यमादेश इति वार्तिकार्थः अ
ले तु गीतमत्र त नार्थ पृथिवीमध्यशब्दस्येव मध्यमादेशस्य इष्टाह ः मान्यतिवाक्येऽपि चेत्यर्थः इत्ययमिति वाक्यपोषेऽपि तेमाः
तु दीव्याः कुमारीति पदः माध्यमाः इति मध्यमवार्त्तिकेनाम्न अदा हृपार्वे इति सूत्रेणेन भाष्येणाप्यागुण्यादेतिवामन्योऽपि तत्व
यतीतिकेचित्। इति द्विवमध्यमनसमीगर्भ त नातोनीमध्यस्य नेमध्यमध्ये पीतोऽति च तत्पर्यप्रवृत्तिप्रियादेहिनीयमाहि
कें १ समकार्द्मकेन नुखग्तगवानेन विधानात् त्रपम्गांवारवच्छायांविधानात्कपपासंख्यापाहिः किमर्थी वा पो
गविभागोऽनस्त्राह प्रत्याहिवित्वादिति कुतः प्रपत्रपसंज्ञेति न नु पाहि प्रप्रपत्रपाविधानं तत्रहि नु पोरपिनविधानं चेन
सम्महत्पमामात्रघोनतानात्पहिमानपर्ततस्यापि विधानात्तेहु पोविधानं तत्रहि च पाराणमपीतिचेत्र अभ्यन्तरस्यां राम.
गहणस्याहिपवृद्धेऽ भावमात्रमर्थः न तत्र मावोऽपि नानार्थमापतेः एवं च याकस्य महाविभाषापातिद्धृत्यान्नन्तरस्या ७६

ग्रहणाबोधितत्वदभावे गौवेतिलक्ष्यसंस्कारवेलायां निरूपितेः यथा लेख्यसंस्कारेन चविभ्यर्थप्रतिनियतमाकांक्षिते संख्या
स्तान्यं प्रत्ययेत इति नमड्. गीतिस्वत्रमाध्ये स्वरूपनिरूपणायान स्वसहायत्वस्य प्रतिपत्तेः गिरां पेक्ष्यत्वात् प्रामाण्यं वेला
यामेव तत्र व्यक्तिर्विति स्वदोषः पुरुषस्य दोषाणि विरक्तीनां योगिनि वक्तानं तत्पर्यवसानं चारणात्मत्वं तत्रांशे तत्किं न लौकिव.
तत्तु तथैव नरवत्तः परामर्शोत्पत्तिरेव संगततत्मेव तत्र तत्रस्याह स्वप्नस्थैति स्वप्नावगाहिना तिति. स्वात्स्वादृश्यात्मनामादित्ति भावः
मध्ये तस्याव्यवहितत्व बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति नासंप्रत्ययतदेतत्संप्रतिचायत्नसंकल्पे तरवैतिरुद्रमेवमुपमपथवेना
दितु यो श्वाप्यार्थ्यानां नवकमनमकोन त्वेकं वकीति प्रमन्यात्यकवचनप्रवृत्तसेवनादर्थत्वस्तेमवासाहृत्स्वेमेति
त्वत्वादिति ग्रंथतं नानपीति नायापयेनापि बोध्यः तन्नमपोर्ग्रहणं वास्यातदक्षिमस्पैववासूक्ष्मिमस्पैवमहणं
तु कथं तत्प्रमतत्स्याह तत्रविषयभेदेनेति व्याख्यानादिति भावः अत्र प्रवृत्तेतिमत्पलक्षणात्स्यात्तुति विधमतिं वध
हानामव्यवहितेत्यर्थः किं वशात्स्माबाधापेक्षमालौकिकस्यापवाधीपूर्वकं किं वत्वमावेकवचवेमत्पपीत्वरपदपोर्श्वे
त्याचात्स्याह्वनरसोतावरूपकेतेना न्यापीपमेवाहनामध्वनानचैवमेकवचनत्रुतिसमतेकवचनार्हतातिरतत्स्याह
कवचनेङ्गितेति मयमाहिवचनांतमितितिएवंवेमकार्थगावकेपेयु श्वादस्मा हितिपोरितिश बोत्ववोधः बहुपर्ये न

थमाद्विवचनमित्यनेनैकस्यार्थस्य वचनं कथनं न हि तेन बहवः स्यादि ग्रत आह द्वाभ्यामिति वचनशब्दः करणसाधुत्वम्
कै॰ टी॰ मानिपादकत्वरइति भावः अर्थापत्ते· नाद्विवाभिमिति ॥ कृत्वर्वीपदादि समस्यस्थाने सूत्रकृच्छिक्षणायेरकृत्वाभिति योग्य
७८ म्येनमतीदमाख्यायतइत्यर्थः ॥ एवमत्रापि च· समुदायो योगसंज्ञानिमित्तमिति· चिंत्यमिदं एकस्मैकद्वाव्यवनीग्रहणापक्षेव
नीमा त्वस्यैवप्रत्ययत्वेन समुदायग्रहणापक्षेवत्सैवमत्र्यत्वेन पदागमा इति माये न तु द्वितीयैकस्यापि प्रत्यय
त्वे न तु ग्रहणेन च ग्रहणानात्स्याप्यंगसंज्ञानिमित्तत्वेपि तिदिश्यमानपरिमाणयोरुभयोः सैवादिष्टा वद्भावाभावात्· त
स्मादंगात्सरस्यानि व्याख्यानमसमिति पेत्या नादित्वादिति भावः· तत्र योऽङ्गात्सरीन सतिर्दिश्यमानो नोपश्चानिर्दिश्यमानो
सावगमात्सरद्वयादेशानुपपत्तिरिति भावः· अन्तादिस्यनेनांगमात्सरत्वाभावे बोध्यते अग्रादित्वे हि निर्दिश्यमानस्यापतस्यागम
रत्वं भवतीति बोध्यं तस्माचाग्रागमस्यैवव लुंग्रंगानिमित्तस्येति नाम्रं तत्र भावृतेस्यैव स्थानं सवत्रादव अनेन सूत्रेणागत
तो यो विधीयते· न नु देवयात्रास्य स्वरागमानत्वात्तस्वर्भेदेनात्राहदमं नेति स्वर्वेत्वाणां सेवं वक्त्व्यमिति विदित्वा
वाधामाम्हदितिरदं वैकोपं ... इत्यवान्विधाने लोके तदसावजहत्कोतिनि सर्वत्रेति व ... नन्वदे मनदेम ल्या
गति कुर्वीत स्मादेतो इमल्लत्रत्रव्यय इति वेदेमयोगान्तछुट्सिन स्वत्वेषिमाक्षपंनवभावेनतत्वेदेमनामितियोग

गमितं धर्मिधर्मितत्त्वोपरागावशपकः भासाभासनमपि तत्स्वाकारेऽनवज्ञापितः स्वपोगमपतिरतत्र आह इत्यन्तगतिविषयत्व
तिमत्स्फुरति भासनादिति । इदं च स्वत्वेन तत्त्वोपरागो हि तोऽपि तद्गतिसमुदायत्वोपजीवितक्षेत्रावशपकं प्रतिनियतं यत्न स्वेव
त्वोपः पस्वेति तिवेस्वत्वोपद्गतिपक्षेत्रश्चत्वोपसास्वानिवत्वात्सिद्धत्वाच्चनदितत्वोपद्गसापि तोऽर्थं । भावः । त्वोपः स्वत्व
वीतिनवानारवेतिच कारेणापथापास्वत्वतत्वोषिबोधनेननतत्त्वनत्वोपाभावात्दिंतनीतिसिधनीतिवार्थं ।
भावविरोधं न त्वेपस्वपानत्वोपाकरणस्वेवेचिन्तत्वादिति भावः । ननु सर्वं त्वग्रहणत्वात्मध्यात्स्वर्वे स्वत्वे भस्वानुभ
र्वरोनभावप्रापाणत्वात्त्वस्वोवाभासामाप्रसिद्धितिसर्वत्वातिसावशपकं मनगश्राहणं इ स्वेवेतिसवित्वग्रहणात्सर्व
त्वविभासामोदितित्वस्यासाधर्म्येवेतिभावः । नत्वेवमपि भावाधात्तिदेहेर्म्यनमितत्संगतिस्फुरणत्स्यात्तत्ववेविधर्मपद्गति
सोपविरं । समावेशात्तिरिदं शक्तिन्दर्शनादिति भावः । इत्याह परत्स्वात्मनविवित्तत्तुपरस्परादिदं संसमावेशो भाना
भावइति । ननु मानतः साप्यंशत्वस्यापवत्वादेवसिद्धो तत्त्वे तदुपाराहं च पर्यमिति । आह प्रतिवेतिनत्वेवमपि शंतगतसाप
शान्तसत्तापि कद्गतेन्द्राधानवेतनद्वाग्रहमनत्रहस्त्वापगाहन्त्विविमत्सेहनहरणामितित्वतस्वमकरणासत्वमस्तपि
सहजतित्वेन सहेणामितत्वर्थः । अत्रापि कालादिसमवर्त्तित इति भावः । नव सावयवः स्यापि लक्षणमापाकात्तविशेष

परत्वेकान्ताहं जनितारस्माद्वस्त्वेतनस्य हर्तां स्वनपि भासेनतु नेत दस्मात् वकस्तनादित्याशयः केचित्तु ग्राकारांतनस्तापशुरुस्या
कै.टी. पत्तानस्मान्नपि भानमेवेति भाष्याशयः अन्येपवाद्येमम्नः कथंतत्ता पाह रुस्मादित्यु मथ्याऽवस्तानवः वमन स्यानत्नैकेहे
शिसमासः स्याकास्तत्वस्यापास्ताह रुम्येके देशिसमासोपपत्तौ मम्नासंगतिः स्येथेवेत्याहुः नतु पूर्वादित्यामाप
७८ त्यथमते नैकदेशिसमासः अन्यस्तमासेतुपूर्वानिपातवेपरी माव जिरन्ताह संख्यावीति न चैवमप्यपता
ष्ट्रिमनिश्चवणमसंगतमतआह भाष्यकारेतितापमंड नमभिलापं समह्मादि तुचिंतमेवेत्याहुः शिरसि सच्चयेने
वतिष्ठेचिरमव्यक्तमेनैवठजोवाधेसिद्धेतदुपादानात्स्थिरभिस्त्यवममसामासाति कमिसाहुः पकातेति सच्चिनिम
इतिभावः नन्वाशितहस्तमानादाह अंगनसंवेति अन्ये समपिभाष्याकलत्व दूवेति सन्नस्य भाष्यव्याख्यानरीतिर्व
मारव्येपं कैपटस्यचितस्यविभाषाफनलतुसमयांतठि तोमात्रिः साम पवस्तुवंतनेति स्तुवंनादेवतनठि नहातिक्ति चनेने
ष्टतेन्ताह स्याचितिवयाकृयंचित्काः पनिकसामर्थ्यमास पेवशास्त्रनहाति सितिभावः भाषेमवस्थेति अत्रतः कालवाचक
शब्दः तदाह कालमाचित्यादितिनतु नत्कोमेतिति कत्याच्चि माहपसम्मानाश्चपत्वामतआह स्तुपोधात्वितिसमानका
नमासिकत्वमेवसमानाश्चपत्वमितितिभावः अंतरंगात्स्यादिति अंतरंगानपीतिन्यापेतु स्तुगतिरिकाह संतरंगात्विद्धयो

राम. ७८

ण न्यं तदिति भावः ननु सुबादितिस्तु कः कथं तद्धितसमासयोः पावेक्षत्वमनन्याहप्रातिपदिकादिः। तिङन्तचेति एवं वन तत्रजनद
नु हन्ति हेति कृतामेतस्मादेव विरुद्धेति भावः सुपः प्रत्ययस्य सत्वादित्यत उक्तमनन्याहप्रातिपदिकान्ताद्धेतोति भाष्येऽन्याहृक्षप्यतद
ति उत्पाद्यते इत्यर्थः सापर्थैवेह नाधिकेति तदनुमापकान्तु कथंचित्तेत्यर्थः सुवंताद्धातोरिति स्वार्थेद्वंद्वलिंगसंख्याकर
के पारिपत्यार्थस्य परस्य प्रत्ययसंतरेणासंभवाद्दृत्यर्थो ज्ञापनादित्यर्थः। भावनासमर्थानां प्रत्ययादिति। किं पुनः समर्थस
र्थाभिधानेनपच्छक्के कृतवर्णानुपूर्वीकं पदमितिनतन्त्रमाप्याते रितिभावः कृतवर्णानुपूर्वीकत्वपरप्राप्यप्रातिप
दिकांशे एवेत्याप्तन्नपुनःप्रविति यस्तु विसमर्थकीधेशाकं ततः प्रत्ययमात्प्रातिपदिकादिसर्थीभावि प्पतीति
भावः ननु ज्ञापकात्सुवंतस्य न कृत्तित्वेपि प्रातिपदिकात्सरः सुवंतात्पारइत्यर्थः तत्रस्तुवंतोत्पत्वस्यकृद्ग्रहितं प्रा
प्रातिपदिकान्तु व्यवहितत्वात्समर्थादिति प्रातिपदिकस्यापोसंनिहितत्वात्तद्धितो परागद्ध्यादि स्यादिमविप्पतीति कोवि
रोधोत आह एवमित्ति कृदादिविशेषणत्वेनेति बहुव्रीहिः अयं भावः कृदाद्यन्तस्याहेकृत्वादिस्यादिसत्कृति बोधकं तस्य प्रा
तिपदिके विशेषणत्वेन सविवमसंतिलं तन्ये तद्धितसमसांतत्व प्रतिपादनं तद्धर्यं पारप्रयोजनं द्धिकारस्योक्तं तद्धितस्थाने इतिकिं

चविगमनाविरहाद्युमयोर्विशेषणं स्यात् ततश्च ज्ञानार्थयज्ञायड्, यत्रैव स्यात् तयोरयमित्यत्र न स्यात् ज्ञानाद्योत्राव
कौ. टी. नइति भावः समर्थ स्येति. तस्यानुरोधात् भाति यदि कादिर्येन तस्य सामर्थ्या च तस्ये गविशेषणं मविष्यतीति भावः । सच्चौ हद्
७९ तिवद्धश्चेति विः । एतत् सर्वमप्यासामासाषातत्तत्र छंदसीति नानुवर्त्तते न हि हिविग्रहणाकं छंदः साधं नाद्विविनुतिनो पस्या
स्यानि वत्वाद्ध् दृष्टेमः कौ तु स्यामिमत्र क्रियाहृदांविचो पूपलस्य रांवाकीन्ताल यड्इति. एतस्मा द्यप्यासामासा राणा इत्तो सनि
नित्यादित्य त्रे छंदसी. तस्या संबंधः तेनैवात्र विचः । छिपित्वत्रे तं स्यात् आ इं नातद्धि पांनमिधानाच्च पपूषड्इति एत
म्ना द्यप्यासामासा राणा देवधं सत्र्वौ कोपि कश्चिम्नवतिभाष्यप्यां सदरव सेम्यत्र समदादियहणां न द्वाद्दरतामात्रमिम्नादः नित्यता
दिति परस्य विनतान्वास्याने इदं न लोपस्येति. लुपि मन्यपलक्षणे नयद्त्वादिति भावः ननु लुकि सतिमत्वेपरत्वा
भावाल्लोपाभासेः कथम तस्य निस्यत्वमन आहपस्येति परानिमित्ति. एते विषयोविरोधिभिः पूर्वादिभिः संनिपातिमर्या
सीतिदोषः तेषां सियः प्रसंगेपरनित्यादौ रेकत्र मसनि परनित्यान्तरंगेति पाठरीत्या पपरत्नद्ध्वोपड्इति परिभाषार्थः । अन्ये तु
पच्यावादि विषयेनुकि कृतइति भाष्या स्यात् नरगानवीति न्यायेनेति शेषः लुकि कृते पि मन्यपलक्षणेनपरत्वस्त्वान्नतो रमा.
पः मासोतो सहइत्नहीं । तिड्ज्ञारयति लुकि कृते मत्वादिति समानावधिकसत्वं परत्ववाधोमत्वेनेति भावः इदमिहैत्यादिभाष्य ७९

नुप्रवृत्तं स्यान्नपीतिपरिभाषानमिव्रणीरेकदेशिनो हि किमत्र किं परमिनुपाह्नः । न तत्र ज्ञातः । ननु शेषे इत्यधिकारे ऽपि समर्थविभक्ति
र्निर्देशायैतान्यावश्यकानीत्यत आह यत्र पार्थीति । ननु ज्ञातत्वमत्रपार्थसमर्थ्यात् इवात्र जीपायानुपपत्तेरयोग्यत्वादाह भ्रमिषति
ति । स्वार्थमतिरिक्तेनिन्नपश्चात्कात्स्य मोपपुंस्कसज्ञातादपस्येव समुद्रस्यादित्रिभावत्यात्पयमांशं मइति मत्र ज्ञानादुत्पादिस्मत्र
स्मृत्या रेभतत्पर्थः । निषमाभावे मत्यपमसंगमुपयाद्यतिस्तुवत्स्यादित्युपयोगः स्यात्क्षान्द्रोजनानां शिविनियोगः । नन्वर्थीतिर्हि
शब्दिनाप्यपपाद विधानेकी रोषो तत्राह अस्तकरेशीति । अन्यथा स्यादुपपत्तिपदयोः सर्वविषयपर्यायप्रसंगः स्यादिति
भावः । अविष्ठापुनननु गौरादौ रेवतीरोहिणीन क्षत्रेद्वन्द्वपुंसेः कथमत्रदीवत्तत्राह पिप्पल्यादयश्चेति दीर्घमत्यपपूर्विका
शाकल्येतिवतल क्षेलक्षणान्येति न्यायपरिको न ह्यननुकांपिप्पल्यादिषु पाठादि स्याहुः मनुलुविधिनिकथं शानासिवियाप
कमत्यास्यनमतत्राह लुक्रमवेति । भावमत्रः । ननु भवेतमपायमवस्थाकं यंगतार्थतात्प्रथमे दानतत्राह भवेद्दति । सुक
संशये नेतीति स्वं चतत्र भवद्रूपत्र सर्वगत्यति अभिधानस्याभावाच्च भवस्येतिभावः । आपरेवस्त्रस्थानितत्त्वभवत्त्वमुपदा
द्रवति योपित्यद्रवमुद्रकदेशासीनीतिजलादह्न स्थान्निपमितिभावः तद्देशासीनीति कचित्पाठः । अथ समित्र पुरुक्तः यादेः ज्ञ
नादेः स्तुत्रदेशेपिस्तुलमत्वादितितिवोध्यमाक्षेपनत्रतितयमितिसर्वं तत्रदेवीराहरस्यात्स्यात्तत्तु स्तोमोरवस्तोई मित्रावसंस्र

के.टी.
८०

त्वादिषु तद्रूपाहङ्काराद्यनवसंगतं स्यादिति भावः। नित्यमवस्थैव तत्र भवेदित्यत्राह रागद्वेषान्तरमाह मा भूदेव तर्हि इति किं चेत्यर्थः। अ-
नुपपत्तेस्तद्द्वेषान्तरमाह नाभ्युपैतीति। इष्टापत्तौ इति इष्टव्यभिचारे श्रेयसी संवेद्यमाना ये पीतिपावनत्वं तत्त्विनं गुणं अभवेद्गुणोपमिति
भवतीत्यर्थः। ननु उपजातं तु शब्दस्य कथं शरीरानवयवत्वावकत्वमतत्राह जातं तु समीपे इति भाव अभवन्तु वेति श्रुमिधानस्यामा-
व्यात् तत्र भवति शिबिरवत् तद्रूपत्वं निर्विवादं तीति नार्थः। भावमवदन्यधिकारे स्यातीति भावः। कोशाविकारे इति। नापूर्वं मित्याह त-
स्याविकारइति तत्रलापवं भव्याहत्याद्यपाइति लौकिकइति एवं च पार्थानुपपत्तिरित्यर्थानुपपत्तिरित्यस्यार्थ इति भावः। समवृत्तिमिति।
सम्भूताधिकारे क्रियमाणोद्दृत्यर्थः संभवः उत्पत्तिः संभावनात्मत्वाधेयस्यायारपरिमाणानतिरेकश्च। अत एव तस्य वल्लीकेमानमि-
त्यर्थः। तदाह कोशीश इति संभवक्रियायाउत्पत्तिक्रिया। किं तर्हि स्वरूपतीति। तेन तु यथाव इति तु न संभवक्रियायाः स्वाधाराधेयभा-
वः किं त्वत्र वेधुन्याधारत्वोपचारः न हि तथा कोश इति भावः। पुंक्ति पुक्तौ भवतीति। स्वाश्रिताहत्यत्तायुक्तमिपाकस्ये भवतीत्य-
र्थः। कलाद्यवच्छिन्नमाष्टकालादिति वर्तत इति। कालात्साधु इत्याद्दित्यतः साधु इत्यर्थमनुपपादयति इति तत्र भवः मासे काला-
धिकार इति कालात्साधुपुष्प्यंनिवर्तत इति। तत्र शब्देनेति शेषः। न च तत्स्यात्सो यो निमित्तेन तद्विच्छेदात् तत्र ग्रहणात्संबंध तस्यानुवृत्ता- एत.
विपदितेत्युक्तत्वादिति भावः। विशेषफलेत्यस्येति कालविशेषसम्बन्धिनिपतितफलस्येत्यर्थः। तं भोगादनन्तरादित्येतावाहि न्यायोजयिमा ८०

वेभ्यः ऽ एवं षष्ठे तेऽप्युत एव सत्त्वार्थमे उपकुर्वाद्भ्यः प्रतिषेधइत्युक्तं तत्राप्यपीभावाच्चेत्येव सिद्धमत आह अपूर्वपीभावाच्चे
भ्येतदिति· इदं वक्तव्यमिति। वक्ष्यमाणाम्युपकुर्वाद्भ्यप्रतिषेधइत्येतदित्यर्थः। एवं चपगोमुखादिभ्यइत्येनोन्यथाप्यपीभा
वाच्चेति न वक्तव्यमिति भावः बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपामतमिधानान्नात्र इत्यामिति नन्वेवं चतः पूरुषाहरसोऽप्यौर्ध्वमित्यनुस्वा
रस्य वरां कथमत आह रमेइति ऽ ननु देहे· और्ध्वदेहिकमिति भाष्येतरनुवारयाहितिभावः। भाष्येतसंतामप्यातिमितिवा
र्त्तिके ऽप्यार्थत्वात्समासः। अपूर्वपानामेति· मुखपार्श्वितसोत्तेपञ्चे ऽनार्थमिति भावः। नन्वादिपादरेवासिद्धे इदं किमर्थ
मत आह गहाविदिषिति· मध्यतश्चार्जिकमयोजनमाहततोऽन्यत्रापीतिननुगहादिषु सर्वेमध्यशब्दः स्यादत आह तामसत्वइ
दं च न कार्यमत आह ज्यानादिषिति स्थाने लुगित्यादिमकार्ये एवमहतिं सवापितुमिदं अस्मत्त्वानमिधानमितिभा
वः अतएव तद्धार्त्तिके वहिर्मखो वाक्य इत्येव विग्रहो भाष्यइ प्रीतः तस्यापासत्वात् अधिकाराप्रेमिति· विधौ फलाभाव इति
तेषां गहदेमिमायः आधिकारफलमपूर्वोऽपूपनाकरणाफलमतश्चात्र· शेषफलं च यागपवादसत्वेकरणाभावइति
र्थमथाहि नेति याद्दिविधार्थमित्यर्थः विध्यर्थमेव किंनेति मत आश्रयः विधौ फलाभावइत्यमिमाये शैवाह भाष्ये ऽपवा
दविधानार्थइति· हृतमिमापमज्ञानानतआह मपुनर्निर्देशार्थ इति· व्याख्यानतमनाद्येऽग्रहणे किंनर्थमिति· व्याख्या

81

कै॰ टी॰
८१

नेनैव योग्यतावशात्स्य संबंधः तत्राक्षेपादेव सिद्धिरिति मत्वा प्रश्नः । ननु सामान्यतो विधाने नापि ततः सिध्यतीत्यत आह तु
नदैरिति व्याख्यानस्य नामग्रहणादिति म गार्थत्वस्य व्याख्यानस्य ग्रहणे नैव सिद्धिर्नामग्रहणमेतदर्थकमिति भावः मा
षोडशादिन काचिदिति एवं च समवायार्थमेव व्याख्यानस्य नामग्रहणमिति भावः नन्वग्निषोमादिष्वपि मवेतुः विधाने क्रतू
पकोपस्थोतिमवेव ज्रविधानमर्थं स्यादत आह अग्नीषोमाशब्द इति इति विधानं तु तदर्थं मंत्रादिलाभ्यास्तावग्नीषो
मादिष्वपश्यास्तात्पर्यमिति भावः अत्र उत्तरवेति व्याख्यानस्य नामग्रहणाद्धि इति भावः माषोमतर्हीतिमवेमन्त्रे व्याख्यानेक
स्पेव तु मिस्मर्थीः नारस्यातानो वस्तुत्वमिति अग्नीषोमार्थमंत्रेनदर्थीक स्मैचाग्नीषोमसत्त्वारोपेण प्रयोग इति भावः क्रतु
पमुख्यादिति सोमस्याथे षोनोमुख्यावितिवोधं वहुवचनमीदृशादिति तेन तद्रूपेन विशेषग्रहणाव तत्तदं नाना
मापि ग्रहणं स्यादिति भावः । माल्येप त्रवेति वाशब्दस्थाथीः अमुख्यत्वमिति इति एवं नव पक्षा हि मानपितत्वं वोधं विहराः
वालवायोविहरं चेत्स्यनापूर्वत्वमिति त्वाह स्मादेशादवेति अनुरूपश्च भवतो तथानुरूपः वालवायस्येति भाव्ये वाय
क इति शेषः नवैतत्रे सेतद्वाच षेन वै लोके इति संगलार्यो वारराणामिति रावरराणां त्रेरामर्वमंगलमयो जनो
वाररात्याद्विविक्षेपस्यातत्वापि सत्त्वमिति भावः त्रिणा सेपादिति अनिति । पिच्छनतीति भावः अधिकस्याख्याति कावाच

रा॰
८१

कालमप्रत्ययानुस्मृतेः पंचम्युपपदे सप्तम्यन्तग्रहणान्नार्थो द्वितीयेति । विशेषणं स्वसमासाच्छे वासुदेवस्य भक्तिस्त्वया ख्यातो न विशेष्यं वे
वासुदेवस्य भक्त्याख्यायिका विशेष्येति बोध्यं । लोप्यानि वासः पूर्वं धवोः । भिन्नजातिवाचको देवा इति विशेषः स्याद्यथा वेत्यनग्रा
हः ग्रमिति नेति । ननु सुख्यार्थस्येवग्रहणं कुतो नेत्यनग्रहणमिति वासनाह चयोनेति । वासुदेवार्जुनः वासुदेवस्यगोत्रस्ता
दिदर्शयति वस्तु देव स्यैऽ तिगोत्रत्वादिति किं सतिदं अपसारिकाण्डुजरत्वलीकिंकं गोत्रं तत्त्वप्रवणाधायमति हुमि
वनचैतन्नत्वाल्लिङ्क । अनस्य वाम्येनैतासत्रिपाख्येति वर्माख्येवहुत्तिग्रमार्हितं पूर्वनिपातार्थः स्नापनेषिवादिनाख्यानुपपा
दनादाहमाख्येयवानैषा सत्रिपाखीति द्वन्द्वनाविशेषादिति वहुव्रीहिः । देवतापदं चोपलक्षणमिति प्राहुः जनपदिनां
कदिष्यमाणा पूर्वपक्षस्य स्फुरमतिपतये स्त्रार्थमाहजनपदिन इति माधान्यादिति विधिपक्षेन प्राधान्यं प्रकरणाच्चे
ति बोध्यं नानुनिर्हासो हृस्वः स वंहि इति कद्रुस्तंगतमनग्रहणमिति हीसोपवमद्वइति जनपदाधिकारविहितमत्ययम
हानिनुः स्यादेति निवार्यार्थः । स्ववहितस्याग्रयचपः फलमितिहृषिहितिमितेवति । अंगाकद्रुस्तादेन ननु विग्रहे हि वचनवद्
वचनपोदेयो सवैरवागिति वीजोतग्रहणहि त्वोमादि । सम्यत्यपापातिदेशाइतिमहृत्त्वमयो । कृत्तितिमत्ययः तेन प्रोतेकालाप
कादकपोगोत्रचरणाद्वुञ्धर्मास्नायपदो णितिवीधो । सपूर्वोवविति । अप्रत्ययानुरूपेमकापानेवावर्तते कर लोके समस्य पः । नुत्

कै॰टी॰ कारकमित्यादौ भावः स्वपरस्वी नात्मस्वरूपो ह स्वतन्त्रस्य नुपपन्नम त आह स्वशक्ती ति नामितिः भावो ऽग्रं थे वेत्ति तेन स्फुते ग्रंथे रूप
र्थः ग्रंथः स्वरूपतित्तेन स्फुतोग्रंथं स्वरूपार्थः नुत्पन्नेन दिशिवेदानुपपत्तिर्नितोर्थः ग्रंथीनवे दस्यापि सत्वं स्वीकृतं यां शीनानित
८२ त्वमाह पदार्थ इति अनेन वेदस्वं शब्दार्थोभयपरतो निश्चनितं न मुधा नापद्यापूर्वमकस्यपदे स्वादिरूपत्ति वले नानु
पपत्तिर्दिस्ये वेत्तिन स्वपूर्वतो मो स्वादिकृं ना स्वातन्त्रिते त्वत्प्रमत आह स्वरूपमलपादिद्विति अनुपपत्तिसूत्रत्वस्य
त्वापादितत्वेनानि स्वत्वमिति भावइति केचित नः पदार्थानि स्वरूपादि वासवोषवि रोधात नत्सूर्थस्यापि ज्योति
श्चोमादि रश्मि स्वात्मनः एवा नाविशिष्टेन नित्यत्वे त्रस्य पीरपित्तस्या नं त्वं नारमेदेनानुपपत्तिर्नित्वे वमेवेपदत्तिनितो
लो ऽन्यत्वाद्वः अत्रसोध स्वमेत्र परेत्व ग्रंथीनि स्वरूपचरूपतत्व विरोधिनित्यत्वस्य वानुपपन्नः पूर्वपक्षि त्वात्तार
शानित्यत्वस्येवधुं रः स्फोटः एवं वार्थ शब्दे नात्र ईश्वरः सुत्वान याभस्यैव स्ववेदत्वाम्नापि विषयत्वाच्चेदे शब्दस्वैर
रूपंति स्वादे दनित्यत्वमिति स्ववृहे रती स्वार्थः स्मारस्यानात्रे सम्बद्धं गलरूप त्वात्मारस्यनात्रे स्मृतिः स्वात्स्वदी त्वर्थव
त्वानित्यत्वमिति स्ववहारद्रुति भावः एवं त्वात्मरेति स्वतालवा पस्यावि रदृश्या देनेस्ववहारद्रुति भावः अभिनि स्वात्मपदयोः नितित्ते राम॰
यावत्मपादविस्येपद्यं निक्कमरताभिति भावः तथापीतिः अवराम्नु पपत्ति अनित्यत्वेमानमाद नम्दे दाचेति अनित्यत्वया ८२

ण्यभेदेन तत्सिद्धेः भेदोत्र नानात्वं ईश्वरे तु न तत्त्व भेदो मानं यथा व्यवहारमाह कारकेत्यादिः अर्थे क्रियानुप्रवेशे भेदाद्द्विकारककला
लापकारि व्यवहार इति भावः अत्रावष्टम्भं आत्मनि सोस्तु कोः पदार्थानिमात्मैवेति ध्वनितं तदाहतत्त्व अकदाह्य इति । अधिकं सज्ज
पापादृष्टं यं । ननु मायाग्रहणं च्छेन भावस्य तन्त्रमाह कलापि नो नोति तत्त्वे वंक स्यादिभ्यः प्रोक्ताधिकारे तस्य पदविधानं यथ
न त्र प्रमोक्तं नं चतेन कृतत्वमित्यर्थो वाचाह तन्त्राह हदि विधं वेति प्रोक्ताधिकारस्य वेति । कृतस्य हृतान स्वात्मप्रकाशितस्य कृत
स्यैव ग्रहणादिति भावः कलापि वै रंपाने तव निगतिनः प्रमस्यात्मीयतारीनं तु नयाकारितानं ग्रहकरोतेत्यति । प्रमस्य
त्वेन सास्नात्वमनुप्रलतेस्पतेः । ननु यानोते वाहिनोत्तमाह द्विष्ठा श्लिष्टा तानपीति कलापीति सत्त्वस्य कलाप्येतेवा
लिप्यो वैशपापनां तेवाविभ्यश्च तानि रित्यर्थः छुदेश्वहरं चेति शोनकाविसत्त्वे छंदसीति योगं विभाज्यतिरीत्यादि
सर्वस्यत्र शेषत्वेन व्यास्यापमिति भावः इत्यत्रोक्तमिति अनभिधानादिति हि नक्तो कंमकारं तरमपि मपातत्त्वोतं प्रा
दाश्शाया पत्ना हि ति पेशश्चास्य रोग्ण तानि रिप्यते तैरेता तिनुत्य कालानीति प्रतान् यपि प्रयशाप्रोक्तानीति भावः प्रते
नशाखायना य पिसपै ताति । आधुनिकानीति हन्यादुक्तं मणालस्याति तच्छिष्यता पास्पपिमति भेधइति छंदोग्राह्ल्ला
नीत्यत्र भाष्ये उक्तं तेषु ग्रंथे भाष्ये मसिकादिभ्य इति अर्थापार्थमिदं न चिरं विभक्तमेवप्र यतेत त्क्रमो गति भागस्य ॥

कै. टी. करणं समानो घनतरस्तमस्तमाहसंस्कारापाकृतास्वेति ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भसंभवनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्य
तृतीये प्रथममाह्निकं । तस्येदं । नान्विदमित्यनेन संबन्धित्वसामान्यविधानात्सर्वं त्वसेस्यतीत्यत आह इदं शब्दादिति । योर्थ इति
८३ प्रत्ययस्य विषयत्वावच्छिन्नत्वे इत्यर्थः । ननु षष्ठीशेष इत्यस्यान्यसंबन्धनिमित्तकत्वाभावादिह येन ते शेषे विहितो षष्ठीषष्ठ्यो । वि
धीयते विशेषणानां च विशेष्याणि तद्विरूपमिति भावः । सत्यन्यासेऽसाधारणं लक्षणं वार्तिककृन्मतस्य पोः साधारणं चिह्नं वार्तिक
कृत्स्वन्यासे परिहरमिति सिद्धं । त्वेति । तद्धृतप्रत्याहोषेऽसंनिहिते प्रत्ययविधानमिति । नचापरिशेषः प्राप्नोति नायं निर्दिष्टं । त्विम
नेनाग्रे तन्ते रहिष्वेति हि तीयतनते नोक्त इति भावः । प्रसंनिहिते प्रत्ययविधाने इति पाठे । परिगणनेनासंनिहिते
प्रत्ययविधाने कृते त्वा तिप्रवृत्तत्वादित्थितिहि तीयोऽधिकरणतः तद्यत्प्रत्यय इत्यत्र कोऽभ्यासी । पञ्चमीति येन येन विधिरिति । ग्रामा
दिष्वृक्षु वेधेत्यर्थः पञ्चार्धमितित्यत्र लक्षणं वाक्यपरिसमाप्तिन्तद्वदहरणं भाष्यादितपञ्चरक्षावीहि तिसमुद्रान्नवाक्यवक्यपरिसमाप्तिन्याष्टुह
हरणं त्वविततत्त्वस्यापाठे हि तिति । आत्वं विशेषण इत्यर्थः । अन्यथा हि चारण्यमात्रे जलसमिन्नत्वादसंगतिः । स्पष्टे
वमत्वं न्याय इति । नचास्य मन्त्वस्य कृदाकारस्यात्वाभावाभावात्कृपमनेन पदत्वबाधः । न तु घोषवत्कर्षणोगत्वबाध इति वेलप राम
विभाषितस्य तत्तरस्पतिकर्मणि साधारण । इत्युक्तेरिति भिन्निशेषः । इत्युक्तेरनेन पदमित्यर्थः । समस्यते नयाठे इत्युक्ते ८३

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कै. टी. क सामान्यमात्रप्रतिपत्तिः । सिद्धे त्वनन्तरस्याविकारे इत्यादि भाष्ये शैषिके ण्यस्यानन्तरस्य विकारविहितत्वात् स्पर्श इति भावः । अधिकारादि
वत्वात् ॥ सिद्धत्वात् कथं चाननुपपन्नमनन्तरस्य इत्युक्तमिति तत्रैवेति । अर्थनिर्देशवत्त्वसमर्थविभक्तिरपि तत्र तत्र चरितार्थेत्य
८४ भिमानः । सर्वत्रैवेति । तस्येदमित्यनेन विहितो योऽण् विषयः सम्बन्धस्य तत्प्रत्ययेनापि चतुरर्थीपर्यन्तं नाद्यतेन कथम
शैषिकत्वमनन्तरस्याहत्येतस्येदमित्यस्यादिति । एवमुत्सर्गकरणानन्तरस्य ग्रहणाद्यास्य शैषिकत्वमित्यर्थः । अपवादः
नन्तरत्वादित्यादि शैषिक इति संबन्धे प्रत्ययविधानस्य वै तैषिकाः । अत्र बहुव्याप्योगानस्याग्रहणाद्वनद्
शं बाधते इत्यपवादः शैषिक इति । विकारेऽपि सामान्यविहितत्वात् शैषिकत्वं स्यादपेक्षितमनेनापि न सामान्यविहितमिति भावः । विका
रेऽपीति । प्रकृतिविशेषात् संबन्धस्येत्यादिः उत्सर्गत्वे चेति । यौगविभागेनेति शेषः । ३१ ७ तत्त्वादर्शे बहुमिति ३१ कृष्णो
जीव गमामासो वेत्यन्यतानन्यमालोकयंतदुपधकत्वमनन्तरस्य ग्रहणमप्रमाणीभूतमिति वक्ष्यमाणोऽदिति कैयटविकोपपधा
धरकेषु चिह्नेऽरन्नकेषु विहितत्वादनन्तरस्येतिभावः । ननु हलसीरण्याणमनन्तरत्वादिरतिप्रसङ्गमानिरस्तम्ग्रहणहल
भाष्यति । ननु त्वं महामत्स्यादेवगाधोऽमविषयत्वात् ग्रहणमस्यासीति । ननु संपूर्णागत्वं सामर्थ्यमेव कुतो नो तस्मादनन्तरस्या
हितस्य ग्रहणाभावेऽपि तस्यानुग्रहमेवाविशेषादिति भावः । अर्थनिर्देशस्य तत्सामर्थ्यमिति वोध्यं तत्फलितमाह इत्यसमर्था दिति ॥ ग. ८४

साधनत्वादित्यपि वेदपत्वेन मत्वं सह नास्त्र त्रयोनित्यादयोपि विकारो व सत्वपोनैतदेवं तत्त्वं क्वापि सिद्ध्यर्थः न च वपवेव साध्ये
षधितु स्वेभ्यः तत्त्वज्ञः कथं नाम स्वन्योवपवेति हृतिनि तत्त्वज्ञाः स्वयमेवं पदे वेद्यं इति नषासवयवार्थेना सवेद्य इत्यभिसा
नतात् तत्पुरस्मिन् इदं त्वेनाव पदवीषे तुज्ञिरम्लताहवादलिपुत्रस्माव वचनाद्धि · पद्मासनस्थं वेधि मीयेन ते नाविहृदि
तावीधे सत्यपदं इति भावः · सत्पदं तु त्वां गीर्दिनिनास्य स्वसपदः साक्षात्सेन विधानात् अतएव त्रयासे विधानादित्यर्थः स्त
दाहृ सपदं तु त्वां गीर्दितिया । धीनत्वमुहृणः न नु नित्यं हृदि तिमपदं स्वापदान् त्वतं सवात् कपमुत्सर्गत्वमतमाहृ स्वमात्सेष वेति · श्री
कालीमे नयोरर्थयोः सामान्ये इति भावः । अपि विशेषादिति वा ध्यक्तानां स्वविनिवेशेत्यर्थः । अपवादो नानितः सपदु त्व न पवादे इति
समवत्त्व त्वां माव इति भावः । साक्षेप्रयोऽन्यागीपवादे नित्य स्योऽन्यागीस्वापवादयोः विषयविभेदादित्यर्थः अपार्थत्वात् इतिः नम
न्त्वात् क्वापवादयोरिति यत्र वापवादत्वे न सम त्वाद्धि सतिषेधोपपत्तिरित्यर्थः । न त्वग्रे ऽस्यापवादत्वं न स्याच्च त्वा
त्के यमपं नित्यवादेनेत्याह यादी नामितिन्यपवादशास्त्राद्धि शेषपरइति भावः न नि हृत्नात्वं कांगुणिं स्यात्यमिषाधनु हृजोहि
ति तु त्वागी स्वसाक्षात्त्वाद्धयज्ञोहि तीयः न तद्धक त्व तीयद्वेषाहृ यद्येतितेनमपवादत्वादितियोगविभागात् नस्यत हृतासामथ्या
चेति भावः । तस्य कृत्वादिति · सासात्तवाध कयाधे न चरितार्थत्वादिति भावः न नु तातेषु प्रकृतमत्र पुरुषजादि

85

त्वेनाकृतत्वविततत्वादिसमस्तमत आह स्वाजिशब्दस्येति । हि स्वत्वेषिति । इत्यादीनामसंभवात्तातानामततः एवं वेत्स्यनुवर्तमाने इंगं तानां वत्सषा
कै. शि. मित्यनेनानुवृत्तम् स्याविद्या ता या वा हृदयेव पदे इति । अचाराम्नायी मः जनपदलक्षणो वुञ् इति पदमिति पाठः अत्र च तत्र्येत्युक्तः तापकृष्णा
८५ मा स्यवाधकत्वेन वज्जत्वाज्जेमतिपरत्वस्यानपोनकत्वात्तस्यापवादो बाधकः स्यात् इत्यत आह भाष्ये केचित्पुरस्तादिति । ततअग्रे स्ती
ति विकारइत्यर्थः स्वयमेवाभावादिति । एवं चात्र यादीनां निवृत्ताववितस्ये सिमत्यनेन पाठे तिप्रत्ययकारइत्याहेतुस्संघुरितिमा
न । परत्वात्रतायाविध्यतइति पाठः अत्रवयवेवमाः तदनपेक्षेतिपयासामान्यविवानेपिस्वेन्यामेतमद् एवस्याः सिद्धान
मृत्तिकातथ्यानमिथ्या नाद्देवत्वाद्धीनोविकारावयवयोरभावइतितदनपेक्षेति भावः तथापि तदनपेक्ष्य तदुक्तमिति स्ववके
यदि संभवत्यपि क्रमः पाठः विज्ञादिस्तो भाष्ये नयत इति परत्वान्नायपेक्षितयोरिति भावः अनुदात्तात्प्रावृदात्तान्तीवहुत्पत्स्यायु
दात्तमकतिकदीर्घतादित्यर्थः ननु स्वर्वेतानाचितो मते लसी वानुदात्तादित्वं विशेषणमतो न दोषो तत आह अनुदात्ता
दित्यह कारस्येतित्वव्यवसंतदिवेच मस्त्रुतित्वं न च तत्र तदनुदात्तादीति भावः नन्वानुदात्तादिविषये परस्यापि निवृत्ति दर्शनात्
वीस्यतिघातइ स्वसंगतमतमाह साविनिमाम्स्वयत्त्विन्तस्यानुत्तमकालमेव निघातः अस्तेनिहितस्यानुपजत्वादप्र राम.
तोत्यन्तरतोस्तुषितामिति भाष्येणान विरोध इति बोध्यं भाष्येतस्मादिति निमित्तस्य परस्वरेणोदात्तः इनेताघः मा. पइति । ८५

यदेकं पदार्थः यस्य यत्त्वमितिनिरूपमुपलक्षणं यावता पदत्वं नावतिष्ठेत् यो भाविनस्तेषामुपात्तादिसन्निवृत्तिकालेऽर्त्तनिर्दिष्टानाम
पिनि घातार्थमित्यपि योऽर्थं स यद्वैनयोः ननैतयोरिन्द्रियाणां मात्रेण कथमप्यवारवाधकत्वमतत्त्वात् इत्तयोरितीति यो नाविभा
गेनाइत्याबाधनर्थि धानमिस्यर्थः योरितिः पत्ताशारित्यो वाशम्या कृतिस्तेन योरित्यर्थः मन्यपयोः अन्यसंज्ञोरित्यर्थः जितन्त्र
तत्त्व विकारावयवयोरेवेति स्वकारः स्वरूपकथनपरः कृचितरूद्दितप्रपदाटः अन्तरितादीतिवक्ष्यमाणमस्याख्यानसे
तिभावः स्वकृष्यारेः कायेतस्येतितनवस्यः मानपोषधिरस्त्वाभावाच्चित्यमिदं भाष्यमितितिवेल्लमानित्तारोयेरमाक्षते
दिस्याशयान्यथाकयोनेति अर्थं चारोपः स्वत्वार्थं मेष्यावक्ष्यकः अन्यथा यावद्वैमाण्मादित्वाभावात्मोवयवेमत्यपोद्रुत्य
दृश्यवेति योऽर्थं मयोगामावादितिमयदः मयोगे रागत्यथनवगमादित्यर्थः मन्यानेद्वति गोऽश्वपरीक्षेद्रुतिनुपुरीषत्वेपि
कारेरवेतितियमाथीमितिभावः यद्यात्विति रसेवं स्वभावविशेषात्शरीरस्य वृद्धात्स्वविकारत्वाच्च शरीरविकारत्वमपि तास्मि
न्द्रव्ये अंकापि योमस्वद्वति भाष्ये कपिभ्यशाहाकृत्वेविकारेमनस्येतितन्यत्तुकिं त धावं तद्दतिमयोदानतपाकलयाविनो
नुयत्तादेरिमनतुनिश्चेतिचेतनकं तौषेतियतोसहत्तां तवशामीत्वशाहातफलत्वं तारजिङीपिस्वाद्युत्वात्तं पदस्मशेवविद
स्तायां षित्वात् ईयंतोरात्तस्यादितियाथं भाष्यमामारपात्तफलत्वंपित्वस्येवांगीकारात्कसेषद्रयाम्योपः इकारः मयत्येते

ति॰ किं वानुपसर्जनादित्यस्यानन्तरं न विशेषणत्वेनुपसर्जनादित्यस्य वैयर्थ्यमपि बहुकुरुचरेत्यत्रापि प्रसंगादिति बोध्यः॰ न
कै.टि. परिहृतेति॰ स्त्रियामित्यस्यानन्तरमारणविशेषणत्वेनेदं परिहृतं शक्यमिति चेत्तस्येयालाभ्यामपि इति बोध्यं इतिरिति॰ आ
८६ रोपइत्यर्थः॰ लक्षणयेत्यनाविति॰ आरोपे इत्यर्थः॰ न लिंगतोति॰ प्रातिपदिकत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाज्जनादिप्रत्ययोवितस्यस्यासमासे इति भा
वः॰ बोधयमिति॰ विकारलक्षणकमहर्तेर्विकारेप्रत्ययइति प्रत्ययस्याख्यानात्सेइदं बोधयमित्यर्थः॰ नतिसंप्रतीति॰ प्रत्ययोत्पत्त
वस्थायामित्यर्थः॰ नचापि लोके इतित्यथा चारोपेणान्यत्रवृत्तावपि प्रातिपदिकत्वाश्रयत्वमिति भावः॰ प्रातिपदिकावयवकोपे
हवलतः प्रत्ययइत्यपीन इति बोध्यं प्रकृतेरिति प्रकृतिवाचकशब्दस्येत्यर्थः॰ किं तर्हि तः सर्वत्वेतितन्त्रत्वेनशब्दस्यप्रति बः
पसेर्द्रव्यननुकीर्तनस्याविधानात्कीर्तनवदंगमित्युक्तमनतेग्राहकात्तेभइत्यादिग्रन्थान्तरेतिक्लिन्नेयेपरिमाणादि
हितादिति प्रेक्षितेविहितास्ते पदिमात्रात्स्वंवंतीवीर्यः॰ भाष्येकौरवलमिति पाठः॰ कुवलीकोवलमिति पाठः॰ एवं मध्येपि ग्रधमा
धमित्यपाठः॰ गाण्डीमित्येव प्रमाणनश्चेतस्यपोनहन्मपरिहारणाहग्रीरवइतिइदंकोपधारणापुष्पत्वस्पर्शनेनुछेनेपाजा
येन नाप्याप्रमाणात्मनः प्रमनोपिवाधेनश्राहत्यत्रचेति न्यायानयेत्तापाहिनन्नापानवतामः नत्विचुक्तात्विति॰ नन्विरति रम.
बोधकत्वस्यग्रहणस्तामप्यीनुस्येदमित्यनेनापिविकारेछायस्त्रीति भावः॰ ननु प्रवृत्तिकेनैवसिद्धाविदंव्यर्थमनन्त ८६

विशेषदर्शयन्ति पक्षेति । अपवादे त्वेनेति भावः । सपदं प्रसंगादित्यपवादत्वादिति भावः । पद्यन्तेदित्यादिनाभ्यासेको
पधलक्षणाणो सपदं प्रविशेत्निषेधः स्यात्पत्ते अत्राधिकारे शौधिकानुवृत्तौ सपदं द्यापवादः क्रोपधायेत्यत्राप्युत्रिल
घनोपवादः तत्राप्यवादविप्रतिषेधोत्पाद्यत्वनतदृत्तौ नुक्रोपधायेत्र इव सपत्रपवादत्वादप्राके तस्मात्स्वरितो थे ।
ण्वादित्तिन्यायो गीतकारे तु सपदीनापवादइतिसर्वे प्राश्रीको विप्रतिषेध इति नात्र्यर्थे तच्च नयनेव स्वरितस्पष्टता
त्को पघलक्षणो गत् बाधत इति वृत्तेरमुष्टत्वात् परस्त्रीपदे कथमसतत्प्राह दृतेदिति । कपोते उभयमप्युपपादनाय
हृकपोत शब्दइति । परत्वादित्यप्रत्यवादशङ्कोत्तवाधकमात्रपरइति भावः । सपत्र भावादित्ति मारपनापरत्वाद्धुपेनत
दमावोयोध्यः फलेत्तु कूतनुपौणिक लोपिअपुण्यप्र कृत्य पेक्ष्य पात्र त्वमत्सिवेत्यत आह अत्रामलकादिशद्वद्वति । फल
हिवृक्षस्य नावयवोऽनारंभकत्वात् नापिविकारः सहिद्विविधः प्रकृत्युपमर्द्दकोपथामलकादिः प्रकृतेश्वीपदेशान्त
कारीवायथारवादिरः स्कवइति फलतत्त्वेन विधमितितत्रमन्यथा माप्रेः प्रकृत्यन्तरत्वाभावस्पंक्तमिति भावः । भाते
सकांतरदर्शनादित्तिम्हंजीवदवः आमलकाम्रवद्वइतिम्यवपवकृत्पनेः मागत त्वादनामके पिदंतन्मगणतो
वायवयवत्ववत्तफलमय्यवयवइतिभावः । भावेफलेफालताज्ञा हेतेफलवृक्षयोः संबंधो दर्शितः लादारूपदिसोगलत

87

शि॰ टी॰ ८७ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम॰
[illegible] ८७

कै. टी. पेत्याह ॥ शिरस्यं ननु स्नाने द्रुपस्तोरं पं जन कश्चि पा कौशलेशि स्पशद्भ मस्ति द्वेर्स दंगवाद्रनकौशलवति कथं प्रसमोत्त स्माह स्नाभ्या

८८ सेत्यादि सुरव्याजो रगसाधारगासि दं लक्ष्यगादि विधेति तन्त्रां पेसुखं स्नाद्दे स्नो पचारिकं स्पष्टं चेदं माष्ये । विशेषानुपाद

नादिति गौरगास्येवग्राहगासिन्तर्थ बोधक विशेषानुपादाना । नादिन्त्यर्थः । उपचरितेति मुख्येऽसंभवाने नसामर्थ्याद्दुप

चरितस्यग्रहगासितिभावः । उपचरितामितिसंदंगवाद्रनासितिशेषः । कश्चित्तु तस्येव पादः । तदुपचरितं शिरस्यमित्यर्थः ।

न चेवमादं गवादग्निकद्वति स्पादन्त्याह तत्र साहचर्यादिति रजितविषये द्रष्टव्येति । तद्धि तदहितविषये लक्ष्यगायेश

ध्येः रदंगवादनशब्दानवनसिधानात्मपमाभावद्वति भावः । शक्तिपक्षी तन्नु सन्नेव्रस्वपादा तकव्यसीकारे तेकथंवान

द तारात्मपरोतन्त्राहवहाद्रिति तत्रहि पाक्तिमषि शब्दो पादितो । माष्येविमायेति । तथाचडोपमायेशाक्तिकद्रूपापति

तिभावः । ननु लोपायेर्वैकारोच्चारगांस्यादत्त आह स्वरूपेति द्रूकेकेति नवरत्नजी कृगितिडो द्रविधा पककवार्त्तिकस्याग्रह

रगार्थं दीर्घपादः । तत्रापि द्रस्वस्यरूपदत्वात कैलोहिताहिकहूती पादा कृगितपादे लक्ष्गतत्वग्रहगांनतत्लात्स्या

द्रवर्पैरगात्वार्थिकस्येव तन्त्रेद्रगानद्वतिभावः । वाक्तनिहतेरविप्तिद्धवादिति । एवं वरगोवषक्तुंदकद्वतिभावः । वक्तात रा.

घकोविकाराद्रगावार्थे तस्यापि संभावितन्वेने कादेकदीर्घपो माववापतिरितिचितयितिदं । स्र्मलितानालितिद्वतिवकषमितिद्वस ८८

रणामनुष्यमानेधात्वर्थेप्रधानत्वमेव: एवं चानुपपत्त्यापाक्षिकत्वमुक्तस्यस्यार्थोपदर्शकेविवक्षागगवोपस्येतिवाक्येपितथास्यासेनवि
कै· टि· त्वगोसंबंधीन्योववोधः अन्नन्यवनत्वापिइतिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहः। एतद्बोधनायैव तत्र सद्गस्यस्यापिविग्रहवाक्ये
८९ प्रयोगइत्याहुस्तत्रोक्तमिति· एवं चगोः इति कथंतेनसिद्धिरितिभावः। साध्येतेनसन्तितुगिति· अनन्तादित्वेपियथास्यात्कु
तथाद्धिगोलुगितिस्त्रोक्त· संज्ञायांजन्या। साध्येजननस्याजनीभावइति· औपजनावयवात्पुत्रजननस्यजननीत्यादेनग
त्यतेजनीवोढार इति लुटिरूपं· विधायस्यधनुषासुकरत्वेनेतस्यकरणयोगेनेत्यर्थः। प्रधानस्यात्वेतिनवाचारस्यातेति
यायाः प्राधान्येपितद्धितेसाधनमाधान्यादिरसग्रहकं· कारकांशेगुणत्वात्क्रियायामपिप्रतिपत्त्यापेक्षत्वेनाहेयात्·
अन्तरवहनत्वद्वीकदसित्यादिरितिध्वनि· मर्थत्वात्प्रधानस्योप्युक्तस्तुणाध्यायेः इदं तु कोथ्यमर्थं नयोगेनकृतोपात्र
र्थमतिकरणत्वाभावस्यकरणसंज्ञाभावस्यचकर्तृकमरोगोरितिसत्वस्यायाभ्यसंमतत्वान्नेतिनह्यतिककरणत्वमा
रापतुकरणत्वव्यवहारइतिमहपरिनास· मनुमहपतिरस्त्रिविशेषणत्वेनसंबंधोगोणहयमस्येवेतिकथंसक्षिरस्त्रोमासि
रनअग्रहपजमानइतिसचणहिपत्यइवरक्षितात्वावयिकाधीतावक्रोगोतोतेनापिसंबंधकइतिभावः। मकर्षितते
मित्रविशिष्टस्यगामहरोवीजाभावाहमाध्येऽथवासंज्ञायामिति· मत्वर्थेमासमासजन्वर्थविशेषणोपीति· सामा राम· ८९

कै॰टि॰ स्यविशिष्टं प्रति विशेषणत्वादिति भावः नन्वत्र क्रियाविशेषणानि प्रतनयाङ्गत्वं स्यात् तत्राह नपुंसकत्वमिति वार्त्तिके वाहुलका
९० द्वितीयसमुदायादिदर्शितम् कृत्वित्सुरत्र शब्दस्य सम्भावयेत् इति पाठः वृत्तेः सन्धः ननु छन्दः शाब्दस्याक्षरसमूहे वर्त्तमानानामाति
पदिकादित्यवार्त्तिकार्थः समस्यपदस्य स्वार्थ इति भावः। भाष्ये तत्त्वापत्तिः प्रसक्तायति इष्ट इत्यर्थः। एवं तस्येति पदत्याति प्र
रणात् कर्मस्वार्थे प्रत्ययो विधानाभावादाह्वयोगविभाग इति वस्तुतः स्वार्थिकप्रकरणे पाठास्य यत्स्वानं कर्त्तव्यं प्रत्ययम।
स्यप्रपञ्चपत्तं स्याप्रयोगे इति भाष्यार्थः इति पंचमे वक्ष्यति। इति श्रीमदुपाध्यायशिवभट्टसुतसतीदेवीगर्भजनागोजीभट्टेन कृते माहाभाष्यप्र
दीपोद्योते चतुर्थस्य चतुर्थे प्रथमाह्निकं पादे शेषा समाप्तम्॥ शीरस्तु॥ आह्निकानि नव॥ २७०० ग्रन्थसंख्या २५५०

स॰
९०

चतुर्थाध्यायः स